ISSN 2618-9623

Туган җир

Родной край

Төбәк тарихы буенча журнал

Краеведческий журнал

4*2018

ТУГАН ТУФРАККА
БАСКАН ЭЗ
СУЫНМЫЙ
ISSN 2618-9623
Туган җир
Родной край
Төбәк тарихы буенча журнал
Краеведческий журнал
1*2018
Туган җир
Родной край
Төбәк тарихы буенча журнал
Краеведческий журнал
2*2018
ISSN 2618-9623
Туган җир
Родной край
Төбәк тарихы буенча журнал
Краеведческий журнал
3*2018

Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте

ТУГАН ҖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

4*2018

Казан – 2018

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

4*2018

Казань – 2018

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:
Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Главный редактор:
Дамир Мавлявеевич Исхаков,
доктор исторических наук

Баш мөхәррир урынбасары:
Борһанов Альберт Әхмәтҗан улы,
тарих фәннәре кандидаты

Заместитель главного редактора:
Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редакцион коллегия:
Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Бәйрәмова Фәүзия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гыйләҗев Искәндәр
Габдрафиков Илдар
Закиров Ренат
Измайлов Искәндәр
Ситдиков Айрат
Сафин Фаиль
Тычинских Зәйтүнә
Шәйдуллин Рафаил

Редколлегия:
Аблязов Камил
Акчурин Магъсум
Байрамова Фаузия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гилязов Искандер
Габдрафиков Ильдар
Закиров Ренат
Измайлов Искандер
Ситдиков Айрат
Сафин Фаил
Тычинских Зайтуна
Шайдуллин Рафаиль

Редакцион-нәшер итү төркеме
Җаваплы сәркәтип:
Сәгыйдуллина Мөнирә Хәлим кызы
Чыгарылыш өчен җаваплы
Дәүләтшина Гөлнара Фарикъ кызы

Редакционно-издательская группа
Ответственный секретарь:
Сагидуллина Мунира Халимовна
Ответственный за выпуск
Давлетшина Гульнара Фариковна

Басманың адресы:
Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
e-mail: Monitoring_vkt@mail.ru
Татар төбәк тарихы буенча кварталлык журнал
Татар һәм рус телләрендә

Адрес издания:
г. Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
e-mail: monitoring_vkt@mail.ru
Ежеквартальный журнал по татарскому краеведению
На татарском и русском языках

ISSN 2618-9623

Туган җир: Төбәк тарихы буенча журнал [Родной край:Краеведческий журнал]. №4.Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2018.

Эчтәлек

Ел йомгаклары..10

Киләчәккә юл

Алсу Исмәгыйлева.
Васил Шәйхразиев «Кем соң син, татар булмасаң?!» 12

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Д.М. Исхаков.
Халкыбызның эпик әсәрләрендә яшеренгән милли тарихыбыз. Икенче язма: «Идегәй» дастанының серләре. 19

Р.Ф. Гатауллин.
Милли тәңгәллекне торгызуның икътисади нигезләре...........................30

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

А.А. Борһанов.
Иске-Казан тарихи-мәдәни һәм табигый комплексы һәйкәлләре. Урмат авыл җирлеге һәм Камай шәһәрлеге объектларын өйрәнүнең кайбер нәтиҗәләре (дәвамы). 39

И.Е. Алексеев.
«Койрык очындагысы...»...55

Н.Г. Гариф.
Төрки-татар исемнәре һәм атамаларының килеп чыгышы турында. 74

О.В. Степанов, А.И. Бугарчев.
«Шонгат» топонимлы тәңкәләр...83

О.Р. Хисамов, И.Г. Закирова.
Новосибирск өлкәсе татар авыллары (дәвамы). 86

Ф.З. Яхин.
Коръән сүзенең Идел буена беренче китерелүе. 92

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

Р.С. Сәетов.
Бүләр (Бараж) шәҗәрәсе. 99

Р.И. Фәтхиев.
Тәтешле тамырлары гасырлар катламында. 117

Г.Ф. Шәйхи.
Касыймовлар авылы. 122

Р.Х. Әмирханов.
Җиде буынны барлаганданиләр белеп була. 126

У.Х. Бурнашев.
Бурнашевлар нәселе..131

Ф.Ә. Бәйрәмова.
Чыңгыз Айтматовның татар тамырлары. 137

Р.З. Салиев.
Ләйлә Әхмәтова(Әхмәрова) әти-әнисенең билгесез тормыш битләре турында. 145

Д.Н. Таҗи.
Кыям Җәгъфәров: автобиографик истәлекләр (дәвамы)......................154

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

Ф.З. Яхин.
«Мәликә китабы» тарихы (дәвамы). 169

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

Вакыйгалар хроникасы..182

Сәет Вахидиның туган якларында. 186

Яңа Чишмә җирлегендә очрашулар...191

Татарстан галимнәре Урал артында. 195

Красноярск шәһәреннән хат. 198

Стратегларга бирем...206

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат. Рецензияләр

Яңа китап: Бәйрәмова Фәүзия Әүхади кызы. «Гөләйза». 209

Тәтешлем – оҗмахым. 211

Шәхесләребез

Р.Р. Минһаҗев.
Себер су астына китмәсен дисәк. 215

Татар рухы

Р.В. Айсин.
Дуслык һәм фикерләр тантанасы йөзеннән..221

Ф.М. Нәбиуллин.
Халыклар гаиләсе – зур гаиләне саклап калу нигезләре. 222

К.А. Тангалычев.
Туган тел: белү яки оныту. 232

Ибраһим Мараш.
Идел буенда Матуридилек һәм Мәрҗани. 238

Юбилярлар турында сүз

Себер этнографы Ф.Т. Вәлиевнең тормышы һәм фәнни эшчәнлеге чорлары. 247
Тормышның иң гүзәл мизгеле...252

Хушлашу

Олы укытучы һәм тынгы белмәс төбәк тарихын өйрәнүче. 254

Милли мәзәкләр, анекдотлар

Татар мәзәге. 258
2018 елда журналда басылган язмалар исемлеге...............................259
2019 елга планлаштырылган басмалар 271
Авторлар буенча белешмә...272
Авторлар өчен мәгълүмат 276

Содержание

Итоги года. 10

Путь в будущее

Алсу Исмагилова

Васил Шайхразиев: «Кто же ты, если не татарин?!»..............................12

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

Д.М. Исхаков.

Наша национальная история, запрятанная в эпических произведениях народа: Вторая публикация. Тайны дастана «Идегәй» (продолжение) ...19

Р.Ф. Гатауллин.

Экономические основы воспроизводства национальной идентичности....30

Научные публикации по краеведению

А.А. Бурханов.

Памятники Иске-Казанского историко-культурного и природного комплекса (продолжение)...39

И.Е. Алексеев.

«Та, которая на конце хвоста...». 55

Н.Г. Гариф.

О происхождении тюрко-татарских имен и названий. 74

О.В. Степанов, А.И. Бугарчев.

О монетах с топонимом «Шонгат»..83

О.Р. Хисамов, И.Г. Закирова.

Татарские села Новосибирской области (продолжение). 86

Ф.З. Яхин.

Первое упоминание слов Корана в Поволжье...92

Краеведение в научно-популярных публикациях

Р.С. Саетов.

Родословная Буляр (Барадж)...99

Р.И. Фатхиев.

Корни Татышлов в глуби веков..117

Г.Ф. Шайхи.

Село Касимовых. 122

Р.Х. Амирханов.

Что можно узнать при выявлении семи поколений...............................126

У.Х. Бурнашев.
Династия Бурнашевых. 131

Ф.А. Байрамова.
Татарские корни Чингиза Айтматова. 137

Р.З. Салиев.
Лейла Ахметова (Ахмерова) о неизвестных страницах жизни отца и матери. 145

Д.Н. Тажи.
Киям Жагфаров: автобиографические воспоминания (продолжение). 154

Наше историко-краеведческое наследие

Ф.З. Яхин.
История «Книги Малики» (продолжение). 169

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

Хроника событий 182

На родине Саида Вахиди. 186

Встречи на Новошешминской земле. 191

Ученые Татарстана в Зауралье. 195

Письмо из Красноярска. 198

Задание стратегам. 206

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Новая книга: Байрамова Фаузия Аухадиевна. «Гуляйза» 209

Мой Татышлинский рай. 211

Известные личности

Р.Р. Мингазов.
Чтобы Сибирь не оказалась под водой. 215

Татарский дух

Р.В. Айсин.
В знак дружбы и торжества мысли. 221

Ф.М. Набиуллин.
Основы сохранения большой семьи – семьи народов. 222

К.А. Тангалычев.
Родной язык: знать или забыть. 232

Ибрахим Мараш.
Матуридийство и Марджани в Поволжье. 238

Слово о юбилярах

Вехи жизни и научной деятельности сибирского этнографа Ф. Т. Валеева. 247

Самая прекрасная пора в жизни. 252

Некрологи

Большой педагог и неутомимый краевед. 254

Национальные шутки, анекдоты

Татарская шутка. 258

Список материалов, опубликованных в 2018 году 259

Публикации, запланированные на 2019 год 271

Сведения об авторах 272

Информация для авторов 276

РЕДАКЦИЯДӘН

ОТ РЕДАКЦИИ

ЕЛ ЙОМГАКЛАРЫ

Мөхтәрәм төбәк тарихын сөючеләр!

Менә безнең журналыбыз чыга башлауга бер ел вакыт үтеп тә китте. Барыбызның да уртак тырышлыгы белән 2018-нче елда басмабызда мең биттән артыграк төрле жанрдагы мәкаләләр һәм тарихи материаллар басылып чыгып, халыкка җиткерелде. Һичшиксез, бу уңыш гомуми тырышлык җимеше.

«Туган җир. Родной край» журналының баш мөхәррире буларак әйтә алам – эш дәверендә авторларыбызның уңай якларыннан башка җитешсезлекләре дә ачык күренде. Иң зурысы – профессиональ дәрәҗәнең җитәрлек булмаганлыгы. Кемдер төбәк тарихын ничек тә язып була дип уйлый икән, ул ялгыша, чөнки җирле тарих ул милли тарихыбызның гаять әһәмиятле өлеше, аны үстерү һәм баету чыганагы. Онытмыйк: төбәк тарихы тирән итеп һәм фәнни яктан эшкәртелеп язылса, милли тарихыбыз да бай һәм кызыклы булачак.

Билгеле, редакциядән торган кимчелекләр өстендә дә нык эшләргә кирәк әле. Дөрес, без дә тәҗрибә туплап, алга таба үзебезнең вазыйфаларыбызны яңача үтәрбез дип уйлыйм. Ләкин, сезнең яктан да редакция тарафыннан куелган техник таләпләрне төгәл башкарырга кирәк булачак (игътибар итегез, алар киләсе ел өчен бераз үзгәртелде).

Иллюстрацияләр турында да нык кына уйланырга кирәк, чөнки алар сыйфатлы булырга тиешләр, моны истән чыгармыйк.

Озак кына уйланганнан соң, журналыбызның эчке структурасын да бераз үзгәртергә кирәк дип таптык (мәсьәлән, яңа рубрикалардан «Шәхесләребез» һәм «Татар стратегиясе-2050» дигән бүлекләр кертергә дигән фикерләр әйтелде). Әле бу турыда ел ахырына кадәр булачак Редакцион советта да сүз булыр. Сездән дә рубрикалар буенча тәкъдимнәр көтәбез.

Иң шатлыклысы шул – хәзер басмабызның авторлар коллективы барлыкка килде һәм редакция портфеленә шактый гына яңа мәкаләләр керде, араларында бик тә кызыклы эчтәлеклеләре дә, дискуссион мате-

риаллар да бар. Димәк, алдагы елда журналыбызның сыйфатын күтәрә алачакбыз. Киләчәк елга планлаштырылган, инде редакциягә килеп кергән язмалар исемлеге бу номерда китерелә, аның белән кызыксына аласыз.

Милләт өчен эшләүче басма буларак әле халыкка барып җитәргә тырышырга да кирәк бит. Әйе, журналның һәр номеры БТК сайтына куела бара. Бу – яхшы. Әмма истән чыгармыйк: интернетта күбрәк яшьләр утыра, ә безгә өлкән буынга да барып җитәргә кирәк. Әлегә төрле төбәкләрдә журналыбызга презентацияләр ясау юлы белән бардык. Бу гына җитми – якын арада укытучыларны (беренче чиратта тарих, татар телен өйрәтүчеләрне) җыеп Казанда бер кичә үткәрергә кирәк дип уйлыйбыз, шулай ук БТК бинасында без атна саен эшли торган клуб та оештырырга кирәк булыр. Ул клубта (шартлы исеме – «Ирек мәйданы») татар тарихы буенча лекция – бәхәсләр, китап күзәтүләр булыр дип көтелә. БТК җитәкчелеге инде бу фикерне хуплады, эш үзебездән тора. Беренче шундый очрашу агымдагы елның декабрь аена планлаштырыла һәм сүз тарих белән милли аң арасындагы бәйлелек турында булачак (сөйләшү камерага төшерелеп, БТК сайтына да куелыр).

Күрәсез, дуслар, эш планнары зур һәм кызыклы. Шулай да, көндәлек мәсьәләләр турында сөйләшкәндә безгә каршыбызда торган киләсе елның төп ике проблемасын онытмаска иде: 2019-нчы ел – Татарстан җөмһүриятенең йөз еллыгын үткәрүгә хәзерлекнең иң әһәмиятле чоры; икенче бурыч – «Татар халкын үстерү стратегиясеен» башкарып чыгуда актив катнашу. Ышанабыз – безнең авторларыбыз бу юнәлешләрне күз алдында тотып та язмалар хәзерләп җибәрерләр дип.

Нәрсә генә булса да, онытмыйк: Татардан киез басып булмый, чөнки халкыбыз кылдан яратылган.

Аллаһның ярдәме ташламасын барыгызны да. Яңа еллар белән!

Дамир Исхаков, мөхәррир.

ВАСИЛ ШӘЙХРАЗИЕВ: «КЕМ СОҢ СИН, ТАТАР БУЛМАСАҢ?!»

Татарстан Президенты Рөстәм Миңнеханов 2018 елгы юлламасында Бөтендөнья татар конгрессы алдында бурычлар билгеләде. Аерым алганда, татар халкының үсеш стратегиясен кабул итү максаты куелды. Бу стратегиянең нәрсәдән гыйбарәт булачагы һәм ничек тормышка ашыралачагы турында Татарстан премьер-министры урынбасары, Бөтендөнья татар конгрессының Милли Шура рәисе Васил Шәйхразиев белән сөйләштек.

– Васил Гаязович, Президент үзенең еллык юлламасында татар халкының үсеш стратегиясен кабул итү бурычын куйды. Без беләбез: сез Милли Шура рәисе булып билгеләгәннән бирле стратегияне булдыру һәм аны тормышка ашыру юнәлешендә эш алып барасыз. Һәм бер ел элек без, сезнең белән әңгәмә вакытында, бу мәсьәлә буенча да сөйләшкән идек. Бу юнәлештә хәзер эш ничек бара? Татар халкының үсеш стратегиясен билгеләү эше ничек оештырылачак?

– Әйе, 2017 елда, Милли Шура рәисе итеп сайлаганнан соң, иң беренче итеп, Башкарма комитет каршында «Безгә стратегия кирәк» дигән бурыч куйган идем. Башта без аны Башкарма комитет эше буенча стратегия дип уйладык. Ә быел инде, Президентыбыз Рөстәм Нургалиевич Миңнеханов үзенең юлламасында, бөтен татар халкының үсеш стратегиясе кирәклеге турында әйтте. Бу эшне ул Бөтендөнья татар конгрессына йөкләде.

Бу документ Президентыбыз куйган бурычларга нигезләнеп төзеләчәк. Шуңа карап, үзебезнең эшне башлап җибәрдек.

«Стратегиядә дөньядагы 10 миллион татарның һәрберсенең мәнфәгатьләрен исәпкә алырга кирәк»

Стратегия Татарстанның 100 еллыгына да төбәлгән булырга тиеш, материалны 1990-нчы еллар башыннан тупларга, аның өчен дөнья буйлап сибелгән татарларның мәнфәгатьләрен дә карарга кирәк. Дөньяда 10 миллионлап татар яши дип уйласак, әлеге документ аларның һәрберсенә барып җитәргә тиеш.

Монда социологик аспект, халыкның фикере, галимнәр эше, шәхесләрнең тәкъдимнәре, Татарстан, Рәсәй, дөнья күләмендәге вәзгыять исәпкә алыначак. Без түгәрәк өстәлләрдә бу хакта сүз алып барабыз инде. Җәмәгатьчелек тә стратегия төзүдә катнашырга теләк белдерә һәм киңәшләр кереп тора. Без бөтен материалны, тәкъдимнәрне, фикерләрне бергә конгресс карамагында туплыйбыз. Бөтендөнья татар конгрессының рәсми сайтында бер бит ачтык, һәм стратегиягә булган бөтен сораулар, тәкъдимнәр, утырышлар, түгәрәк өстәлләрдән язмаларны шунда урнаштырып барабыз. Бу юнәлештә эш башланды инде. Монда барлык тәкъдимнәр дә кабул ителә, теләгән һәркем рәхим итсен.

Без җитәкчеләргә, халкыбызга мөрәҗәгать итәбез: килегез, күрсәтегез, фикерләшегез, тәкъдимнәр җиткерегез. Әйдәгез, стратегияне бергә язый! Без бер команда – зур, ун миллионлык команда булып, бергәләп тормышка ашырыйк бу бик әһәмиятле проектны.

Татар халкының үсеш стратегиясен без өч чорга бүләбез. Беренчесе – кыска вакыт өчен, ягъни 2020-нче елга кадәр булган вакыт. Ул Татарстан-

ның 100 еллыгына кадәргә чор, Универсиада үткәрү булсынмы ул, сабантуйлар, чемпионатлармы, башка чараларымы, шул вакыйганы карап эш итәргә тиешбез. Чараларны үткәргәндә без һәрвакыт Татарстанга, татар халкына йогынтысын, файдасын уйлыйбыз. Күп кенә әйберләрне шушы уңайдан язып калдырырга кирәк. Бу беренче юнәлеш.

Икенчесе – уртача вакытка, 2030 елларга кадәр, хисапланган планнар булырга тиеш. Чөнки 2020–2030 еллар аралыгында – ун ел вакыт бар. Ун ел ул тарих күзлегеннән күп түгел кебек, нибары ике бишьеллык. Ләкин бүгенге интернет, технологияләр заманында ун ел безнең өчен зур бер дәвер. Вакыт агымы хәзер тиз бара – кичә әле хыялланган әйбер бүген иртә белән тормышка ашып та куя.

Һәм өченчесе – озакка, 2050 елга кадәрге күзаллау.

Стратегиянең төп максаты – татар халкын берләштерү. Күпләр, аның шигаре – «Без татарлар!» булырга тиеш, диләр. Син татарча сөйләшә беләсеңме, яза беләсеңме, укый беләсеңме, уйлый, фикер йөртә беләсеңме – син татар. Татарча сөйләшә алмыйсың, ләкин рухың белән татар икән – син барыбер татар!

Монда дини юнәлешләрне дә исәпкә алырга кирәк. Безнең татарлар арасында мөселманнар да, мөселман булмаганнар, атеистлар да бар. Татар халкының үсеш стратегиясе диндәгеләрне дә, диндә булмаганнарны да берләштерергә тиеш. Шуңа күрә без татарны туплауны төрле яклап карарга тиешбез.

Һәм тагын шунысын да әйтергә кирәк – стратегияне Татарстанда яшәүчеләр өчен генә түгел, Рәсәйдә, дөньяның төрле почмакларында яшәүче татарлар өчен дә билгеләргә кирәк. Ләкин төрле җирдә төрле вәзгыять булганлыгын, төрле мөмкинлекләр барын исәпкә алу мөһим. Татарстанда хәл уңай: безнең ике дәүләт теле турында республика законыбыз бар, монда төпләп, ныклап эшләргә генә кирәк. Читтә яшәүче татарлар Казанны тарихи башкалабыз, Татарстанны Ватан дип саный, шуңа күрә бөтен әйбер монда булырга тиеш, диләр. Рәсәй күләмендә төрле субъектларда татарга карата төрле мөнәсәбәт булырга мөмкин, ләкин Рәсәй законы бар һәм ул бер, шуңа таянырга кирәк. Дөнья күләмендә, чит илләрдә дә хәлләр төрлечә, ләкин күп кенә илләрдә татарларны һәрвакыт хуплыйлар.

«Хәзер без стратегиянең каркасын әзерлибез»

Хәзер без, тәкъдимнәр, фикерләр туплап, стратегиянең каркасын әзерлибез.

Әлбәттә, аның төп нигезе – тел. Тел белүдә гаилә үзәктә булырга тиеш. Әгәр дә ана телен гаиләңдә кулланып татарча сөйләшеп, балаңа тел өйрәтсәң, алга таба җиңелрәк була. Бу бит хакыйкать.

Аннан соң– дәүләт эшли башлый, чөнки безгә татар телле балалар бакчалары, мәктәпләр, милли университет кирәк, ана телендә китаплар чыгарып, мультфильмнар төшерү дә булырга тиеш. Телевидениедә, радиода ана телендә төрле тапшырулар булу әһәмиятле, һичшиксез, монда дәүләт катнашы кирәк.

Бу очракта министрлыкларның әһәмиятен дә искәртик. Әйтик, мәдәният министрлыгы бар. Әгәр безнең композиторларыбыз, артистларыбыз, биючеләребез, концертларыбыз, театрларыбыз булмаса, мәдәниятне халыкка ничек җиткерергә соң? Халык мәдәният министрлыгы үткәргән проектларны күзәтеп, мәдәни үрнәкләрне, фольклорны балаларына, оныкларына тапшыра килә. Халыкның андый мөмкинлеге булу гаять әһәмиятле. Халкыбызга милли киемнәрне дә, милли ризыкларны – үзебезнең бәлешләрне, гөбәдияләрне, өчпочмакларны да танытырга кирәк. Спортны да онытырга ярамый: көрәш, ат чабышлары, кул көрәштерү бар – алар бит бездән чыккан спорт төрләре.

Димәк, таяну нокталары барлыкка килә: гаилә, дәүләт һәм җәмгыять.

«Без һавадагы чыпчыкларга пушкадан атабызмы, әллә һәр сум халыкка файда китерәме?»

Әлбәттә, монда финанс мәсьәләсе дә калкып чыга. Күп кенә чараларны үткәрү һәм телне саклап калу өчен дә, алга барыр өчен дә финанс кирәк. Без китаплар да язабыз, кинолар да төшерәбез. Бу финансларны барлап, алар дөрес сарыф ителәме икәнлеген дә аңларга кирәк. Ягъни һавадагы чыпчыкларга пушкалар белән атабызмы яки безнең бюджеттан барган һәр сумыбыз халыкның телен, рухын сакларга һәм нығытырга ярдәм итәме? Әгәр дә инде шушыларны тикшергәннән соң безгә финанслар җитми дигән фикергә киләбез икән, алга таба бу мәсьәләне дә чишү кирәк булачак.

«Бу документны киләсе елга Республика көненә кадәр кабул итү мөһим»

Без бу документны киләсе елга республика көненә кадәр кабул итәргә тиешбез. Аның калынлыгы турында хәзер күп сүзләр йөри: кемдер аны бер генә битле булырга тиеш дип исәпли, кемдер 500 битле булсын ди. Тәкъдим-киңәшләр җыелгач, без оптималь күләмен дә билгеләрбез.

Һәм иң мөһиме – моңарчы минем аны әйткән юк әле, сер итеп кенә әйтәм – аның исеме, атамасы нинди булырга тиешлеге. Исеменә карап җисеме дә билгеләнә бит. Шуңа күрә без халык арасында конкурс та игълан итәрбез әле. Татар халкының йөрәгенә үтеп керә торган кыска гына җөмләле шигарь дә булырга мөмкин аның нигезендә. Халык безгә бу өлкәдә ярдәм итәр, дип уйлыйбыз.

– Без һәрвакытта да ачык. Шуңа яшьләр дә, олылар да, урта буын булсын, хатын-кызлар, егетләр булсын, һәркем дә тәкъдимнәрен җиткерә ала, без көтеп калабыз аларны.

«Пессимист булу безгә ярдәм итмәячәк»

– Васил Гаязович, сез бу вазифага керешкәннән соң, күп вакытыгызны һәр төбәктәге диярлек татарлар белән очрашуга сарыф иттегез, чит илләргә дә чыгып татарлар белән очраштыгыз. Һәм сезнең шәхси фикерегезне беләсе килә. Ярый, бу стратегияне булдырдык та ди. Аны тормышка ашыру өчен татар халкында потенциал бармы соң? Сез ничек уйлыйсыз?

– Потенциал бар. Моның буенча баш ватып, вакытны юкка үткәреп сөйләшеп утырырга да кирәкми. Безнең халык рухи яктан нык, көчле.

ЮНЕСКО мәгълүматларына күз салсак, көннән-көн ничәмә-ничә телнең югалганын белеп була. Әмма пессимист булу безгә ярдәм итмәячәк. Алай ярамый да.

Миңа кайчак сорау бирәләр: «Ә татар теле миңа нәрсә бирә?», – дип. Иң гади җавап – бу синең әниең теле! Әниең сине дөньяга китергән, син нинди мәгънәсез сорау бирәсең?! Бу ана теле, аналарны сайламыйлар бит! Менә шулай тора-бара, әкренләп аңлатырбыз. Аллаһ бирса, минем уйлавымча, бу халкыбызга файдалы бер документ булачак. Аңа тотынып без алга барачакбыз, эшләребезне корачакбыз.

Ә инде татарлар янына сәфәр кылуларга килгәндә, бер сүз өстәр идем. Мин вазифам буенча Татарстанның премьер-министры урынбасары. Бүген Татарстан Рәсәй күләмендә иң алда баручы регионнарның берсе. Безнең Татарстанга, җитәкчеләребезгә бөтен өлкәләрдә дә бик уңай, хөрмәт белән карыйлар. Һәм күп кенә җирләрдә мин иң беренче төбәк җитәкчесе белән очрашам. Үзем белән төбәктәге татар автономиясе җитәкчеләрен алып керәм. Беренчедән, бу татар оешмалары өчен үзенә күрә бер имтихан. Мин карап торам: аларның авторитетлары бармы, алар үзләре торган җирдә хакимият белән ничек эшлиләр, нинди сораулар күтәрәләр, эшләрлекме алар, кабул итәләрме аларны. Эшләми торган җитәкчеләр өчен бу авыр сынау булып чыга. Мин әйтәм: «Ничек инде алай? Сезне белмиләр дә, кабул да итмиләр, тыңламыйлар да. Ә сез биздә йөрисез», – дим. Икенчедән, мин җитәкчеләргә Татарстан белән өлкәләр арасындагы килешүләр турында аңлатам. Шулар аркылы эшләү мөмкинлекләрен барлыйбыз.

«Кемдер аңлап эшли, кемдер милли проектларның әһәмиятен аңлап бетерми»

– Бу стратегия нигезендә нинди дә булса проектлар эшләнәчәк дип аңлыйм. Чөнки ул стратегияне тормышка ашыру өчен проект-

лар кирәк. Бүгенге көндә татар конгрессы күп кенә проектларны инде башкара. Мәсәлән, «Татарча диктант» үтте һәм «Татар кызы» конкурсы үтәчәк. Татарча диктант, белүебезчә, быел аеруча масштаблы узды. Ә инде «Татар кызы» проекты сез Милли Шурага килгәннән соң бөтенләй яңа дәрәҗәгә күтәрелеп, халыкара статус алды, ул Казанның иң зур биналарының берсендә чын бәйрәм рәвешендә узачак, сез бу турыда катгый таләпләр куйдыгыз. Шушы ике проектның үсеше турында да сөйләшәсе килә. Быел сез бу проектларның барышыннан канәгатьме?

– Команда бик матур эшли. Ләкин бу бит дөнья масштабында: кемдер бик актив эшли, кемдер эшләми, кемдер әле эшкә кереп китә алмаган. Мәсәлән, татарча диктант һәрбер өлкәдә, шәһәрдә, автономиядә, безнең төп милли үзәкләрдә үтәргә тиеш иде. Кайберәүләр исә: «Безгә ул кызык түгел», – ди. Кайберәүләр бу проектның әһәмиятен йөрәкләре аша үткәрмәгәннәр. Ә кемдер инде беренче көннән үк йөгереп эшли. Татарча диктант татар халкы өчен кирәк! Без бу эшне бурычы итеп күрәбез. Былтыр татарча диктанттан соң мин һәрбер автономия җитәкчесенә язып җибәрдем: «Киләсе елга без татарча диктанты икенче форматта үткәрәбез. Сыйфаты ягыннан һәм сан ягыннан ул дәрәҗәле булырга тиеш. Шуңа күрә әзер булып торыгыз, эшләгез, әзерләгез», – дидем.

Татарча диктант елдан-ел зуррак күләмдә үтәргә тиеш. Әгәр дә без ун миллион татар икән, һәркем анда катнашсын. Менә шул вакытта «Мин канәгать», – дип әйтә алачакмын. Башта билгесенә карамабыз, башта санны арттырырга кирәк. Аннары, шул санга җиткәч, сыйфатына да карарбыз. Безгә «икеле» кирәк түгел, «өчле» дәүләт билгесе булса да, безне матурламый. Безгә «дүрт» белән «бишле» кирәк.

«Татар кызы»да безнең өчен бик мөһим проект. Без һәрвакыт ике гыйбарәгә таянабыз. Беренчесе – «Оҗмах әниләрнең аяк астында». Икенчесе – «татар тәрбиясе» дигән төшенчә. Татар кызлары, киленнәре, хатыннары, әниләре һәрвакытта да чиста, пөхтә, гаиләле, мәхәббәтле. Шушы бәйге аша үзебезнең милли тәрбиябезне күрсәтәсебез килә. Татар кызларының тәрбияле, акыллы, чибәр, гүзәл, телне, гореф-гадәтләрне, йолаларны белә һәм һәркемне хөрмәтли, җыр-моңнарын аңлый торган кызлар икәннәрен күрсәтәсе килә.

Быел «Татар кызы» бәйгесенең форматы бераз үзгәрде. Ел саен финалга 12 генә кыз чыга иде, быел 14 кыз булачак. 14 енең дә беренче урын алырга мөмкинлекләре бар. Мин берничә өлкәдә зона бәйгеләрен дә карадым.

Бу бәйгене дөнья күләмендә үткәрә башлаганнан бирле, без инде стратегиябезең бер пунктын үти барабыз. Чөнки үзебезнең татар кызларына

тәрбия бирәбез. Татарча диктант та стратегиянең тагын бер пункты. Бу диктантта кайнашканда син татарча яза, укый, фикерле, аңлый белергә, хата ясамаска тиешсең. Бу – көчле мотивация.

– Бу арада гына тагын нинди проектларга өстенлек бирәчәксез? Нинди проектларның потенциалы хәзер үк бар дип саныйсыз?

– Хәзер массакүләм чаралар белән эшне киңәйтү юнәлешендә эш алып барабыз. Әле күптән түгел генә татарча яза торган чараларның мөхәррирләре белән очрашып, аларга бурычлар куйдык. Ноябрь азакларында бөтен өлкәләрдән татарлар тормышын яктыртучы массакүләм мәгълүмат чараларында эшләүчеләрне җыеп, киңәшмә уздырырга телибез. Кемдер фейсбукта утыра, кемдер инстаграмда, кемдер сайт алып бара, кемнеңдер гәзитләре-журналлары эшли. Без шуларны, бер төркем итеп, конгресс белән бергәләп, эшне зур пирамида рәвешендә төзисебез килә. Безнең иң төп хыялларыбызның берсе – татар кешесе, кайда гына яшәмәсен, иртә белән уянудан башлап иң беренче безнең сайтка кереп, татар дөньясында нәрсә булды икән дип кызыксынсын, укысын иде, дигән теләк.

Алсу Исмәгыйлева
Intertat.tatar (үзгәртелгән вариант)

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

ХАЛКЫБЫЗНЫҢ ЭПИК ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ЯШЕРЕНГӘН МИЛЛИ ТАРИХЫБЫЗ

Д.М. Исхаков

Икенче язма: «Идегәй» дастанының серләре

«Идегәй» дастаны бик билгеле, күп төрки халыкларда (алтайлыларда, башкортларда, казахларда, каракалпакларда, нугайларда, төркмәннәрдә, үзбәкләрдә һәм төрле төркем – Себер, Кырым, Идел-Урал буе татарларында) киң таралган эпик әсәр. Аның төрле милли версияләре күләме һәм эчтәлеге ягыннан да бер-берсеннән аерыла. Аларның һәрберсендә үзенә генә хас үзенчәлекләр сакланган, алар артында исә еш кына билгеле тарихи вакыйгалар һәм конкрет җирлек тора, ләкин ул җирлек белән бәйле вакыйгалар агымы теге яки бу дәрәҗәдә төгәллекле һәм аерым тарихи мәсьәләләрне чагылдыру ягыннан бер төрле генә бармаска мөмкин. Нәкъ менә шушы милли үзенчәлекләр аркылы ул дастан эчендә сакланган төбәк тарихына бәйләнгән вакыйгалар һәм сюжетларны барларга мөмкин дә. Билгеле, аннан башка ул эпик әсәрдә гомуми, барлык милли версияләр өчен дә уртак булган яклар да бар. Моның төп сәбәбе – дастанның бөтен вариантларында да үзәктә бер үк шәхеснең – Идегәйнең торуы (хәлбуки, кайбер очракларда, мәсьәлән, башкортларда, эпик әсәрнең төп герое булып Идегәй түгел, ә аның улы Нуретдин-Морадым тора).

Аңлашыладыр, безне беренче чиратта бу дастанның татарлар арасында таралган версияләре кызыксындырачак, чөнки алар Кырым – Идел – Урал –Себер яклары, ягъни, татарлар халык булып формалашкан төбәкләрнең тарихы, белән бәйләнгәннәр. Әмма, ул версияләрдә чагылган кайбер гомуми тарихи информация дә безнең игътибардан читтә калырга тиеш түгел, чөнки алардагы мәгълүматлар урта гасыр татар тарихын тулаем күзаллау өчен бик әһәмиятле, эпоста бит төп вакыйгалар гаять киң яссылыкта яшәгән Алтын Урда эчендә баралар. Дөресрәге,

шушы дәүләтнең таркала башлау дәвере тарихын чагылдыралар. Юкка гына дастанның татар версиясе мондый юллар белән тәмамланмый:

Идел-йортны дау алды,
Яу өстенә яу килде,
Идегәй әйткән көн килде.
Чыңгызның куйган хан тагы

Кан тагы булып әверелде;
Хан сарае камалды.
Кырым, Казан, Аҗдаркан
Башлы-башлы ил булды,

Алтын Урда таралды.

Язмабызга кереш буларак тагы ике мәсьәләгә кыскача гына булса да тукталып китү кирәк.

Беренче мәсьәлә – эпосның төп герое булган Идегәй шәхесе турында. Билгеле булганча, Идегәй – тарихи шәхес һәм аның үлгән елы да билгеле – 1419 ел. Аның туган елы турында төгәл мәгълүмат юк, 1359 ел булса кирәк. Чыганакларда ул беренче мәртәбә 1376-нчы елны искә алына. Моңа кадәр Күк Урда ханы Урус (ул Алтын Урданың сул канаты ханы булган) янында хезмәт иткән Идегәй, нindидер сәбәп аркасында, аның белән конфликтка кереп, Тимур (Аксак-Тимер) белән союзда Алтын Урда тәхете өчен көрәшкән Туктамыш ханга хезмәткә күчә. Кабиләсе буенча ул мангыт (төгәлрәге – ак-мангыт) кабиләсе вәкиле булган [Трепавлов: 2001. С. 62–64] Идегәйнең тарала башлаган Алтын Урда дәүләтенең социаль-политик структурасындагы урынын кайбер тарихи чыганаклар бик төгәл билгелиләр. Мәсьәлән, гарәп елъязмачысы ад-Дзехабиның (1348/1349 елны үлгән) дәвамчысы булган бер билгесез елъязмачы Идегәйнең үлеме турында хәбәрдә, әйтә: «... Сарай һәм Дәште-Кыпчак белән идарә иткән бөек әмир Идики вафат булды....; ул икенче әмир генә иде, чөнки аннан башка Тегинэ исемле тагы бер әмир бар иде. Анда [ягъни, Алтын Урдада – Д. И.] өлкән әмирләр уң канат һәм сул канат әмирләре булалар. Уң канат әмире урынын Тегинэ алып тора. Сул канат әмире урынында Идегәй утыра иде...» [Золотая Орда в источниках: 2003, Т. I. С. 244]. Димәк, Идегәй Алтын Урдада сул канатта булган кабиләләр һәм җирләр белән идарә иткән. Аның сәяси статусы – бәкләр бәге (гарәпчә – әмир – әл-умара, русча – князь князей). Тарихи чыганаклардан күренгәнчә, аның атасы да (Балтычак/Балынчак бәк) сул канат ханы Тимур-Мәлик б.Уруста шул ук статуста булган [Трепавлов: 2001. С. 83]. Ә бу исә Идегәйнең затлы татарлар нәселеннән булуы турында сөйли. Дастан вариантларында Идегәйнең атасы булып саналган тагын бер шәхес – Котлыкыя

би (аның турында карагыз: [Трепавлов: 2001. С. 64]). Безнең фикер буенча, бу исем Идегәйнең нәсел шәҗәрәсенә хатын-кызлар ягыннан кергән. Аның турында эпоста Туктамыш хан тарафыннан әйтелә:

Һай син татар, һай татар,
Мангыттан азган чал татар, – дип [Идегәй: 1988. 21 б.].

Тулаем алганда, Идегәйнең Чыңгыз хан дәверендә үк билгеле булган мангыт кабиләсенең бәкләре нәселеннән булганлыгы бәхәссез. Дөрес, бу кабиләнең борынгы чорының тарихында әле бүген дә ачылмаган ак таплар кала бирә һәм шуларның берсе – ул кабиләнең чын монгол кабиләсе булуында шөбһә. Чынлап та, әйтелгән кабиләнең исеменең бер варианты – мең (меңнәр) булып, ул исем Җучиның 1207 елны Алтайны Еке Монгол олысына кушып йөргән чорындагы бер төрки кабилә исеменә якын. Сүз Алтайда яшәгән мингат (монда этнонимның тамыры – минг/мең, ә ат/ут – монгол телендә күпчелекне белдерүче формант) кабиләсе турында бара (карагыз: [История и культура татар Западной Сибири: 2015. С.125]).

Икенче мәсьәлә – татарларда табылган «Идегәй» дастанының вариантлары һәм аның җыелма әсәр буларак бастырылып чыгарылган милли версиясе турында. Бүгенге көнгә татарлар арасында табылган шушы дастанның 20-гә якын варианты билгеле [Надиров: 1988. 6 б.]. Аннан башка, ул эпосның Себердә фольклорчы Н.Хәмит язып алган һәм эшкәрткән [Татар эпосы: 2004. 334–337 бб.], соңыннан басылган тексты, Н.Исәнбәт Урал буйларында табып алган һәм шулай ук ул эшкәртеп нәшер иткән [Татар халых дастаны: 1940] версиясе бар, соңгы дәвердә шул ук нигездә басылып чыккан «классик» дип исемләнергә хаклы дастанның тагын бер варианты бар [Идегәй: 1988]. Әмма, барлык бу очракларда да, җыйнама текстны төзегәндә ул эшне башкаручыларның текстка үз якларыннан керткән «өстәмәләр» һәм «төзәтүләр» мәсьәләсе кала. Ул турыда үз вакытында бик йомшак кына итеп Н.Исәнбәт болай дип әйткән: «... сәнгать реставраторлыгы булу ягыннан», бу җыйнама текстны басмага әзерләү эше «бер кадәр иҗади эш итеп каралырга тиеш». Менә шушы «реставратор» үзлегеннән керткән өлешне без әле төп аутентик өлештән аерып алу мөмкинлекләреннән ерак торабыз. Сәбәбе бик гади – халыктан язып алынган төрле версияләр бергә җыйналып басылмаган килеш кала бирә. Бу шартларда безгә басылып чыккан вариантлар белән эш итәргә туры киләчәк. Алдан ук кисәтәбез – югарыда күрсәтелгән сәбәптән ул басылган текстларга бераз саграк карарга кирәк. Дөресен генә әйткәндә, «Идегәй» эпосына барлык мили версияләрен чагыштырып өйрәнгәндә генә – ә мондый фәнни хезмәт дөньяда әлегә юк – төп, аутентик булган эпос эчтәлегенең, ягъни аның инвариант өлешен, чамалап булыр иде.

Ләкин, әйтелгәнчә, төрки халыклар фольклорын өйрәнүче фәннең мондый дәрәҗәгә әле күтәрелгәне юк. Шуңа күрә, безнең түбәндә китерелүче тарихи күзәтүләребез берникадәр чикләнгән дип каралырга тиешләр.

«Идегәй» дастаны күпкырлы эчтәлекле һәм бик четрекле заманны чагылдырган әсәр булганлыктан, бу язмаларыбызда без аның барлык ачылмаган якларын да анализлый алмабыз, андагы кайбер тарихи яктан әһәмиятле сюжетларын тикшереп, барлап чыксак та, безнең бурыч үтәлгән булыр дип уйлыйбыз.

Нәрсә ул, «ал тәхет»?

Тикшерелә торган дастанда берничә урында хан утыра торган «ал тәхет» искә алына.

Әйтик, эпосның сюжет җепләре әле башланган урыннарда ук Алтын Урда ханы булган Туктамыш (1380–1397/98) турында мондый юллар китерелә:

> ...Туктамыш хан килгәндә
> Ал тәхеткә менгәндә,
> Ал тәхетнең аркасы
> Алтын егач тутый кош
> Сайрап телгә килгәндә [Идегәй: 1988. 39 б].

Дастан текстыннан күренгәнчә, бу тәхет «хан сараенда» торган тәхет булган.

Алга таба, шул ук тәхет Аксак Тимер Сарай шәһәрен алуны тасвирлаганда күренә. Төгәлрәге, сүз шушы яулап алучы Сарайда булганда аның янына Идегәйнең Болгардан килүе турында сөйләнгән эпизодта әйтелгән тәхетне искә алу турында бара. Идегәй Аксак-Тимерне сорагач, аның якыннарының берсе Идегәйгә әйтә:

> Шаһ Тимерне сорасаң,
> Шаһ Тимердәй олы хан
> Алтын агач тутый кош
> Ал тәхетне алдырып
> ....
> Сәмәркандка юнәлде, – дип [Идегәй: 1988. 170 б].

Өченче тапкыр шул ук тәхет, инде ул алдарак Сәмәркандка алып кителде дип күрсәтелсә дә, Сарайда, төгәлрәге, хан сараенда, тагы пәйда була. Бу очракта Идегәйнең улы Нуретдин (Норадын/Ир Норадын/Морадым) Сарайга хан булырга теләп килү белән бәйле рәвештә ул тәхет турында әйтелә:

Алтын сарай, хансарай,
Хан сарае ак ишек,
Ир Норадын килгәндә,
Ал тәхеткә менгәндә,
Ал тәхетнең аркасы
Алтын егач тутый кош
Сайрап телгә килгәндә [Идегәй: 1988. 219 б].

Соңгы тапкыр ул тәхет Туктамыш ханның улы Кадыйрбирде (ә бу реаль тарихи шәхес) инде үлгән ханның биләренең берсенә – Киң Җанбайга, сорау бирү эпизодында искә алына:

Туктамышның бие идең,
Бүген кемгә би булдың?
Алтын ташлы тәхетенә
Бүген кем углын мендердең? [Идегәй: 1988. 280 б].

Күренә ки, без тикшерә торган дастанда Алтын Урда ханнарының сарайларында (хан сарае, алтын сарай) торган аерым бер тәхет искә алына. Аның эпоста ике төрле билгеләмәсе бар: «ал тәхет» һәм «алтын ташлы тәхет». Мәгънәви яктан бу ике төшенчә чынлыкта бер-берсенә якын, чөнки татар телендә «ал» сүзе төсне генә түгел (игътибар, рус телендәге «алый» сүзе дә шуннан), ә «әйбәт, яхшы, матур, гүзәл» дигәнне дә аңлата (карагыз: «Безнең эшләр ал да гөл»). Шуның өстенә, үз чиратында «алтын» төшенчәсенең туры мәгънәсеннән тыш башка бер мәгънәсе дә бар – ул «яхшы, матур/гүзәл, кыйммәтле»не аңлата ала (мәсьәлән: «алтын бала», «алтын кеше», «алтын куллы» һ.б.). «Идегәй» дастанында «алтын ташлы тәхет» төшенчәсенең дә шундыйрак мәгънәсе бар дип уйлыйбыз. Шуңа күрә дә, дастандагы «ал тәхетне» без «алтын тәхет» белән бер ук корылма дип карый алабыз. Аның шулай икәнлеге бу тәхетнең «Алтын сарай» (хансарай) эчендә торуыннан да килеп чыга. Безнең фикеребезчә, «ал тәхет» ул «алтын тәхет» төшенчәсенең кыскартылган варианты гына. Бу фикерне башкача нигезләргә дә була: әсәрдә күрсәтелгән тәхет «кызыл» (ал) алтын белән капланган булса (русча – «червоное золото»), бу бигрәк тә шулай.

Бу рәвешчә фикер йөртсәң, безнең каршыда Алтын Урдада власть символы булган «алтын(ал) тәхет» пәйда була. Димәк, сүз «Түләк һәм Сусылу» дастаныннан күренгән шул ук тәхет урыны турында бара «Идегәй» дастанында. Әмма, соңгы эпоста аның бик кызыклы яңа бер элементы килеп чыга – ул да булса шушы тәхетнең арка ягында кошларча тавыш чыгара ала торган «алтын тутый кош» булуы. Икенчедән, дастанда ул «ал тәхетнең» Сәмәркандка алып кителүе турында әйтелсә дә, аның элекке урынында ка-

луы күренә. Димәк, бу «алтын тәхет» элекке урынына – Сарай шәһәренә, «беркетелгән» булган. Аның шулай «беркетелгән» булуы чынлыкта шушы «тәхет урынының» Чыңгызыйлар династиясенә бәйле булуы аркылы гына аңлатыла ала. Чынлап та, тарихи чыганакларда Сарай шәһәренә, ягъни, Алтын Урданың сәяси үзәгенә, бәйле рәвештә искә алына торган, русча «Саинов стул» (монда «Саин» – Бату хан дигәнне аңлата) дип йөртелгән тәхет урыны билгеле. Ул югарыдагы «ал/алтын тәхет» була түгелме?! Ә инде Туктамыш ханның улы Кадыйрбирде, би/бәк булган Киң Җанбайдан (аның кабиләсе – кенегес) син ул тәхеткә кемне мендердең соң дип сораганда, инде без алдагы язмада тикшергән карачы – бәкләрнең ханнарны шушы тәхеткә күтәрүләре турында әйтелә. Чынлап та, XIV–XV йөзләрнең чикләрендә Алтын Урдада солдат булып хезмәт иткән баварияле И. Шильтбергер күрсәткәнчә, «Алтын Татариядә» ханны тәхеткә утырту йоласы мондый булган: «... корольне (ханны – Д. И.) ... ак киезгә утыртып өч мәртәбә күтәргәннәр. Аннан соң аны палатка тирәли [күтәреп] йөртәләр һәм тәхеткә утырталар, алтын кылыч бирәләр. Шуннан соң ул аларның гадәтләре буенча ант итә» [Шильтбергер: 1984. С.44].

Нәтиҗә итеп шуны әйтергә кирәк: «Идегәй» дастанын укыганда без «ал тәхет» төшенчәсен күргәч сүзнең Алтын Урдадагы власть үзәге турында барганлыгын аңларга тиешбез. Димәк, әле дастан формалашкан дәвердә төрки-татарлар арасында бу тарихи символның элекке мәгънәсен аңлау булган.

«Дәүләт кошы» нәрсә ул?

Бу бүлекнең башына куелган дастандагы «дәүләт кошы» дигән юллар артында нәрсә торганлыгын төшенү өчен безгә «Идегәй» эпосының төп сюжетын искә төшерергә кирәк булыр.

Дастанның башланып китүе Шаһ Тимердән, ягъни, Аксак-Тимердән (эпос аны бик төгәл рәвештә «бырлас [кабиләсенең] әмире» дип билгели), Туктамыш ханга килгән хат белән бәйләнә. Ул хатта Аксак-Тимер авызыннан чыккан мондый юллар булганлыгы әйтелә:

Җаектан ашу Ак Түбә,
Иделдән ашу Күк Түбә,
Күк Түбәдә ак сарай;
Анда утырган Туктамыш –
Ул Туктамыш син булсаң,
Сине баккан мин булсам,
Тугрына кунган Төкле Аяк
Тугыз йортка дан булса,
Аны миңа тапшыргыл [Идегәй: 1988. 12 б.].

Дастанга комментарийлар бирүчеләр фикере буенча, «тугры» – кош кундыра торган агач (башка вариантлары – «тур/тургач») [Идегәй: 1988. 12 б.], шуңа күрә «Төкле Аяк» дип исемләнгән җан иясе – ул кош. Менә шул даны бик еракларга таралган кошны таләп итә Аксак-Тимер Туктамыш ханнан. Мондый дорфа хатка җавап биргәндә ачуы чыккан Туктамыш, үзенең Чыңгыз хан нәселеннән булуын, ә Шаһ Тимернең әмир генә икәнлеген искә төшереп, хатта әйтә [Идегәй: 1988. 13 б.]:

Кара лачын Төкле Аяк,

Сиңа булмас, Шаһ Тимер, – дип.

Димәк, дастанда сүз Кара лачын турында бара һәм ул алга таба ау кошлары белән бәйләп карала, ә ул кошларны караучы буларак Котлыкыя би (Идегәйнең дастандагы атасы) атала. Шуннан соң бу Кара лачыннан (= Төкле Аяктан) туган ике кош баласын Туктамыш сынап карарга уйлый һәм шул вакытта аларның даны таралган ау кошыннан тумаган икәнлеген аңлап, Котлыкыяга әйтә [Идегәй: 1988. 17 б.]:

Ау лачыным караган
Котлыкыя син булсаң,
Салган ике йомыркасын
Оядан алган да син икән! – дип.

Алай гына да түгел, ул Котлыкыяны шушы лачынның балаларын Аксак-Тимергә бирүдә гаепли, аның алтынга (акчага) сатылып, Шаһ Тимер ягына чыгуы турында әйтә. Хан каршында үзен акларга тырышкан Котлыкыяны әрләгән Туктамыш аңа болай дип белдерә:

Куш канатлы алтын таҗ,
Күз урынында гәүһәр каш,
Чыңгыздан килгән дәүләт кош
Бу башымда түгелме? [Идегәй: 1988. 18 б.].

Шулай итеп, Кара лачын токымыннан булган «Төкле Аяк» исемле реаль ау кошы урынына дастанда кинәттән генә ике канатлы (куш канатлы) алтын таҗ пәйда булып (тасвирлауга караганда, аның хәтта гәүһәрдән эшләнгән күзе- кашы да булганлыгы белдерелә), аңа гаять әһәмиятле мәгънә бирелә – хан башындагы шушы таҗ «Чыңгыздан килгән» ниндидер «дәүләт кошы» белән тәңгәлләштерелә.

Без күрсәтелгән кош образын, төгәлрәге – «дәүләт кошы» образын, Чыңгыз ханнан килүче «алтын таҗны» истә калдырыйк та, дастанны алга таба күзәтик, чөнки Туктамыш хан Котлыкыя бидән аның ни өчен сатылганлыгын белергә тели. Җавап итеп ханга Котлыкыя ике гаеп ташлый: бердән, сәүдә элемтәләре кимеп, бигә байлык килмәү, икенчедән, аның

үз илен Идел аркылы ике тапкыр күчереп, уңайсыз җиргә китереп утыртуын. Ахырдан ул әйтә:

Йорттан йортым күчкәне –
Бездән ырыс киткәне,
Куштан кошың күчкәне –
Сездән дәүләт киткәне [Идегәй: 1988. 20–21 бб.].

Ягъни, Котлыкая бинең фикеренчә, аның йортының – биләмәсенең, бер җирдән икенче җиргә күчүе бәхетнең (ырысның) китүенә тәңгәл, а оядан (куштан) кошның күчүе ханнан дәүләтнең китүенә тигез. Котлыкыя би үзенең хыянәтен таный һәм аннан җәза алырга әзер икәнлеген белдерә [Идегәй: 1988. 21 б.]:

Бер башымны ике итеп,
Ике ханга баш орсам,
Ул да булса, ханиям,
Йорттан абруй киткәне,
Чабучы булсаң, баш – менә!
Түгүче булсаң, кан – менә!

Каршында җәза алырга тезләнгән Котлыкыяга хан әйтә [Шунда ук]:

Син дә кичә би булдың,
Бүген килеп, син дә бер
Үлем белән тиң булдың –
Токымыңны ораен!, – дип.

Шушы сүзләрдән соң Туктамыш үз биләренә Котлыкыяны һәм аның бөтен токымын юк итәргә боера. Шулай итеп, дастанның баш өлеше төгәлләнә, алга таба бу өлештә күренгән «Төкле Аяк» исемле кош башка искә алынмый, «дәүләт кошы» кыяфәтле «алтын таҗ» да бүтән дастанда пәйда булмый.

Ләкин бер сорау кала: нинди «дәүләт кошы» турында сүз бара соң дастанда һәм ни өчен Кара лачын нәселеннән булган ау кошы Туктамыш хан өчен әһәмиятле булган?

Куелган сорауга җавап эзләгәндә, безгә эпик дөнья белән эш иткәнебезне онытырга ярамый. Әмма, дастанда искә алынган ике төр кош (ау кошы – Кара лачын һәм «дәүләт кошы» – куш канатлы, кашлы/күзле алтын таҗга «сеңгән» кош кыяфәтле сын) арасында нindидер, әлегә безгә билгеле булмаган, бәйлелек бар кебек. Ул бәйлелекне сүтә башлар өчен безгә яңадан «Түләк белән Сусылу» дастанында искә алынган «алтын тәхет» куелган Балкан тау өстендә очып йөргән «миңезлик кошка» (нәселе – ак шонкар) әйләнеп кайту кирәк. Исегезгә төшерәбез: ул кошның

билгеләмә өлешенең мәгънәсенә «акча, тәңкә» төшенчәсе дә керә, ягъни, «акчага сугылган кош» [сурәте] күз алдында тотыла. Шулай булгач, монда да «дәүләт кошы» килеп чыга түгелме? Безнең уйлавыбызча, андый нәтиҗәгә чынлап та килергә мөмкин, ләкин аңа кадәр бу мәсьәләнең кайбер нюансларын тикшерү кирәк (түбәндә китереләчәк мәгълүматлар буенча махсус рәвештә карагыз: [Исхаков: 2013]).

Иң башлап, «Дәфтәре Чыңгыз-намә» әсәренә мөрәҗәгать итик. Билгеле булганча, анда Чыңгыз ханның бәкләренең кабилә билгеләреннән (оран, агач, кош, тамга) тыш аның үзенең дә аерым шундый ук атрибутлары китерелә. Менә алар: оран – йан каба (jan qaba), агач – чинар, кош – ике баш кара кош, тамга – кош баш[ы]. Мәсьәләнең кызыклы ягы шунда – үз вакытында Чыңгыз ханның бабалары чыккан кыйат кабиләсенең бу чыганакта китерелгән билгеләре башка төрле: оран – аруйан (aruǰan), агач – карагай, кош – шонкар, тамга – ашамай (ačamay) [Ivanics, Usmanov: 2002. PP. 56, 59]. Мондый аерманы ике төрле аңлатырга мөмкин: 1) Чыңгыз ханның нәселе кыйат кабиләсенең аерым бер тармагыннан – бурджигин исемле ырудан булу сәбәпле – бәлки, бу тармакның билгеләре башка төрле булгандыр; 2) Күрсәтелгән нәсел Бөек Монгол империясендә иң югары дәрәҗәгә күтәрелгәч һәм кабиләләрдән өстен урын алгач, аның токымының билгеләре дә үзгәргән булырга мөмкин. Чыннан да, кайбер фактлар шундыйрак нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирә. Мәсәлән, табигатьтә бит ике башлы кошлар юк, димәк бу атрибут – ясалма. Шулай булгач, Чыңгыз хан нәселенең башка билгеләре дә уйлап чыгарылган булырга мөмкин.

Ничек кенә булмасын, «Дәфтәре Чыңгыз-намәдә» бирелгән Чыңгыз ханның кошының атамасы – «кара кош» инде китерелгән «Идегәй» дастанындагы Туктамыш ханның кошының исемен хәтерләтә («кара лачын»). Әмма, мәсьәлә алай гади генә түгел, шуңа күрә орнитология фәненә дә мөрәҗәгать итәргә кирәк аны чишү өчен. Эш шунда ки, татарларда билгеле «каракошны», орнитологлар карчыгалар гаиләсенә кертсәләр дә, ул тагы бер исем йөртә – «кара бөркет» дигән. Ә ул төр кошлар шул ук карчыгалар гаиләсенә карыйлар. Шул ук вакытта лачын – ул башка отрядка-лачыннар отрядына (Falconidae) карый. Димәк, татарларда каракош һәм бөркет – карчыгалар гаиләсенә карый торган кошлар. Шулай булгач, Туктамыш ханның «кара лачыны» Чыңгыз ханның «кара кошы» белән бөтенләй ук тәңгәл килми. Дөрес, «кара» дигән төс билгесе монда уртак.

Шулай да, Чыңгыз хан нәселенең борыңгы кабиләсе билгесе булган «шоңкар» дигән кошның лачыннар гаиләсенә керүен дә истә тотарга кирәк. Бу очракта Туктамыш ханның «кара лачынын» без бөтенләй тикшерүдән төшереп калдыра алмыйбыз. Мондый рәвешле фикер йөртсәк,

алдагы нәтиҗә килеп чыга: төрле исемдәге кошларны барлаганда ике мәдәни традиция күренә – монгол традициясе лачыннар рәтенә керүче шонкар белән эш итсә, төрки традиция бөркетләр һәм карчыгалар рәтенә керүче каракошны алга чыгара. Ахрысы, «Идегәй» дастанында без ике мәдәни традициянең үзара кушылуын күрәбез. Әмма, бу очракта да бер проблема чишелмичә кала: борыңгы монгол традициясендә Чыңгыз хан нәселенең кошы ак төстә (ак шонкар), ә «Дәфтәре Чыңгыз-намәдә» аның кошы кара төсле буларак (Кара кош, каракош) билгеле. Монда ике аңлатма мөмкин: яисә бу шушы төр кошларның ике төрле исеме генә, яисә бу очракта ике төрле этномәдәни (монгол һәм төрки) традиция чагылышы белән очрашабыз. Әгәр дә соңгысы дөрес булса, «Идегәй» дастанында шушы ике традициянең үзара синтезы күзәтелә – «кара лачын» әле лачыннар рәтенә керә, ләкин төсе буенча ул инде «каракошка», ягъни бөркетләр һәм карчыгаларга якыная.

Әйтелгәнгә өстәп тагы бер мәсьәләгә тукталу кирәк – Чыңгыз ханның тамгасына. Инде күрсәтелгәнчә, ул татар тарихи традициясендә «кош баш» дип йөртелгән. Һәм бу юкка гына түгел – әгәр дә Бату хан нәселенең («Бату йортының») акчаларын тикшерсәң, анда кошка охшаган (ике якка караган томшыклары да чамалана аерым очракларда) рәсем бар. Менә алар: , . Ә инде Үзбәк һәм Җанибәк ханнар дәверендә шул ук урында акчаларда ап-ачык рәвештә ике башлы кош сүрәтләнә. Нәкъ менә шул инде ул «ике баш каракош» (русларның гербларындагы «двуглавый орел» да шуннан дип уйлыйбыз). Фәнни әдәбиятта Алтын Урда акчаларында мондый рәсемнәрнең барлыкка килүен төрлечә аңлатсалар да (мәсьәлән, Византия йогынтысы дип), аны шушы дәүләткә нигез салган Чыңгызыйларның борыңгы кабилә символы дип карарга да мөмкин. Ягъни, ике башлы кош – каракош, ак шонкардан, Чыңгызхан кабиләсенең сульдэ/онгонынннан үсеп чыккан булырга мөмкин. Тамгалары да шул кош рәсеме белән бәйле булган булырга тиеш (ләкин онытмыйк – кош һәм тамга – икесе ике җисем). Шушы рәвешле фикер йөрткәндә, «Идегәй» дастанындагы Туктамыш ханның кошы мәсьәләсе бөтенләй башка мәгънә ала.

Беренчедән, «алтын тажга» беркетелгән пар канатлы кош сыны иске монгол традициясе белән килүче Чыңгыз хан нәселенең сульдэ кошы белән бәйле дәүләт символы дәрәҗәсенә күтәрелгән билге булып чыга (акчаларга да сугылгач, ул инде герб урынына йөргән). Ә бу кош – ыру-кабилә, нәселнең рухы, димәк, язмышы (бәхете – ырысы) белән дә бәйле. Дастандагы реаль «кара лачын», ау кошы буларак күрсәтелсә дә, символик тотем кошын чагылдырса кирәк. Димәк, Котлыкыя би ул «дәүләт кошының» балаларын чит җирләргә җибәреп, үзенең хөкемдарына – Тук-

тамыш ханга гына хыянәт итми, ә Алтын Урда дәүләтенә, аның сәяси элитасы булган Чыңгызыйлар нәселенә хыянәт ясый.

Шуңа күрә дә дастандагы ике рәт кошларны без бергә карарга тиешбез, чөнки сүз анда чынлыкта бер үк әйбер турында – әйтелгән дәүләтнең язмышы турында бара һәм монда символик мәгънә белән реаль чынбарлык бер-берсенә тарихи рәвештә бәйләнгәннәр. Димәк, эпостагы кошлар мәсьәләсендә тирән мәгънә бар.

(Дәвамы бар)

Әдәбият

Золотая Орда в источниках. Т.I. Арабские и персидские сочинения. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, в переводах В. Г. Тизенгаузена. Ч. I. Извлечения из сочинений арабских. Ч. II. Извлечения из сочинений персидских. Сост., ввод. ст. и коммент. Р. П. Храпачевского. М., 2003.

Идегәй. Татар халык дастаны. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988.

Татар халык дастаны «Идегәй». Н. Исәнбәт җыйнамасы. // Совет әдәбияты. 1940. №11. – 39–76 бб; №12. – 34–82 бб.

История и культура татар Западной Сибири. Монография. – Казань: Ин-т истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2015.

Исхаков Д. М. В поисках истоков и смысла изображения двуглавых птиц (орлов) на золотоордынских монетах // Нумизматика Золотой Орды. Golden Horde Numismatics. 2013. № 3. С. 120 – 127.

Надиров И. «Идегәй» дастаны» // «Идегәй». Татар халык дастаны. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 5 – 10 бб.

Татар эпосы. Дастаннар. / Төз., кереш сүз һәм искәрм. язучы, сүзлек әзерләүче Ф. Г. Әхмәтова-Урманче. – Казан: «Раннур» нәшр., 2004.

Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М.: Изд. фирма «Вост. лит-ры» РАН, 2001.

Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. Пер. с немецкого Ф.К. Бруна. Изд., ред. и прим. академика АН Азерб. ССР З.М. Буниятова. – Баку: Изд-во «Элм», 1984.

Ivanics Maria, Usmanov M.A. Das Buch der Dschingis – Legende (Däftär-i Čingiz-nāmä). I. (Vorwort, Einfűhrung, Transkription, Wőrterbuch, Faksimiles). Studia Uralo-Altaica 44. Szeged, 2002.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВОСПРОИЗВОДСТВА НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ *

Р.Ф.Гатауллин

На фоне расширяющейся дискуссии о судьбе татарской нации и национальных меньшинств страны особую актуальность приобретает в целом анализ экономических и институциональных основ воспроизводства этносов. Как странно это не звучит, такой анализ в экономической науке до сих пор отсутствует, как и изучение правовой, духовно-нравственной и культурной основы воспроизводства этносов (о последнем аспекте относительно татарской науки в свое время весьма глубокие рассуждения оставил Г.Исхаки).

В последние годы в экономической науке появилось понятие этноэкономики. Что это такое? На этот вопрос сегодня однозначный ответ отсутствует. В.Н.Овчинников и Ю.С.Колесников под этноэкономикой понимают типичный хозяйственный уклад традиционной экономики [Овчинников, Колесниченков: 2006. С.118–123]. Сюда, прежде всего, относятся преимущественно аграрные формы хозяйственной деятельности, кустарные промыслы и надомный труд. Есть подход к определению этноэкономики как формы предпринимательства в традиционных видах трудовой деятельности автохтонного населения региона [Узденова, 2006; Ахметов: 2018.; Ахметов, Якшимбетова: 2018]. В отличие от двух уже названных подходов, когда этноэкономика выводится из специфики сферы приложения труда, существует попытка связать эту категорию со спецификой экономических отношений. М.О.Шандыров [Шандыров: 2003] этноэкономику определяет как сферу формирующихся в процессе производственно-хозяйственного бытия этноса экономических отношений. Есть понятие этноэкономики как системы, закрепляющей устойчивость культуры различных народов [Иншаков: 2008. С.8–20]. В этом случае функция этноэкономики видится в обеспечении эффективности использования человеческого капитала этносов в целях усиления экономического потенциала хозяйственной системы региона.

Мы считаем, что этноэкономику, прежде всего, представляет система экономических отношений по поводу воспроизводства какого-либо этноса. Если при определении этноэкономики исходить из традиционных

* Данное исследование проведено при поддержке гранта РГНФ №17-12-02010 «Нивелирование гетерогенности экономического пространства как фактор обеспечения национальной безопасности».

видов деятельности, то следует признать существование татарской, башкирской и др. национальных экономик.

Этноэкономика как наука имеет одинаковые принципы применительно ко всем этносам. На наш взгляд, этноэкономика – это часть экономической науки, предметом которой являются экономические отношения по поводу воспроизводства идентичности любого этноса.

При этом можно отметить несколько аспектов данных отношений, а именно:

– по поводу воспроизводства численности данного этноса;
– воспроизводства слоя интеллигенции нации;
– обеспечения развития материально-технической базы развития национального образования, культуры и искусства;
– сохранения традиционного хозяйственного уклада этнических групп.

Как известно, для создания собственной культуры современного уровня каждой этнической группе необходима какая-то критическая демографическая масса. Эксперты при этом говорят о 600 тысячах представителей этноса [Галлямов, Гарифуллин: 2014. С. 38–42].

В условиях Республики Башкортостан данному критерию отвечают численность русских, башкир и татар. Именно эти народы на территории республики могут полноценно и самостоятельно развивать собственную культуру, в том числе ее высокую страту. Если по башкирам как титульной нации республики существует ясность, как их культура должна развиваться, то по русским и татарам имеются различные мнения.

В Башкортостане проживает около 1,3 % от общей численности этнических русских, поэтому от их участия или неучастия в развитии национальной культуры русского народа мало что зависит в плане развития культуры русского народа в целом. Конечно, конституционные права граждан никто не отменял. Поэтому, можно полагать, что для представителей русского народа в республике должны быть созданы условия для развития национальной культуры не хуже, чем в соседних областях.

Проблема возникает по поводу национально-культурного развития татар. В Башкортостане очень часто слышатся мнения, что потребности в национально-культурном развитии татар должны решаться в соседнем Татарстане [Башкорт форумдары: 1999]. Часть башкирской интеллигенции выступает категорически против придания татарскому языку государственного статуса в Республике Башкортостан [Ярмуллина: 2008].

В данном случае татары и татароязычные башкиры (а последних несколько сот тысяч), выступают как реципиенты в части финансирования национально-культурного развития. Они вынуждены удовлетворять свои

потребности в национально-культурном развитии за счет населения Республики Татарстан или за счет дополнительных затрат из своего кармана. В данном случае речь идет о книгоиздании, развитии национального телевидения, радио, печати и т.д.

Национальная интеллигенция является фактором воспроизводства духовной составляющей народа. А.Р.Бикбулатова отмечает: «Важным показателем, демонстрирующим уровень развития культуры и искусства того или иного народа, является наличие у народа национальной интеллигенции, выражающей его интересы и чаяния, выступающей авангардом в борьбе за достойную жизнь» [Бикбулатова: 2013. С.31–37]. Национальная интеллигенция представляет собой носителя интеллектуального потенциала народа, является реальной базой для развития национальной культуры и искусства. Если рассмотреть нацию как развивающуюся систему, то уровень ее развития следует оценивать в том числе исходя из качества интеллигенции данного этноса.

Сама по себе интеллигенция состоит из людей с различными способностями к творческому труду. Если при социализме наличие ученой степени являлось бесспорным показателем принадлежности к интеллигенции, сегодня использовать даже этот показатель весьма затруднительно, ибо докторскими степенями в стране вначале обзавелись такие думские деятели, как Жириновский или Зюганов, затем и многочисленные когорты чиновников различного уровня.

С другой стороны, творцами интеллектуального продукта являются широкие слои населения от квалифицированных рабочих и крестьян до пенсионеров. Об этом в свое время очень хорошо писал В.Шукшин. Поэтому оценка реальной численности интеллигенции непростое дело.

На наш взгляд, в наиболее общем виде численность интеллигенции можно оценить по количеству лиц, имеющих высшее и средне-специальное образование. Другим важным показателем, характеризующим воспроизводство интеллигенции, является численность студентов. Так, в предреформенном 1989 году среди башкир лица, занятые преимущественно физическим трудом, составили 72,2%, среди татар – 69,6%, русских – 65,8% [История башкирского народа: 2012, Т.7. С.211]. Занятых преимущественно умственным трудом научных работников, преподавателей и воспитателей меньше всего было среди татар (5,5%), против 5,6% у русских и 6,8% у башкир. У татар, занятых преимущественно умственным трудом, превалировали работники планирования и учета (5,3%), против 5,2% у русских и 4,1% у башкир. Среди этих работников ИТР у татар было 7,2%, у башкир 5,1%, у русских – 11,1%.

Среди лиц, имеющих высшее образование в 1989 г. на 1000 чел. населения старше 15 лет превалировали русские (87 чел.), затем шли татары (72 чел.) и башкиры (69 чел.). Если брать людей, имеющих неполное высшее и среднее профессиональное образование, картина была та же. Таких людей среди русских было 306 чел. на 1000 чел. населения соответствующей национальности, среди татар – 180 чел., среди башкир – 157 чел.

В 2010 г. в расчете на 1000 чел. среди русских приходилось 191 чел. с высшим образованием, у татар 188 чел., у башкир – 148 чел. По численности лиц, имеющих высшее и среднее профессиональное образование, по-прежнему на первом месте были русские – 392 чел., очень близки к ним были татары 390 чел., несколько меньше башкиры 332 чел. [История башкирского народа: 2012, Т.7].

Фактически в Республике Башкортостан отсутствуют существенные различия по уровню образования в разрезе народов. Несколько более высокий уровень образования среди русских и татар, проживающих в РБ, следует объяснять более высокой долей среди этих наций населения, проживающего в городах, где преобладают рабочие места, требующие более высокого образования.

В настоящее время при реализации главной функции национальной интеллигенции – формулировки национальной идеи и ее претворения в жизнь – более важным является не количественная сторона или численность лиц с высшим и средне-специальным образованием, а качественная, в виде способности данной группы обеспечить данный процесс.

Рассматривая функциональное назначение национальной интеллигенции, необходимо показать и противоречия в его проявлениях.

1. Национальная идея и ее реализация может быть результатом функционирования отдельных институтов: научно-исследовательских учреждений, деятельности учебных заведений (вузов), театров, телевидения, радио и печати. Возможен второй вариант, когда национальная идея формулируется и реализуется в результате свободной деятельности отдельных неформальных групп. На наш взгляд, в Башкортостане по первому пути пошла башкирская общественность, по второму – татарская. В настоящее время формированием башкирской идентичности занимаются научные учреждения Академии наук РБ, Башкирский государственный университет, республиканские телевидение, радио и газеты.

Аналогичные проблемы в Татарстане решают Институт истории Академии наук РТ, республиканские телевидение, радио, газеты. О вкладе Казанского государственного федерального университета в решении данной проблемы мы не можем сказать что-то конкретное.

Что касается удовлетворения этнокультурных потребностей татарского населения в Республике Башкортостан, сложно однозначно говорить об участии какого-либо учреждения в решении данной проблемы. Хотя в республике есть татарский театр, издаются татароязычные газеты и отдельные журналы, имеется и вещание на татарском языке (редко, передачи на телевидении). Поэтому татары в Башкирии в большей степени выступают в качестве пассивных потребителей этнокультурных благ, произведенных в соседней республике. При этом, естественно, укрепляется влияние Татарстана на умы и настроения населения Башкортостана.

Следует отметить, что на формирование идеологии татарского населения в этих условиях выше влияние таких институтов, как интернет и слухи, что трудно контролировать со стороны властей.

У башкир огосударствление идеологии также создает свои проблемы. Среди работников профильных учреждений, занимающихся решением данной проблемы, не все этнические башкиры. Поэтому очень часто под видом достижений башкирской культуры башкирскому населению доводятся культурные блага (спектакли, книги, передачи и т.д.), которые с большим трудом можно отнести к числу соответствующих этнокультурных благ. В результате идет внутренняя ассимиляция башкир, которые постепенно теряют свою идентичность.

Как нам кажется, в настоящее время актуальным, применительно к Башкортостану, является не перетягивание одеяла на себя, а сотрудничество национальной интеллигенции различных народов. Нужно также соблюдать баланс интересов в учреждениях, нацеленных на удовлетворение этнокультурных интересов. Это не отрицает необходимости в специализированных учреждениях, нацеленных на удовлетворение потребностей представителей отдельных народов в виде театров, редакций на телевидении и радио, газет и журналов.

Что касается истории республики в последние столетия, ее нельзя рассматривать без изучения истории совместного проживания русских, башкир, татар и т.д. История Башкортостана должна изучаться многонациональным коллективом с включением событий жизни всех населяющих республику народов.

2. Противоречия в функционировании отдельных институтов. Выше говорилось о противоречиях в изучении истории развития республики. Такие же противоречия возникают и внутри коллективов телевидения, радио и т. д.

3. Противоречивость в развитии культуры и искусства народа. Культура любого народа не может развиваться обособленно. Она вбирает в себя лучшие достижения культуры и искусства других народов. В то же время, чтобы не потерять собственное лицо, она должна сохранить основ-

ные духовные начала нации. При этом возникает угроза, что под видом сохранения собственной культуры, замкнуться в фольклоре, который со временем способен снизить целостность этнокультуры до нуля.

В условиях ущемления демократических принципов функционирования государства возникает еще одна проблема – обеспечение оптимальности в развитии материально-технической базы развития национального образования, культуры и искусства. При демократии вопросы оптимального распределения бюджетных средств решаются методом голосования. Отсутствие возможности создания коалиций и искажение справедливого представления реальных политических сил в выборных органах власти приводят к возникновению трудностей в оптимальном распределении ресурсов, в том числе на развитие этнокультурной сферы.

Относительно развития материально-технической базы развития образования, культуры и искусства можно отметить большую разницу в ее этнокультурном распределении, если рассматривать динамику в разрезе национальной принадлежности.

В Республике Башкортостан в настоящее время отсутствует возможность получить высшее и средне-специальное образование на родных (нерусских) языках. Попытки решить данную проблему, хотя бы в виде организации отдельных групп в вузах, не увенчались успехом.

Расширению преподавания на родных языках в РБ, на наш взгляд, мешает излишняя политизированность в решении данной проблемы, затрагивающая прежде всего, татаро-башкирские отношения, во многом носящие искусственный характер.

Развитие татарской культуры в Республике Башкортостан в настоящее время затрудняется отсутствием республиканского телеканала, маломощностью печатных изданий, фактическим отсутствием книгопечатания на татарском языке. С учетом, что все это требует не так много средств, нерешенность данных проблем вызывает удивление у любого здравомыслящего человека.

Далее, для сохранения языков и культур национальных меньшинств велика роль сохранения традиционного ремесла и хозяйственного уклада. Применительно к татарам и башкирам это связано с расселением в селах и спецификой сельского хозяйства. По результатам переписи 2002 г. выявилось, что в РБ в сельской местности живет 36,0% населения, среди русских – 17,3%, башкир – 57,6%, татар – 33%. В то же время по данным переписи 1989 г. в сельской местности жили 17,6% русских, 57,7% башкир и 42,2% татар (36,2% всего населения). Поэтому можно отметить, что в последние годы урбанизация населения в РБ происходит в основном за счет лиц татарской национальности. Это в значительной

степени происходит из-за того, что сельские районы с преимущественно татарским населением расположены вблизи таких городов, как Уфа, Нефтекамск, Октябрьский, Туймазы, Стерлитамак и т.д. С другой стороны, в 2000–2013 гг. численность работников, занятых на предприятиях сельского и лесного хозяйства, в республике сократилась с 71,4 тыс. до 20,4 тыс. чел. или в 3,5 раза. При этом оплата труда в данных видах экономической деятельности была в 2 раза меньше, чем в других.

Сохранение традиционного расселения и хозяйственного уклада народов республики связано с принятием мер по оживлению сельского хозяйства, расширением видов экономической деятельности на селе. В этом плане особую перспективу имеет поднятие на новый уровень развития кооперации на селе [Институциональные основы: 2014].

Укреплению отношений дружбы между народами могло бы способствовать создание продуманного механизма воспроизводства культурно-языковой идентичности этносов. В настоящее время в России существует два механизма решения данной проблемы. Первый из них – для титульных народов республик и автономных округов, когда развитие культуры, национальной печати, телевидения, искусства и школы финансируется за счет бюджетов соответствующих образований.

Второй, для остальных народов, на которых распространяется законодательство Российской Федерации о национально-культурной автономии. В этом случае основным источником финансирования национальной культуры и искусства становится спонсорство. Ст. 16 ФЗ «О национально-культурной автономии» гласит: «Финансирование деятельности, связанной с реализацией прав национально-культурных автономий, осуществляется за счет средств национально-культурных автономий, их учреждений и организаций, частных лиц, а также за счет иных не запрещенных законом источников». Органы власти всех уровней могут принимать участие в финансировании национально-культурных автономий, но их никто не обязывает это делать.

В результате получается, что представители национальных меньшинств, как и все граждане, платят налоги, но за удовлетворение своих духовных потребностей за счет развития культуры собственного народа должны платить дополнительно. В итоге, быть представителем этнического меньшинства в России становится как бы финансово невыгодно.

В Австралии, Канаде, США действуют правовые нормы, которые, наоборот, коренные народы ставят экономически в более выгодное положение: они имеют налоговые льготы, им представляются льготные лицензии на различные виды деятельности. Поэтому быть в этих странах представителем этнических меньшинств оказывается выгодно. На

наш, взгляд Закон РФ «О национально-культурной автономии» должен быть изменен в части финансирования и культура коренных народов России повсеместно должна развиваться в том числе и за счет бюджетных средств.

С учетом значимости обеспечения гармонии в межнациональных отношениях, относительно многих мер федеральных органов власти хочется напомнить слова незабвенного премьера-министра РФ В. Черномырдина: «Не чешите там, где не чешется!». Любая политика требует своего научного обоснования. Всякие блуждания в потемках ни к чему хорошему не приведут.

По тем проблемам, о которых здесь говорилось, приглашаю всех на дискуссию.

Литература

Ахметов В. Я. Этническое предпринимательство и его роль в развитии экономики современного села (на примере юго- и северо-восточных районов Республики Башкортостан // Экономика сельского хозяйства России. – 2018. – № 5. С. 77–81.

Ахметов В. Я., Якшимбетова Г. И. «Точки роста» экономики современного села (на примере сельских районов Республики Башкортостан) [Электронный ресурс] // Вестник Евразийской науки. – 2018. –№ 2. Режим доступа: https://esj.today/PDF/66ECVN218.pdf (доступ свободный).

Башкорт форумдары – www.bashforuv.net/index.php/topic/13163-13136/page-ST-SO.

Бикбулатова А. Р. Национальная интеллигенция: возможность выбора // Материалы конференции «Роль регионов в условиях цивилизационного выбора России: исторический опыт, проблемы, перспективы. – Уфа: АН РБ, 2013. – С.31–37.

Галлямов Р. Р., Гарифуллин И. З. Этнокультурное развитие народов Башкортостана в позднесоветский и постсоветский период (на примере функционирования этнообщественных объединений и возрождение татарского национального театра «Нур» // Вестник ВЭГУ. – 2014. – № 2. С. 38–42.

Институциональные основы модернизации агропромышленного комплекса региона (на примере Республики Башкортостан): Коллективная монография / Гатауллин Р. Ф., Нусратуллин В. К., Гизатуллин Х. Н., Аскаров А. А., Гарипов Ф. Н., Хужахметова Г. Н., Ярков Н.В. / под ред. д.э.н., проф. Д.А. Гайнанова. – Уфа, ИСЭИ УНЦ РАН, 2014. – 200 с.

Иншаков О. Этноэкономика юга России: стратегические перспективы в координатах модернизации // Проблемы теории и практики управления. – 2008. – № 4. С. 8–20.

История башкирского народа в 7 томах. Т. 7. – Уфа: Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН, 2012. – С. 211.

Овчинников В.Н., Колесниченков Ю.С. Этноэкономика как фактор развития // Проблемы прогнозирования. – 2006. – № 1. С. 118–123.

Узденова Л.А. Экономические механизмы развития предпринимательской деятельности в сфере этноэкономики региона: автореф. дисс. к.э.н. / Л.А. Узденова. – Ростов на Дону. – 2006. 32 с.

Шандыров М.О. Этноэкономика в системе регионального воспроизводства (на материалах Кабардино-Балкарской Республики): автореф. дисс. … к.э.н. / М.О. Шандыров. – Ростов на Дону. – 2003. 20 с.

Ярмуллина А.З. «История развития государственного статуса башкирского языка». – Уфа, 2008. 22 с.

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

Научные публикации по краеведению

ПАМЯТНИКИ ИСКЕ-КАЗАНСКОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО И ПРИРОДНОГО КОМПЛЕКСА

А. А. Бурханов

Часть 2. Некоторые итоги изучения объектов Урматского поселения и Камаевского городища.

***Аннотация**: Во второй части статьи продолжается характеристика некоторых итогов изучения археологических и эпиграфических объектов Урматского поселения и Камаевского I городища на территории Иске-Казанского комплекса.*

В третей части публикации автор познакомит читателя с основными подходами исследователей к вопросам историко-культурного развития Иске Казани, а также дает характеристику «святым местам» на территории Иске-Казанского комплекса.

В четвертой части публикации будут даны подробная характеристика объектов природы в пределах Иске-Казанского комплекса и по округе, а также материалы по истории деревни Татарская Айша и Музея Иске Казани в деревне Камаево.

***Ключевые слова:** Урматское поселение, Заказанье, Камаевское (Иске-Казанское) городище, находки, керамическая посуда, сооружения, монеты, Иске Казан.*

В первой части мы в краткой форме охарактеризовали основные объекты историко-культурного наследия и природы, расположенные на территории Иске-Казанского комплекса. Особое внимание было уделено итогам изучения Камаевского II городища и Урматского поселения [Бурханов: 2018. С. 41–56].

Продолжая изучение итогов исследований на территории Урматского поселения можно отметить, что на данной территории развивался значительный торгово-ремесленный центр, о чем свидетельствуют археологические находки. В частности, среди находок часто встречаются глиняные напряс-

ла двух видов: специально изготовленные высококачественные конической формы и грубые из стенок сосудов, характеризующие уровень развития прядильного ремесла. Раскопки 1995 г. выявили несколько фрагментов керамической трубы, использовавшейся в системе водоснабжения поселения.

Раскопки в Урматском поселении говорят о высоком уровне развития железоделательного производства. Это подтверждается находками трех металлургических горнов, сложенных из известняковых и песчаниковых камней. Два из них относятся к первой половине XIV в., третий – ко второй его половине [Фахрутдинов: 1984а. С. 134]. О работе кузнецов, литейщиков, слесарей также свидетельствуют многочисленные железные шлаки, обломки тиглей, железные предметы с незаконченной обработкой, а также многочисленный бытовой инвентарь и остатки оружия [Калинин, Халиков: 1954. С. 101; Бурханов: Отчет 1997. С. 18–19, 102–108. Рис. 54–61; 1999. С. 56; 1999 б]. Так, только в 1995 году, в двух объектах нами были выявлены 76 фрагментов железных шлаков: 48 – из Раскопа-1 и 24 – из Раскопа-2. При этом лишь в одном из квадратов Раскопа-1 зафиксировано большое скопление шлаков – 28 фрагментов.

Среди железных изделий, выявленных в том же году, отметим 3 наконечника стрел, небольшой фрагмент кольчуги (в виде колец), 7 ножей, кованую цепь, кольца, фрагмент конского удила с кольцом, молоточек, а также множество гвоздей, скоб, стержней разных типов и размеров. Находки, несмотря на многочисленность, свидетельствуют об однообразии материальной культуры, присущей, прежде всего, основному трудовому населению этого городского поселения (в большинстве своем это были ремесленники), хотя сам по себе вещевой материал отнюдь не беден. Кроме упомянутых железных изделий здесь найдены предметы из цветных металлов, стекла, кости, камня. Из изделий, изготовленных из цветных металлов, отметим серебряные и бронзовые украшения, зеркала, бронзовые замочки в виде лошадок, медный пластинчатый браслет с изображением головы львицы на концах. Орнамент в браслетах в виде головы львицы хорошо известен по находкам кладов серебряных и медных вещей в Болгаре и других городах периода Золотой Орды. Из найденных украшений выделим, например, призматическую бусину из горного хрусталя и две бусины из глухового стекла. Выявлены также несколько обломков оконного стекла, фрагменты светлого и темно-синего стекла.

На дне ямы, рядом с одним из жилищ Урматского поселения, найдено отшлифованное костяное пряслице с удивительно ровными круговыми линиями по краям, говорящими об изготовлении его на станке. Оно уникально не только для объектов Иске Казани, но и для всего средневолжского региона, так как на одной его поверхности изображена пяти-

конечная звезда, встречающаяся в декоративном искусстве ряда народов Евразии периода средневековья.

Из найденных в 1995 г. изделий из кости отметим фрагмент предмета из резной кости с процарапанными изображениями, трубку из птичьей кости и игральную кость – астрагало со сквозным отверстием.

Находки около десятка каменных жерновов (зернотерок) свидетельствуют о том, что население города кроме ремесленного производства и торговли, как и крестьяне окрестных селений, занималось хлебопашеством и обработкой зерна. Остановимся на описании одного из наиболее характерных экземпляров. Он имеет толщину 14 см, диаметр – 48 см. В центре – сквозное четырехугольное отверстие (4×4 см). На краю – полукруглое углубление для рукояти глубиной до 3 см и шириной 3,5–4,5 см. Жернов изготовлен из мелкозернистого туровидного известняка. Нижняя рабочая поверхность выпукла и покрыта зарубками.

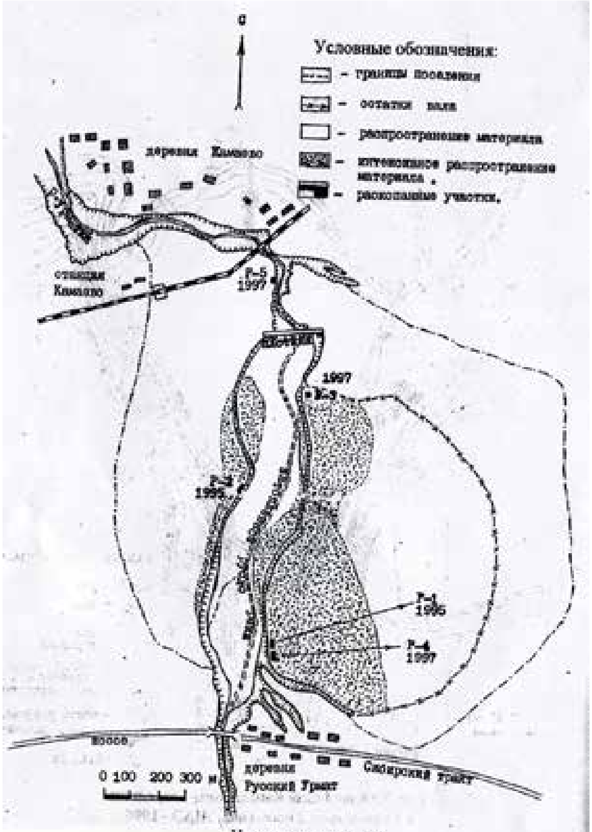

. Урматское поселение.

Среди каменных вещей отметим точильные камни и бруски: найденный в 1995 г. точильный брус темно-серого цвета имеет хорошо обрабо-

танную поверхность, в верхней части одной из сторон его поверхности видны следы сверления.

Среди находок из Урматского поселения особое место занимают находки кладов и отдельных серебряных и медных монет чекана золотоордынских ханов. Так, в 1830 г. неподалеку от поселения был найден клад из 5 фунтов серебряных монет, однако только 19 из них стали достоянием науки. Монеты относятся к чекану Нового Сарая и Гюлистана и датируются 1310–1360 гг. Еще один клад из 60 золотоордынских монет, датируемых 1400–1420 гг., был найден в 1850 г. [Шпилевский: 1877. С. 429–430; Калинин, Халиков: 1954. С.101]. Раскопками Р.Г. Фахрутдинова было найдено несколько серебряных монет середины XIII в. и 50-х гг. XIV в. [Фахрутдинов: 1984а. С. 103; 1984б]. В 1995 г. в обрыве левого берега Урматки, недалеко от раскопанной печи, автором этих строк была найдена медная монета 1360-х гг.*

Анализ остеологического материала (костей животных), найденного в Урматском поселении в 1977 и 1995 гг., проведенный А.Г. Петренко, позволяет сделать следующие выводы [Фахрутдинов: 1984а. С. 153; Бурханов: 1993. С. 19, 44; 1999 б. С. 58]. На первом месте по количеству идут остатки костей крупного рогатого скота, на втором – лошади, на третьем – мелкого рогатого скота, далее следуют лось, собака, птица и рыба. Практически отсутствуют кости свиньи. Исключение могут составить 5 костей одного животного, найденные в 1976 г., что свидетельствует о возможном присутствии немусульманской (скорее всего, финноугорской) этнической группы в составе населения торгово-ремесленной части Иске-Казанского комплекса.

Исследования показали, что часть Урматского поселения была занята кладбищем – в 1951 г. Н.Ф. Калининым на расстоянии 700 м к северу от села Русский Урмат были зафиксированы могильная яма с намогильным камнем и не распахиваемая полоса с признаками неглубокого рва, которые, видимо, составляли южный участок кладбища. К северу от этого места отмечены несколько разбитых камней, среди которых одна целая известняковая, призматическая каменная плита с сохранившейся надписью и датой [Калинин, Халиков: 1954. С. 99–100]**. Камень (156×36–44×17–23 см). Вверху он имеет шлемовидное заострение. Текст состоит из параллельных неполно сохранившихся строк и выполнен врезным куфическим шрифтом***.

Читается: 1 «Во имя бога милостивого, милосердного...

* Определение монеты произвел Г.А. Федоров-Давыдов.

** Сейчас намогильная плита хранится в музее ИКГМЗ в д. Камаево.

*** Прочитано Г.В. Юсуповым [1960: Табл. 1].

3 после ...
4 вернутся к нам ...
5 сын ...
6/7 памятник
8 по летоисчислению в шестьсот
9 восьмидесятом году*
10 ... было. Да будет милость бога...
И милостью обширною».
(680 год хиджры).

В дальнейшем в ходе раскопок в юго-восточной части поселения Н.Ф. Калинин выявил еще несколько могил с чисто мусульманским обрядом захоронения, датированных им XV–первой половиной XVI вв. Исследователь связывал наличие кладбища на территории поселения с запустением города [Фахрутдинов: 1984а. С. 135].

В 1997 г. на территории Урматского поселения нами проводились историко-топографические и стационарные раскопочные исследования.

В частности, раскоп (Р-3) в центральной правобережной части поселения, площадью 16 кв.м и мощностью культурного слоя до 60 см, выявил находки домонгольского – золотоордынского времени. В основном это мелкие фрагменты керамики, изделий камня, кости животных. В другом раскопе (Р-5), в северной левобережной части памятника, площадью 12 кв. м, и мощностью культурного слоя до 140 см, выявлены остатки сооружения. Здесь найдены уникальные образцы лепной и гончарной керамической посуды, пряслица, бронзовый браслет с арабской надписью и изображением льва. Интересен факт находки в раскопе фрагмента бивня мамонта.

Наибольший интерес представляют материалы, полученные в раскопе (Р-4) площадью 124 кв. м и мощностью культурных напластований от 60 до 220 см, расположенном в южной правобережной части Урматского поселения. Здесь выявлены следы больших производственно – жилищных сооружений с остатками хозяйственных ям, горелых бревен и досок со следами столбов, очагов и кострища, также человеческих погребений в верхних слоях раскопа. Среди многочисленных находок отметим изделия металлургического, гончарного, стекольного, косторезного и ювелирного производств, а также огромное количество костей животных, выявленные в основном в ямах. Кроме общеизвестной домонгольской булгарской керамики нужно отметить нахождение большого числа фрагментов глазурованной посуды золотоордынского времени и китайского селадона. Уникален сфероконический сосуд, скорее импортного произ-

---

* (680 год хиджры), по современному летоисчислению – 1281/1282 г.

водства. Многочисленны глиняные пряслица золотоордынского времени. Среди украшений выделим бусы из стекла, керамики, уральского сердолика и бирюзы. Изделия косторезного производства представлены находками кочедыка, набором рукояти ножа, резной пуговицей, наконечником стрелы. Среди многочисленных железных изделий особо выделим боевой топор, гвозди, скобы, стержни и т.п. Из медных изделий отмечены фрагменты посуды, украшений. Комплекс находок можно датировать XII–XIV вв. [Бурханов: Отчет за 1998].

В верхних слоях раскопа (на глубине до 40 см) выявлены остатки 6 детских и взрослых мусульманских захоронений, которые, скорее всего, связаны с поздним периодом существования памятника – XV–XVI вв. Здесь же отмечены около 20 местонахождений человеческих костей. Скорее всего, эти захоронения связаны с какой-то катастрофой, что подтверждается наличием в этой части Урматского поселения средневекового мусульманского кладбища.

По всей территории поселения, особенно в правобережной его части, по пашне собрано значительное число самого разнообразного подъемного материала. Среди них отметим 3 медные монеты, чеканенные в Гулистане в 1360/61 г., две из которых имеют надчекан «хан»*.

Исследования Заказанской историко-археологической экспедиции показали, что территория Урматского поселения заселялась еще в эпоху позднего неолита – ранней бронзы, что подтверждается находками образцов крёмневых орудий. С III–IV вв. и до конца I тыс. в Волго-Камское междуречье проникают группы тюркоязычного населения, вошедших в тесный контакт с финноязычными группами. В Заказанье, по течению Казанки, еще в добулгарский период существовали раннесредневековые поселения предков современных тюркских и финских народов. Одним из крупнейших являлось селище на месте Урматского поселения. Небольшое поселение располагалось, как показали наши раскопки, на правобережном мысу Казанки – это Камаевское-II городище. С расширением границ Волжской Булгарии в конце XI–нач. XII вв. на территории Урматского поселения располагалось крупное булгарское селение с развитым ремеслом и торговыми контактами. В XII–XIII вв. бассейн Казанки был прочно освоен волжскими булгарами.

Во второй половине XIII в. в Заказанье, спасаясь от монгольского нашествия, проникают переселенцы из центральной Волжской Булгарии. Стабилизация положения в Поволжье в связи с образованием сильного и стабильного государства – Улуса Джучи, в состав которого вошли и земли Волжской Булгарии, привела к возникновению новых сельских

* Определение монет Г. А. Федорова-Давыдова.

и городских поселений в Заказанье. Среди них особое место занимало поселение Иске Казан (Старая Казань) на месте Урматского поселения, превратившегося в ядро вновь образованного в составе Улуса Джучи сильного владения. Судя по данным археологии, в последней четверти XIII–XIV вв. этот город был одним из крупных политических, экономических и культурных центров Среднего Поволжья. Исследования подтверждают высокий уровень развития тут керамического, металлургического, стекольного и косторезного производств, ювелирного и монетного дела. Часты находки джучидских золотоордынских монет XIV в. Город имел торговые связи с Китаем, среднеазиатскими государствами, русскими землями, народами Урала и областями Поволжья.

Как уже отмечалось выше, результаты историко-топографических и археологических исследований показали, что в рассматриваемый период площадь поселения достигала более 200 га. В то же время тогда существовала и пока еще небольших размеров будущая Новая Казань, которой суждено было позже стать крупным стратегическим и административным пунктом в устье Казанки и в регионе в целом.

Нашествие Тамерлана, погром крупнейших городских центров на основных землях Улуса Джучи, междоусобная борьба господствующих кланов в государстве и регионах, постоянные нападения с севера ушкуйников, привели к изменению политической, экономической и культурно-этнической ситуации в средневолжском регионе. В результате ослабевают производительные силы Урматского поселения, часть населения города уходит в более безопасные места и в другие укрепленные крепости, в том числе и в усиливающуюся Новую Казань и, возможно, в город Арск. В связи с этим жизнь в Иске Казани к началу XV в. начинает затухать.

В конце XIV–нач. XV вв. в связи с проникновением кыпчакизированных групп в Заказанье возникает несколько новых укрепленных поселений – крепостей, среди которых важное место заняло Камаевское-I городище. Вероятно, в конце XIV–нач. XV вв. Урматское поселение и Камаевское-I городище существовали параллельно, образуя как бы единый политико-экономический организм.

С возникновением и укреплением Казанского ханства со столицей в Новой Казани, объекты Иске Казани постепенно теряют лидирующее положение в регионе, а территория Заказанья становится частью нового государственного образования. На Урматском поселении в XV–первой половине XVI вв. продолжали жить в основном сельское население и небольшая группа мастеров-ремесленников, обеспечивавших потребности правящего клана и гарнизона, расположенного недалеко Камаевского-I

городища и жителей окрестных селений. Южная часть Урматского поселения постепенно превратилась в кладбище. Нами выявлены остатки шести детских и взрослых мусульманских захоронений, связанных с финальным этапом существования памятника. Здесь же отмечены отдельные местонахождения человеческих костей [Бурханов: Отчет за 1998].

Камаевское-I (Иске-Казанское) городище расположено в 1,8 км к северо-западу от деревни Камаево, на высоком естественном мысу (высота от подошвы горы – 50 м), образуемом глубоким оврагом с юго-запада и крутым обрывом с юго-востока и старицей р. Казанки в ее правобережье. С северной, напольной стороны, городище было укреплено искусственными фортификационно-оборонительными сооружениями: сейчас это два дугообразных вала (их длина 360 и 420 м, ширина – от 8 до 18 м, высота – от 1,0 до 3,5 м) и ров между ними глубиной от 2 до 3 м. Ширина всей линии обороны доходила до 30 м, а в отдельных местах городища до – 40 м. Земляные укрепления и края обрывов были усилены также деревянными сооружениями, от которых сохранились лишь только отдельные признаки: на западном краю внешнего вала имеется воронкообразное углубление диаметром около 6 м и два полукруглых расширения вала. На восточном краю городища, в 25 м к югу от внутреннего вала, сохранилось полукруглое тарелкообразное углубление. По мнению Н.Ф. Калинина, это следы былых деревянных башен [Калинин, Халиков: 1954. С. 97].

В южной части памятника стрелку мыса перегораживает дополнительная линия обороны, состоявшая из вала и рва. Высота вала – 1–1,5 м, глубина рва – около 1 м. Площадка городища подтреугольной формы, ровная. Занимаемая площадь около 61200 м^2. К городищу имеются подъезды снизу в виде узких уступов (пандусов), идущих вдоль его стен. От северо-восточной части городища к реке спускается узкая ложбинка с размытыми глыбами известняка, лежащими плитами и образующими как бы природную лестницу, местами подтесанную. Эту «лестницу» некоторые исследователи считали полностью искусственным и единственным спуском к воде. Из этого неточного наблюдения делались далеко идущие выводы и на нем была основана известная легенда о причинах переноса Иске Казани на новое место*. В легенде говорилось о якобы недовольстве женщин, которым приходилось носить воду в крепость издалека и по очень крутой лестнице. На самом же деле прекрасную чистую питьевую воду жители крепости брали совсем недалеко – в головной части оврага (между Камаевским-I и II городищами), ниже площадки рассматриваемого городища – всего в 20 м. Здесь и сейчас протекает ручей,

* Подробно легенда будет изложена ниже.

спадающий каскадами по камням, а рядом есть родник чистой холодной воды, ныне известный среди местного населения как «Хан чишмәсе» («Ханский родник»).

Культурный слой городища, ранее распахиваемого, незначителен и беден – от 10 до 45 см. Однако нижние его горизонты местами не тронуты плугом и здесь сохранились фрагменты оснований каменных и земляных сооружений. Подъемный же материал также незначителен и представлен, в основном, небольшими осколками глиняной буро-красного цвета посуды, поливных сосудов с синей и голубой глазурью (XIII–XV вв.) и китайского фарфора, а также отдельными изделиями и фрагментами камней.

Первые сведения о памятнике появились еще в XVIII в. [Историю изучения памятника см.: Фахрутдинов: 1984а; 1984б; Бурханов, Касимов: 1995. С. 46–48; Бурханов: 1999 б; 2002]. Археологические исследования здесь были начаты в 1928 г. И. Н. Бороздиным [Бороздин: 1929], а затем, в 1945, 1951 и 1957 гг., памятник раскапывался Н. Ф. Калининым [Калинин, Халиков: 1954]. В 1960 г. А. П. Смирновым производилась шурфовка на городище [Смирнов: 1962]. Начиная с 1972 (с перерывами) по 1988 гг. крупномасштабные раскопки здесь проводила экспедиция под руководством Р. Г. Фахрутдинова [Фахрутдинов: 1984а; 1984б; 1986; 1990]. В 1995–1996 гг. раскопки на крепости были возобновлены А. А. Бурхановым. В результате всех этих работ на городище был собран богатый материал, получены ценные сведения об оборонительно-фортификационном устройстве крепости, о производственных и жилых комплексах, об исторической топографии памятника, его возникновении, дальнейшем росте и расцвете, гибели [Бурханов: 1999а; 1999б; 2001; 2002; 2014].

Р. Г. Фахрутдиновым при раскопках 1972 и 1979 гг. была произведена попытка выяснения некоторых деталей исторической топографии памятника. Вдоль края речной террасы – по восточному рубежу городища и в его мысовой части, внутри дополнительной боковой обороны, выявлены хорошо заметные следы деревянной ограды – стены с подпорками с внутренней же стороны. Небольшой траншеей обследован западный край городища по берегу лесного оврага, где по внешним признакам предполагалась древняя дорога. О том, что это была именно дорога, свидетельствует сильно утрамбованный грунт на этом месте и превращение глины в верхнем слое в мелкий ореховый суглинок. Она, скорее всего, существовала очень долго и была по существу единственным путем от города вниз к реке и лугам. С восточной стороны такой возможности не могло быть, так как там был крутой склон береговой террасы высотой около 80 м. Ниже края террасы имеются остатки дополнительной боковой обороны.

В 1996 г. Заказанской экспедицией (руководитель – А. А. Бурханов) в целях детального изучения истории строительства укрепленной крепости и структуры ее внутренних сооружений был заложен раскоп площадью около 350 кв. м, который прорезал всю систему древней фортификации (2 вала и ров) [Бурханов: 1997].

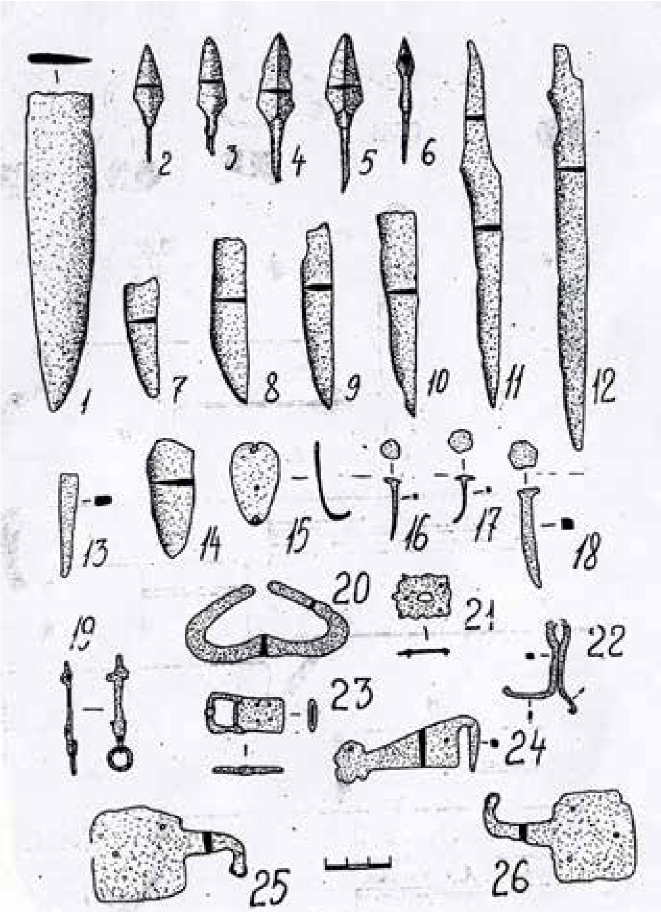

Камаевское городище. ЗИАЭ - 1996. Изделия из железа

Поперечный раскоп валов и рва позволил выявить не только последовательность оборонительных укреплений, но и зафиксировать следы самих укреплений. Удалось доказать, что история строительства оборонительных укреплений имеет два периода. Один связан с первоначальным заселением территории мыса над руслом Казанки. Укрепления отделяли площадку городища с напольной стороны – с севера. При их сооружении были учтены естественные особенности рельефа местности, видимо, здесь был небольшой овражек. Внешний вал оборонительной системы

имел небольшую высоту – до 0,8 м, внутренний (самый высокий) достигал 2 м, а с учетом глубины рва высота последнего достигла 4 м. Раскопки выявили следы надвальных конструкций типа тарас. Они состояли из внешнего ряда горизонтально расположенных стен, ибо имеется углистая прослойка, скорее всего, от пожара, уничтожившего первоначальные деревянные стены. После этого ров был углублен, а вал досыпан, так что общая высота вала от нижней точки рва достигала 4,5–5 м. Конструкция надвальных укреплений осталась прежней. Внешняя стенка складывалась из горизонтально положенных друг на друга бревен, а внутренняя – в виде частокола. Пространство между этими стенками было заполнено щебнем и крупными кусками известняка. Ширина этих конструкций достигала 3 м. В этот же строительный период изменилась вообще вся система укреплений. Внешний вал увеличился на высоту до 1,5–2 м, а по его верху был установлен частокол. Внутренний вал, как показывают раскопки, также достиг 3,5–4 м, а деревянная стена поверх нее также, видимо, имела высоту вместе с боевой площадкой до 4 м.

Раскопки позволили также проследить некоторые особенности строительства самой насыпи. Ров выкапывался небольшими террасами с постоянной выборкой грунта, причем со стороны площадки городища террасы были более узкими и склон более крутым (30–45°). С напольной стороны – террасы более широкие, а склон более пологий (45–55°). Не исключено, что верхний слой склона внешней стороны внутреннего вала специально был покрыт плотно утрамбованной и заглаженной материковой глиной. Возможно, верхняя площадка валов была также обожжена. Все это придавало всей насыпи вала дополнительную прочность.

Необходимо обратить внимание еще на один момент, связанный со строительством фортификационных сооружений. Люди, не надеясь лишь на бревенчатые стены, стремились укрепить их с помощью магических сил. Поэтому очень часто во время постройки крепостных стен на месте их предполагаемого строительства сжигали бревна, сложенные по периметру будущих валов. Кроме того, закапывали под вал магические предметы и жертвенных животных, совершали коллективные молебны. Все это делалось, чтобы придать будущим стенам магическую прочность и несокрушимость. Следы этих обрядов, возможно, удалось установить и во время археологических исследований валов Камаевского городища. В частности, площадка на месте предполагаемых укреплений на уровне погребенной почвы покрыта довольно толстым (до 3–5 см) слоем углистой прослойки, насыщенной крупными фрагментами угля.

Раскопки показали, что слой запустения на склонах валов заполнен, особенно на вершине, фрагментами угля и полосами прокала, скорее

всего, следами сожжения надвальных конструкций. Встреченные в этом слое крупные обломки и щебень представляют собой рассыпавшуюся забутовку межстенного пространства тарас.

Об обстоятельствах разрушения города также свидетельствует братская могила, обнаруженная в подножии внутреннего вала. Ее сооружение связано с периодом запустения, так как она прорезала культурный слой площадки городища. В ее заполнениях обнаружены остатки по крайней мере трех черепов (один принадлежит зрелому человеку, а другой юноше). Эти находки не только свидетельствуют о катастрофической гибели крепости и ее защитников и жителей, но и, учитывая, что город после этого не восстанавливался, позволяют связать его гибель с русским нашествием 1552 г. С этой находкой связано, видимо, и погребение, найденное ранее Р. Г. Фахрутдиновым в центральной части городища [Фахрутдинов: 1984а. С. 97]. Оно представляет собой человеческое захоронение с частичными останками коня – передней частью черепа и костей двух ног. Костяк лежал в скорченном положении на правом боку, головой на северо-северо-восток. Говорить о наличии какой-либо каменной насыпи не приходится из-за распаханности слоя до материка. Погребальный инвентарь в могиле отсутствовал (исключение – лепное пряслице черного цвета), анатомический порядок расположения костей коня был нарушен. По мнению Р. Г. Фахрутдинова, погребение относится к кочевнику и связано с кыпчаками. На наш взгляд, скорченное погребение в хозяйственной яме, без соблюдения мусульманских канонов (как и в первом нашем случае), явно свидетельствует о чрезвычайном характере захоронения. Все эти факты позволяют связать гибель города с событиями 1552 г., когда «острог на высокой горе» был взят штурмом наступающими на Арский городок русскими войсками.

Весьма интересен вопрос о времени возникновения городища и его укреплений, которые собственно и очертили поселение, сделав его настоящей крепостью. Судя по ряду находок, в том числе многочисленных серебряных монет, городище возникло на рубеже XIV–XV вв. Это подтверждает точку зрения Р. Г. Фахрутдинова о наибольшей интенсивности жизни на территории городища в период Казанского ханства [Фахрутдинов: 1984 б.].

В ходе археологических работ на Камаевском городище были выявлены остатки производственных и жилищных сооружений: в 1972 г., недалеко от центра городища вскрыта часть пола и обвалившейся стены белокаменного дома ремесленника (кузницы). Сохранились основания двух печей, где найдено большое число разнообразных железных изделий и заготовок. Остатки кузницы свидетельствуют о том, что Камаевское го-

родище было не только военной крепостью, но и местом сосредоточения производственных объектов.

В этой же восточной части были выявлены плохо сохранившиеся остатки нижней части какого-то пола и упавшей стены с заметными следами пристроя (или входной части) с севера. Сооружение, по мнению Р.Г. Фахрутдинова, было огорожено деревянным забором, хорошо заметные следы которого примыкают к основанию каменных ворот. Непосредственно за оградой выявлено несколько хозяйственных ям с большим количеством костей домашних животных.

Необходимо отметить, что в ходе наших раскопок в 1996 г. также были выявлены остатки хозяйственно-жилищного комплекса, примыкающего к оборонительной системе крепости. В нескольких ямах выявлены остатки железных изделий и заготовок, кости животных, осколки керамических сосудов. В целом же, в ходе археологических исследований в Камаевском городище, различными экспедициями выявлено более 10 тысяч керамических изделий и около 2000 вещевых находок.

Значительная часть найденной керамики представляет собой отдельные осколки сосудов, неповрежденных форм найдено лишь несколько экземпляров. В целом же, по способу изготовления керамические изделия делятся на два вида: гончарные и лепные, причем доминируют первые. Каждая из этих групп имеет свои разновидности. Большая часть гончарной посуды отмечена характерными для булгарской и золотоордынской керамики чертами: по цвету, форме и орнаментации [Кокорина: 1995. С. 93].

Очень редко встречаются лощеные сосуды, что говорит об их принадлежности к периодам Золотой Орды и Казанского ханства. Встречен целый ряд сосудов с розовым оттенком внешней поверхности, что характерно для средневековой керамики нижневолжских поселений. Отмечены также обломки посуды так называемого джукетаусского типа, который характеризуется наличием темно-серого и оранжевого бурого теста с примесью большого количества песка, плотным обжигом, с волнистым или гребенчатым орнаментом. Встречены темно-серые, почти черные сосуды из глины с примесью мелкого песка, без лощения и орнамента, а также керамика коричневого, бурого или желтовато-красного цвета из глины с примесью песка и дресвы или мелкого шамота, с редким орнаментом из линейных и волнистых узоров. Интерес представляют фрагменты поливной кашинной посуды так называемого тимуридского типа XIV–XV вв. Найден фрагмент глазурированного изразца синего цвета.

Предварительный анализ сборов показывает незначительность (не более двух процентов) лепной посуды. Прежде всего, эта серая глиняная

посуда с примесью толченой раковины и с веревочным орнаментом на шейке.

В целом же, керамика Камаевского городища относится к более позднему времени, чем глиняная посуда Урматского поселения.

Среди керамических изделий необходимо также отметить фрагменты керамических труб для водоснабжения и два вида напрясел.

Находки единичных вещей с городища отличаются богатством и разнообразием. Прежде всего, это железные изделия: орудия труда, предметы быта и оружие. Среди них цилиндрические замки и ключи к ним, засовы, ножи различной длины (в том числе костяной со сложенной рукояткой), ножницы, удила, пряжки, кольца, петли, цепи, зубила, гвозди, долота, стержни, железные кресала и другие. Из предметов вооружения выделим наконечники стрел различных форм (в основном поздних), наконечники копья, половина сабли, ядра. В 1996 г. были найдены обломки чугунных котлов. Интерес представляют уникальные каменные котлы круглой и удлиненной форм, в которых, вероятно, калили железо.

Среди изделий из цветного металла отметим серебряный перстень с орнаментированным щитком и небольшой полый сосудик, медные накладки, цепочка, миниатюрный кинжальчик – амулет, половина какого-то декоративного предмета с изображением утки и аморфной головы хищника. Кроме этого, найден целый ряд медно-бронзовых, костяных и янтарных изделий.

Среди находок с Камаевского городища необходимо также отметить несколько русских вещей, относящихся к XIV–XVI вв. Это янтарная иконка, крест-складень и 2 медных крестика. Автор находок Р. Г. Фахрутдинов связывает их с пленными, временно находившимися в крепости, так как других предметов русского происхождения найдено не было [Фахрутдинов: 1984б. С. 97]*.

В ходе археологических исследований на городище были найдены более 100 серебряных (и несколько медных) джучидских монет. Только раскопки 1996 г. выявили 12 монет. Основная часть их относится к XV в., лишь несколько – к XIV в. Некоторые из них не поддаются определению. Монеты были отчеканены в Болгаре, в Новом Болгаре, Хаджи-Тархане, Сарае и Новом Сарае, Орду Базаре. Встречаются монеты, чеканенные от имени Мухаммеда (Улу-Мухаммеда), Гиассддина, Девлет-Берди, Дервиша, Чегре. Две монеты относятся к чекану Василия II. Монеты были определены известным московским археологом и нумизматом, профессором Московского университета Г. А. Федоровым-Давыдовым.

* Определение вещей произвела М.Д.Полубояринова.

Среди нескольких тысяч собранных костей животных определено более 7 тысяч, выявлено около 400 особей: в основном это крупный и мелкий рогатый скот, лошадь. Остатки костей животных были обследованы доктором биологических наук А.Г.Петренко (АН РТ). Эти исследования позволяют говорить, что население городища содержало и потребляло в пищу коров и быков, лошадей, овец. Встречены также кости верблюда, осла, диких животных – лося, зайца. Немало костей курицы, дикой утки, кулика, а также рыб, в основном, осетровых. Нет костей свиньи.

Благодаря исследованиям экспедиций Н.Ф.Калинина и Р.Г.Фахрутдинова, а также наших раскопок в 1995–1996 гг., уже сейчас можно сделать предварительные выводы, которые будут уточняться и дополняться в ходе дальнейших исследований памятников Иске-Казанского комплекса. Однако, прежде чем подвести итоги, обратим внимание на ряд моментов, изложенных далее – в третьей части статьи.

Литература

Бороздин И. Из области татарской культуры (научно-исследовательские экспедиции в Татреспублике летом 1928 г.). // Новый Восток. – М., 1929. Кн. 25. С. 191–200.

Бурханов А. А. Отчет об итогах археологических исследований в Заказанье в 1996 году. Часть 1. Археологические исследования в Камаевском городище. Казань, 1997. (Приложения к отчету: Газимзянов И.Р. Отчет об антропологической экспертизе костных останков с Камаевского городища. 4 с.). Архив ИКГМЗ и ИА АН РТ.

Бурханов А. А. Отчет по итогам полевых работ за 1997 год, проведенных Заказанской экспедицией Института истории АН РТ в Иске-Казанском комплексе (Урматское поселение). – Казань, 1998 // Архив ИКГМЗ и ИА АН РТ.

Бурханов А. А. Некоторые итоги изучения памятников эпохи Казанского ханства // Ученые записки ТГГИ, №7. – Казань, 1999 а. С. 121–132

Бурханов А. А. Древняя история. // Очерки истории Высокогорского района Республики Татарстан. М., 1999 б.

Бурханов А. А. Некоторые итоги изучения памятников охранной зоны Иске-Казанского историко-культурного и природного комплекса в Заказанском регионе. // Восток-Запад: диалог культур Евразии. Выпуск 2. Проблемы истории и археологии. – Казань, 2001. С.154–181.

Бурханов А. А. Памятники Иске-Казанского комплекса. – Казань, 2002.

Бурханов А. А. Древности Иске-Казанского комплекса и Высокогорского Заказанья. Серия «Материалы и исследования по археологии и

истории Золотой Орды и постордынских государств Евразии. Выпуск 10. – Казань. 2014.

Бурханов А.А. Памятники Иске-Казанского историко – культурного и природного комплекса Часть 1. Археологические памятники Иске Казани // Краеведческий журнал «Туган җир/Родной край», №3, 2018. – Казань, 2018. С.41–55.

Бурханов А.А., Касимов Х.М. Памятники Иске-Казанского государственного музея-заповедника (проблемы изучения, сохранения и использования) // Заказнье: проблемы истории и культуры. – Казань, 1993. С.44–49.

Калинин Н.Ф., Халиков А.Х. Итоги археологических работ за 1945–1952 гг. // Труды КФАН СССР. Серия исторических наук. – Казань, 1954. С.96–104.

Кокорина Н.А. Керамика Камаевского городища // Заказанье: проблемы истории и культуры. – Казань, 1995. С.28–32.

Смирнов А.П. Работы Поволжской экспедиции 1960 г. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. 1962. №90. С.25–28.

Фахрутдинов Р.Г. Очерки по истории Волжской Булгарии. – М., 1984а.

Фахрутдинов Р.Г. Исследования Старой Казани (итоги раскопок 70-х гг.). // Советская археология. №4. 1984. С.181–184.

Фахрутдинов Р.Г. Мелодия камней. – Казань, 1986.

Фахрутдинов Р.Г. Волжская Булгария IX–XV вв. автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук. М., 1990.

Шпилевский С.М. Древние города и другие булгаро-татарские памятники Казанской губернии. – Казань. 1877.

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. – М-Л. 1960.

«ТА, КОТОРАЯ НА КОНЦЕ ХВОСТА…»

(«Химерические» мотивы на золотоордынских монетах XIV в. и «удельных» русских монетах XIV–XV вв.)

И. Е. Алексеев

Аннотация: *В статье рассматриваются гипотезы о причинах помещения на золотоордынских (джучидских) монетах XIV в. и «удельных» русских монетах XIV–XV вв. изображений фантастических существ «химерического» типа (символизация чумы, религиозные назидания, зодиакально-астрологические символы). Устанавливается, что изображения на золотоордынских монетах XIV в. послужили прототипом для более сложных «химерических» мотивов, размещавшихся на монетах московского чекана Великого князя Московского и Владимирского Василия II Тёмного. Высказывается предположение о том, что изображения «химерических» существ на золотоордынских монетах XIV в. носят зодиакально-астрологический, а «химерических» мотивов, помещённых на «удельных» русских монетах XIV–XV вв., назидательно-религиозный характер.*

Ключевые слова: *Золотая Орда (Улус Джучи), Русские княжества, нумизматические памятники (монеты), символы, изображения Химеры, эпидемии, астрология.*

Известно, что на золотоордынских (джучидских) монетах XIII–XIV вв. и «удельных» русских монетах XIV–XV вв., помимо прочих символов и мотивов, помещались изображения фантастических существ и мифологических персонажей. При этом как причины, по которым они там присутствовали, так и значение самих этих – порой весьма загадочных – символов и мотивов, остаются по большей части не прояснёнными и обрастают различными догадками.

Среди таковых выделяются, в частности, изображения на золотоордынских монетах XIV вв. четвероногих существ (определяемых в качестве «львов», «барсов», «волков», «собак»), на хвостах которых размещаются открытые (оскаленные) пасти, и весьма схожие мотивы, помещённые на серебряных «удельных» русских монетах первой половины XV в. Наиболее известный из последних несёт в себе изображения летящего (скачущего) фантастического существа «химерического» типа (определяемого как «крылатый грифон», «химера-грифон», «крылатая химера» или «крылатое четвероногое») и расположенной под ним согну-

той, коленопреклонённой человеческой фигуры. При этом из пасти «крылатого четвероногого» вырывается «пламя», а его изогнутый хвост также заканчивается второй – обращённой в противоположную сторону – головой с раскрытой пастью.

В настоящее время на некоторых нумизматических сайтах высказывается гипотеза о том, что в означенном мотиве, помещённом на русских монетах (типах монет), нашла своё отражение тема распространения чумы («моровой язвы»). Что же касается золотоордынских монет, то в отношении присутствующих на них изображений похожих существ вообще никаких конкретных предположений не делается.

«Русские химеры»

С атрибуцией и датировкой русских монет, содержащих вышеозначенный мотив, до настоящего времени существует неопределённость. В изданных в 1974 г. Н.Д. Мец материалах к сводному каталогу «Монеты великого княжества Московского (1425–1462)» этот тип монет отнесён к раннему чекану Великого князя Московского и Владимирского Василия II Тёмного.

При этом описание изображённого на лицевой стороне (аверсе) монет с порядковыми №№ 49–51 мотива гласит: «Крылатый грифон с поднятым хвостом, оканчивающимся змеиной головой, скачет влево; под ним человек, лежащий ничком влево», с №№ 52–54: «Крылатый грифон, как у № 49, но рисунок несколько иной», и с №№ 55–56: «Крылатый грифон, как у № 49, но человек под ним вправо» [Мец: 1974. С. 92–93].

На «оборотной» стороне (реверсе) помещена легенда с именем Великого князя Василия. При этом, как отмечала Н.Д. Мец, «тип монет с бегущим грифоном и человеческой фигурой под ним (№№ 49–56 [...]) начинает чеканиться до 1434 г. и продолжается позже» [Мец: 1974. С. 38].

В изданном в 2013 г. каталоге Д.В. Гулецкого и К.М. Петрунина «Русские монеты 1353–1533» реверс данного типа (типов) монет, атрибутированных как «Василий Васильевич (1425–1434). Чеканка в Москве» («Группа химеры /VI/. Денга»), описан под №№ 440, 441A–441D, следующим образом: с №№ 440, 441A, 441B – «Химера. Хвост химеры заканчивается головой змеи. Человек ничком, головой влево, под ней», с № 441C – «Подобно 440, точки справа», с № 441D – «Подобно 440, но человек головой вправо, грубо» [Гулецкий, Петрунин: 2013. С. 89]. При этом на аверсе монеты (типа монет) с № 440, согласно описанию Д.В. Гулецкого и К.М. Петрунина, содержится изображение «цапли», вокруг которого присутствует круговая легенда «КНѦZЬ ВЕЛНКИ ВАСНЛЕН» («или подобная»). На аверсах монет (типов монет) с № 441A–441D изображения отсутствуют, наличествуют только четырёхстрочные легенды:

с №441A – «КН ѦZЬ ВЕЛН КН», с №№441B–441D – «КНѦ ZЬ ВЕЛН КН ВАС ИЛЕН» («или подобная») [Гулецкий, Петрунин: 2013. С. 89].

Помимо этого, в том же каталоге определяется похожий мотив, относимый к более раннему провинциальному чекану Великого князя Московского и Владимирского Василия I Дмитриевича (годы правления – 1389–1425) («Чеканка во Владимирских землях», «Группа XII. Денга»), где также присутствует изображение идущего (с поднятой правой передней лапой) фантастического крылатого существа (с мордой, напоминающей, в одних случаях, собачью /волчью/, в других – «драконью») с изогнутым хвостом, заканчивающимся второй – обращённой в противоположную сторону – головой с раскрытой пастью. При этом под «химерой» присутствует не человеческая фигура, а некое «растение».

Описание мотива, помещённого на реверсе этих монет (№№327A–327F), гласит: «Химера. Завиток под ней. Хвост химеры заканчивается головой змеи. Ободок». На их аверсе, соответственно, определяются легенды с именем Великого князя Василия [Гулецкий, Петрунин: 2013. С. 72].

В материалах к сводному каталогу Н. Д. Мец монета данного типа не вполне корректно атрибутирована как принадлежащая к чекану Великого князя Московского и Владимирского Василия II Тёмного и описана под порядковым №83: лицевая сторона (аверс) – «Крылатый грифон влево, как на №49, но хвост не оканчивается змеиной головой и вместо человеческой фигурки завиток», «оборотная» сторона (реверс) – «+Е | …КНКЕ | ВАСНЛ | НКН» [Мец: 1974. С. 97].

В книге О. В. Тростьянского «Монеты Великого Княжества Нижегородско-Суздальского 1410–1431 гг.» данный мотив описан таким образом: «Фантастическое крылатое четвероногое с поднятым над спиной хвостом, оканчивающимся змеиной головой, влево; под брюхом которого завиток; в точечном ободке» (№№4.3 и 4.6) [Тростьянский: 2009. С. 110].

В статье С. А. Гоглова и Г. А. Титова «О монетах Василия I с изображением крылатого животного», опубликованной в 2015 г. в сборнике научных статей «Русь. Литва. Орда. В памятниках нумизматики и сфрагистики», была осуществлена систематизация монет с изображением «крылатого четвероногого» [Гоглов, Титов: 2015. С. 123–132].

Кроме того, в каталоге Д. В. Гулецкого и К. М. Петрунина в разделе «Поздний откупной чекан Василия Васильевича Тёмного» определяются несколько монет с «химерическими» мотивами, атрибутируемых как «Василий Васильевич (1446 и позднее)». Реверс монеты (типа монет) с №№721 и 722A описан следующим образом: «Химера. Под ней неясный предмет. Ободок штрихами», с №722B – «Крупная химера с человече-

ским лицом. Буквы … КВА (?) над ней, IВ под ней», с № 722D – «Крупная химера с собачьей мордой. Неясный знак вверху» [Гулецкий, Петрунин: 2013. С. 117].

На аверсах означенных монет (типов монет) изображены: с № 721 – «Св. Георгий» («Три штриха за ним. Круговая легенда КНѦZ ВЕЛКІ ВАСІЛЕІ ВАСІЛНЕВИѴ или подобная»), с №№ 722А–722D – «Голова – черта перед ней» (с надписями: с № 722А – «Точка сзади. Круговая легенда …ЛНКИ ВАСНЛ…», с №№ 722В–722С – «Подобно А, круговая легенда – ОСПОДАРН ВСЕѦ РѴСИІ зМІ или подобная», с № 722С – «Грубый рисунок, без точки») [Гулецкий, Петрунин: 2013. С. 117].

В тот же раздел включены монеты (типы монет) с №№ 730 А – 730 В, на реверсе которых помещён мотив, идентичный вышеописанному мотиву с «химерой» и человеческой фигурой под ней: «Химера. Под ней грубое изображение человека ничком, головой влево. В тройном ободке» (на аверсах четырёхстрочные легенды: с № 730А – «В+Е Л КНZЬ ВАСІЛ НН или подобная», с № 730В – «КНѦ ZЬ ВЕЛІ КІ ВАС .ЛЕІ») [Гулецкий, Петрунин: 2013. С. 117].

Некоторые из этих монет были также ранее описаны в материалах к сводному каталогу Н.Д. Мец с определением фантастического существа на лицевой стороне (аверсе) как «крылатого грифона с человеческой головой» (порядковые №№ 145–147, соответствующие: № 145 – № 722 D, № 146 – № 722 В и № 147 – № 722 С) [Мец: 1974. С. 109].

Таким образом, если признать принадлежность стилистически близких изображений «химеры» с «завитком» к чекану Великого князя Московского и Владимирского Василия I Дмитриевича, а «химеры» с человеческой фигурой к чекану его сына Василия II Тёмного, то следует определить в качестве приблизительных хронологических границ чекана «удельных» русских монет с «химерическими» мотивами 1389 – «1446 и позднее».

В последние годы вокруг «удельных» русских монет (типов монет) с изображением «крылатого четвероногого» («крылатой химеры») на некоторых нумизматических Интернет-форумах развернулась дискуссия, что в известной мере актуализировала данную тему.

Между тем, вопросы, связанные с точной идентификацией этого фантастического существа и явлением, которое символизируют мотивы с его участием (среди которых чаще всего называются эпидемии чумы – «моровой язвы», либо «чёрной оспы»), по-прежнему остаются не прояснёнными. Крайне малые размеры самих монет и помещавшихся на них изображений, а также, по большей части, грубо-схематичный характер последних, не позволяют делать исчерпывающих заключений на сей счёт.

Однако в рассматриваемом случае присутствует важный определяющий признак, который выделяет данное существо из всех остальных, а именно – хвост, заканчивающийся второй головой (змеи или «дракона»). Только он свойственен Химере в «классической» интерпретации её образа.

РИСУНОК 5

«Золотоордынские химеры»

Помимо этого, имеются веские основания утверждать, что наиболее близкий по исполнению прототип «химерических» мотивов, присутствующих на «удельных» русских монетах XIV–XV вв., содержится на достаточно распространённой и многократно описанной монете (типе монет) Золотой Орды (Улуса Джучи) – недатированном анонимном медном пуле чекана монетного двора Сарая, относимом одними нумизматами прямо или косвенно (Ю.Е. Пырсов и др.) [Пырсов: 2002. С. 14] ко времени правления хана Узбека (1313–1341), другими (С.А. Янина, Г.А. Фёдоров-Давыдов) [Янина: 1954. С. 451, 452.; Янина: 1958. С. 412.; Фёдоров-Давыдов: 2003. С. 200, таб. XX] – ко времени правления хана Тохтамыша (1380–1395).

Его описание можно обнаружить ещё в классической работе Х.М. Френа (1782–1851) «Монеты Ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды, с монетами разных иных Мухаммеданских Династий в прибавлении...» (Санкт-Петербург, 1832 г.) под № 382: на реверсе – «Стоящий на задних ногах Лев», на аверсе – арабографическая легенда «В добрый час». [Френ: 1832. С. 37, таб. X (CCCXXXVII)].

РИСУНОК 6

В последующие века описание данной монеты (типа монет) дополнилось новыми подробностями. Однако «анатомические особенности» изображённого существа (а именно звериная морда на конце хвоста) в них, как правило, не фиксировались или распознавались неверно. Так, например, в опубликованной в 1930 г. работе А.А. Кроткова «Два собрания джучидских монет» указывалось: «Стоящий или прыгающий лев с хвостом, загнутым на спину, с шишкой на конце хвоста» [Кротков: 1930. С. 16].

С.А. Янина определила его следующим образом: «Лев, идущий влево» (№ 142) [Янина: 1954. С. 452] и «Лев (собака?), идущий влево» (№ 142а) [Янина: 1958. С. 412], Г.А. Фёдоров-Давыдов – также, как: «Лев (собака?), идущий влево» (№ 283) и «Зверь, идущий влево» (№ 284) [Фёдоров-Давыдов: 2003., С. 200], Ю.Е. Пырсов – как: «Лев влево, стоящий на задних лапах» (№ 92) [Пырсов: 2002. С. 14].

В опубликованной в 2000 г. статье В.Б. Клокова и В.П. Лебедева «Монетное обращение золотоордынского города Бельджамен» данная монета (тип монет) описана под № 91 следующим образом: «Л.С. В точечном круге – хищный зверь влево, над хвостом – звезда. О.С. В таком же ободке – тюркское изречение: […] «В добрый час / новый пул / Чекан Сарая»». [Клоков, Лебедев: 2000. С. 106].

РИСУНОК 2

В статье «Медный чекан Сарая 1-й половины XIV в.», размещённой позднее (в 2009 г.) на сайте «Музей денег», В.П. Лебедев расширил описание загадочного животного, которое было определено так (№ м7а): «В точечном круге хищный зверь (барс?!) влево с украшением на конце хвоста, вверху 6-лучевая звезда» [Рис. 1: прорисовка лицевых и обратных сторон монет с №№ м7а и м7б] [Лебедев: б.г.].

К сожалению, многие из опубликованных прорисовок «химерических» мотивов на различных типах золотоордынских и «удельных» русских монет носят неточный, искажённый или схематичный характер. Таковые содержатся во многих каталогах и статьях, в том числе, в опубликованной в 1995 г. в журнале «Наука и жизнь» статье известного исто-

рика А. А. Молчанова «Чудовище из древнегреческого мифа на московской деньге XV в.», углядевшего в крыльях фантастического существа «шею, увенчанную козьей головой», и на этом основании отождествившего его с «классической» Химерой [Молчанов: 1995. С. 56–57, ил.]. При этом вовсе не исключено, что резчик (резчики) штемпелей «удельных» русских монет действительно «превратили» шею с козьей головой в крылья, однако справедливости ради следует признать, что на опубликованных монетах с «химерическими» мотивами изображение таковой не фиксируется.

В целях объективного изучения и сопоставления штемпельных изображений на золотоордынских и «удельных» русских монетах мною была произведена точная детальная прорисовка увеличенных фотоснимков оборотных сторон ряда монет, содержащих изображения «химерообразных» существ (как размещённых в сети Интернет, так и находящихся в частной коллекции).

РИСУНОК 3

При этом выяснилось, что изображённое на вышеозначенном пуле чекана монетного двора Сарая «животное» обладает двумя очевидными признаками «модифицированной» Химеры – головой и туловищем льва («собаки») и хвостом, заканчивающимся звериной (змеиной, «драконьей») мордой, но в отличие от «химерического» существа, изображённого на «удельных» русских монетах, не имеет крыльев [Рис. 2, 3: фотоснимки и прорисовки обратных сторон монет из частной коллекции].

Визуальное сопоставление этих изображений с изображениями, содержащимися на отчеканенных предположительно во «Владимирских землях» во время правления Великого князя Московского и Владимирского Василия I Дмитриевича («химера» с «завитком» под ней) показывает их очевидное сходство [Рис. 4: фотоснимок обратной стороны монеты с аукциона Форума кладоискателей «ReviewDetector» и его прорисовка; Рис. 5: прорисовка фотоснимка обратной стороны монеты с № 327 А из каталога Д. В. Гулецкого и К. М. Петрунина; Рис. 6: фотоснимок обратной

стороны монеты с сайта ООО «Аукционный дом «Империя»» и его прорисовка].

Последние же, как было установлено выше, послужили прототипом для более сложных «химерических» мотивов, размещавшихся на монетах (типах монет) московского чекана Великого князя Московского и Владимирского Василия II Тёмного («химера» с человеческой фигурой под ней) [Рис. 7: фотоснимок обратной стороны монеты с сайта «Центральный Форум Нумизматов СССР» и его прорисовка; Рис. 8: прорисовка фотоснимка обратной стороны монеты с сайта «Русские монеты 14–17 вв.»; Рис. 9: фотоснимок обратной стороны монеты с сайта Интернет-аукциона монет «Wolmar.ru» и его прорисовка], а затем – и на монетах, относимых к «Позднему откупному чекану Василия Васильевича Тёмного» [Рис. 10: прорисовка фотоснимка обратной стороны монеты с сайта «Центральный Форум Нумизматов СССР»].

Такие же «химерические» существа, как и на означенном пуле, присутствуют также на других монетах (типах монет) Золотой Орды (Улуса Джучи) – в частности, на медных монетах (типах монет) 768 года хиджры (1366/1367 г.) чекана монетного двора Сарая ал-Джадида, изображение на лицевой стороне которых описано в статье В. Б. Клокова и В. П. Лебедева «Монетный комплекс с Селитренного городища» следующим образом: с №№ 50/23а–50/23б – «В фигурном картуше – хищный зверь вправо с кончиком хвоста в виде второй головы; вокруг – различные украшения», с № 50/23в – то же самое, но «зверь обращён влево». На обратной сторо-

не, в картуше, содержится арабографическая легенда: «Чекан / ас-Сарая ал-Джадид / в 768 / году» [Рис. 11: прорисовки лицевой и обратной сторон монет (типов монет) из указанной статьи] [Клоков, Лебедев: 2002. С. 103, 131].

Исходя из вышеизложенного и принимая во внимание гипотезу о том, что изображение (мотив) «крылатой химеры» с человеческой фигурой под ней символизирует массовый эпидемический «мор», имевший место в русских землях в конце 1410-х–1420-х гг., было бы логично задаться вопросом о его знаково-смысловой равнозначности «химерическому» существу, изображавшемуся на золотоордынских медных монетах (типах монет) XIV в.

РИСУНОК 8

Говоря иными словами, представляется полезным установить степень вероятности символизации посредством «химеры», которая изображалась на пулах, чеканившихся, предположительно, во временном промежутке «от Узбека до Тохтамыша», чумных пандемий в Золотой Орде (Улусе Джучи) второй половины 1340-х гг., середины 1360-х, 1370-х и 1390-х гг. При этом следует особо отметить, что изображения «химерических» существ, фиксируемые на целом ряде других типов медных золотоордынских монет XIV в., ещё более усиливают интерес к данной гипотезе.

Для этого, необходимо, в первую очередь, понять, какую смысловую нагрузку несло изображение «химерических» существ на золотоордынских и русских монетах, а также на более ранних нумизматических памятниках.

Общий «предок» и местные особенности

Начиная с античности, изображение Химеры (в греческой мифологии – порождения Тифона и Ехидны – изрыгающего огонь чудовища с

головой и шеей льва, туловищем козы и хвостом в виде змеи), а также её «гибридных» вариантов, являлось одним из повторяющихся мотивов, помещавшихся на монетах (типах монет) и амулетах европейского и азиатского происхождения. Примером этому могут служить серебряные монеты, чеканенные в древнегреческом полисе Сикион, на котором наличествует «классическое» изображение Химеры [Рис. 12: фотоснимок лицевой и обратной сторон статера, датируемого около 431–400 гг. до н.э., с сайта «WildWinds»].

На некоторых античных нумизматических памятниках – в частности, на монетах (типах монет) Сиракуз периода правления Агафокла, датируемых 317–289 гг. до н.э., присутствует изображение сидящего четвероногого животного с предположительно собачьей головой, которая обращена к голове изогнутой змеи, поднимающейся из-за задней части его туловища и, судя по всему, являющейся хвостом данного животного [Рис. 13: фотоснимки лицевой и обратной сторон монеты, с сайта «WildWinds»]. С учётом последнего обстоятельства таковое может быть отнесено к «химерическим» существам (при этом «козья» составляющая у него отсутствует).

Вполне возможно, что в данном случае обыгрывается мотив противоборства «львиной» и «змеиной» сущностей Химеры, представляющих в поздних источниках доброе и злое начала, а в совокупности олицетворяющих мировое и космическое равновесие. Этот мотив коррелирует также с утвердившимся в средние века христианским мотивом борьбы льва со змеёй (изображение льва, терзающего змею, присутствует, в том числе, на печати Василия II Тёмного, перешедшей затем к его сыну – Ивану III).

Что весьма любопытно, мотив противоборства «львиной» и «змеиной» сущностей животного с «химерическими» характеристиками (когда львиная голова идущего или сидящего четвероногого существа повёрнута раскрытой или оскаленной пастью в сторону раскрытой змеиной или «драконьей» пасти) присутствует и на целом ряде медных золотоор-

дынских (джучидских) монет (типов монет), относимых, в частности: к чекану Крыма (анонимный пул с №67.1 из каталога Р.Ю.Савосты «Медные монеты Золотой Орды. Западная часть Улуса Джучи», датируемый 770–780 гг. хиджры /1370–1380 гг./) [Савоста: 2013. С. 25], к чекану Хорезма (недатированный анонимный пул с №114/13 из статьи В.Б.Клокова и В.П.Лебедева «Монетный комплекс с Селитренного городища») [Клоков, Лебедев: 2002. С. 112] [Рис. 14: фото и прорисовка обратной стороны монеты из частной коллекции], с не определённым местом чекана (недатированные анонимные пулы с №№96а–96в из статьи В.Б.Клокова и В.П.Лебедева «Монетное обращение золотоордынского города Бельджамен») [Клоков, Лебедев: 2000. С. 108–109, 145] [Рис. 15: фотоснимок и прорисовка обратной стороны монеты из частной коллекции].

РИСУНОК 13

Как указывает О.В.Вовк в «Энциклопедии знаков и символов»: «В средневековом искусстве химерами назывались любые гибридные существа, а не только помесь козы, льва и змеи. Их изваяния персонифицировали адских демонов или служили аллегорией человеческих пороков» [Вовк: 2006. С. 303].

В качестве символов различных эпидемий и стихийных бедствий в средние века использовались многие персонажи античного «бестиария», в том числе, Химера и её многочисленные «гибриды». Однако оснований для утверждений о том, что именно Химера обладала в отношении чумы «узкой специализацией», не имеется.

Само наличие выраженной «чумной тематики» в изобразительно-смысловом ряде нумизматических памятников является дискуссионным.

Самым известным примером в данном отношении является, пожалуй, так называемый «Чумной таллер» или «Витенбергский чумной таллер» (нем. «Pesttaler», «Wittenberger Pesttaler») – таллерообразная медаль, чеканившаяся в г. Йоахимсталь (Богемия) в первой половине XVI в., на лицевой стороне которой содержалось изображение сюжета из Нового Завета – по-

клонение распятому Иисусу Христу, а на обратной стороне – сюжета из Ветхого Завета – поклонение обвивающему крест «медному змею». При этом, как сообщается в «Словаре нумизмата» Х. Фенглера, Г. Гироу и В. Унгера: «Эти медали имели характер амулета [...], и по содержанию изображения не имеют отношения ни к городу Виттенбергу, ни к свирепствовавшей там чуме» [Фенглер, Гироу, Унгер: 1982. С. 304–305].

РИСУНОК 14

Известны также европейские «чумные медали» (нем. «Pestmedaille») с религиозной тематикой, выпущенные в знак благодарности за избавление от чумы [Фенглер, Гироу, Унгер: 1982. С. 304].

«И бысть дождь мног и град велий...»

«Крылатая химера», изображавшаяся на «удельных» русских монетах XIV–XV вв., представляет собой некий гибрид «классической» Химеры и Грифона. Размещение под таковой согнутой человеческой фигуры (согласно некоторым трактовкам, погибшего человека), безусловно, придаёт ей зловещий аллегорический смысл. Подобный сюжет либо носил назидательно-религиозный характер, являясь напоминанием об обуревающих людей страстях и предупреждением о неотвратимом наказании за грехи (или за следование ложным идеям и верованиям), либо его появление действительно было связано с каким-то серьёзным стихийным бедствием или пандемией.

РИСУНОК 12

При этом следует отметить, что в это время в русских землях различные инфекционные болезни, «глады» и «моры» имели очень широкое распространение, доказательством чему могут служить многочисленные летописные свидетельства [Васильев, Сегал: 1960. С. 36]. Однако из последних не всегда можно точно установить природу той или иной эпидемии (обозначавшихся как: мор «железою», «коркотою», «прыщом», «храк кровию», «костолом» и т.п.).

«Моры» и «костоломы» в разных русских городах и землях фиксируются под 1402, 1403, 1406, 1408, 1409 и 1414 гг. «С крайней интенсивностью, – констатируется в исследовании «История эпидемий в России», – чума свирепствовала в 1417 г. во Пскове, Новгороде, Владимире, Ладоге, Твери, Дмитрове, Торжке. При этом были описаны как лёгочные, так и бубонные формы. […] Сильнейшая эпидемия поразила Русь в 1419–1420 гг. Она опустошила Ярославль, Суздаль, Киев, Переяславль, Галич, Ростов, Кострому и другие города; не пощадила она и Москвы. К болезни присоединился ужасный голод – некому было убирать хлеб на полях […]» [Васильев, Сегал: 1960. С. 36–37].

Как сообщается в «Никоновской летописи» под 6931 г. (1423 г.): «Тогоже лета моръ бысть по всеи ѕемли рускои» [Руская летопись по Никонову списку: 1789. С. 80]. Под 6932 г. (1424 г.) в той же летописи говорится: «Тогожъ лета в Немцехъ і в Литве, і во Пскове, и в Новегороде, і во Тфери, и на Москве, і во всеи рускои ѕемле начаша моръ быти і желеѕою и охракъ кровию, и умираху человецы, и бысть туга и скорбь велия по всеи ѕемле» [Руская летопись по Никонову списку: 1789. С. 81–82].

«Мор» «во всех местах» произошёл в 1425 г. «Сентября нача моръ преставатиі великом в Новегороде, – сообщает «Никоновская летопись» под 6934 г. (1426 г.), – и паки возста силенъ ѕело во Пскове и в Новегороде великомъ, и в Торжку и во Тфериі, и на Волоце, и в Дмитрове, и на Москве и во всех градехъ рускихъ, и во властехъ и в селехъ по всеи ѕемле, и бысть туга и скорбь велия в людехъ» [Руская летопись по Никонову списку: 1789. С. 92]. «В 1427 г. на Руси опять был мор, – сообщается в «Истории эпидемий в России», – но на этот раз не «железою», а «прыщём» […]» [Васильев, Сегал: 1960. С. 38]. Причём, судя по описанию, «дело шло не о чуме, а всего вероятнее об оспе: «прыщь син», возможно, относится к геморрагической «чёрной оспе»».

Бубонная чума бушевала в 1442–1443 гг. в Пскове, «мор железою» – с 1465 по 1467 гг. в Пскове и Великом Новгороде. Новый «мор» случился в Великом Новгороде в 1478 г., в Пскове – в 1486–1487 гг. [Васильев, Сегал: 1960. С. 38].

В данной связи представляется весьма сомнительным соотношение выпуска монет с изображением «химеры» и человеческой фигурой под ней конкретно с какой-либо из упомянутых многочисленных эпидемий чумы, оспы или иных заболеваний. Скорее, было бы логичным предположить, что означенный мотив (сюжет) мог зафиксировать грандиозное стихийное бедствие («Знамение страшно ѕело»), произошедшее в 1421 г. в Великом Новгороде, в описание которого в «Никоновской летописи» «вписываются» и изрыгающая пламя летящая «химера», и молящий Бога о спасении человек.

РИСУНОК 15

«Тоежъ весны месяца Маия в ѲI. день, в неделю в праздникъ всехъ святыхъ в великомъ Новегороде в полунощи бысть трусъ велиі, на воздусе вѕыде туча с полудне темна силно ѕело ѕ громомъ страшнымъ и с молниями, блистающими, якожъ и проѕреши немочно бе, и чающимъ человекомъ сожженнымъ быши отъ огня оного. И пришедъ ста надъ градомъ и изменисъ туча отъ дожденосия на огненное видение; людиежъ всяко чающе пламеню быти пожигающу грешники и ужасошась, начаша вопити Господи помилуи и прочая, много моления и обеты приношаху Господеви и пречисте его матери Богородицы і всемъ святымъ его. И бысть дождь многъ и градъ велиі, і камение являшесь иѕо облака спадшее на ѕемлю; архиепискупъ же Семеонъ с священнымъ соборомъ, і вси богобоязнивыи людие вшедше в церковь премудрости божия, ницъ падше со многими слезами изъ глубины сердца со воздыханиемъ молящесь. Такожъ и по прочимъ церквамъ священныцы и людие творяху, и тако преиде нощь та с страхомъ онемъ. Приходящужъ дню і возсия светъ, и бысть тишина; тучажъ она огненая невидима бысть, и едва людие в себе приидоша от страха оного. Устрашимся убо таковыя повести страшныя слышаще, и научимся добро творити и заповеди господня храниши да благо намъ будетъ» [Руская летопись по Никонову списку: 1789. С. 77–78].

«Хвост льва»

Соответственно, безосновательно было бы утверждать, что прямое отношение к символизации эпидемии чумы могут иметь и прототипные «химерические» мотивы, помещавшиеся на золотоордынских монетах (типах монет) XIV в.

В отличие от сложной русской «модификации» («химера» с человеческой фигурой под ней), они не имеют очевидных признаков негативной аллегорической «коннотации».

Наличие на лицевой стороне пула с изображением пёсьеглавой «химеры» и «звёзд» [Рис. 1, 2 и 3] благопожелания исключает такую возможность.

Следует предположить, что данный мотив, скорее всего, носит зодиакально - астрологический характер.

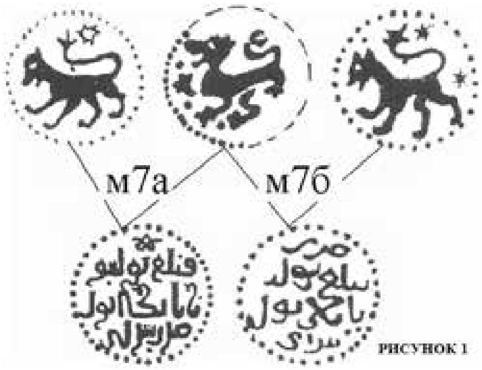

Возможно, он представляет собой аллегорическое изображение созвездия Льва (известного на Древнем Востоке – в Месопотамии – под названием «Большая собака»), на «хвосте» которого располагается одна

из трёх его наиболее ярких звёзд – Денебола («Denebola», «Денеб-эль-Азад», «Денеб ал-Асад») (от араб. «хвост льва»), считавшаяся в астрологии, при разных соединениях с другими звёздами, предзнаменованием несчастья, позора, разорения, болезней и, одновременно, удачных начинаний и народной известности. При этом сам Лев наделялся, главным образом, положительными, благородными качествами.

В «Маликшахских астрономических таблицах» (XI в.) персидского философа, математика, астронома и поэта Омара Хайяма Нишапури звезда Денебола определяется, как: «Та, которая на конце хвоста, т. е. Хвост льва или Поворот». [Звёздный каталог ал-Бируни с приложение каталогов Хайяма и ат-Туси: 1962. С. 167]. При этом название «поворот» объясняется тем, что с восходом этой звезды уходит жара, а с заходом – холод [Звёздный каталог ал-Бируни с приложение каталогов Хайяма и ат-Туси: 1962. С. 188–189].

По сути, в одной «астрологической сущности» наличествовало соединение противоположных, «несовместимых» свойств («сущностей»), что, как известно, является главным признаком Химеры.

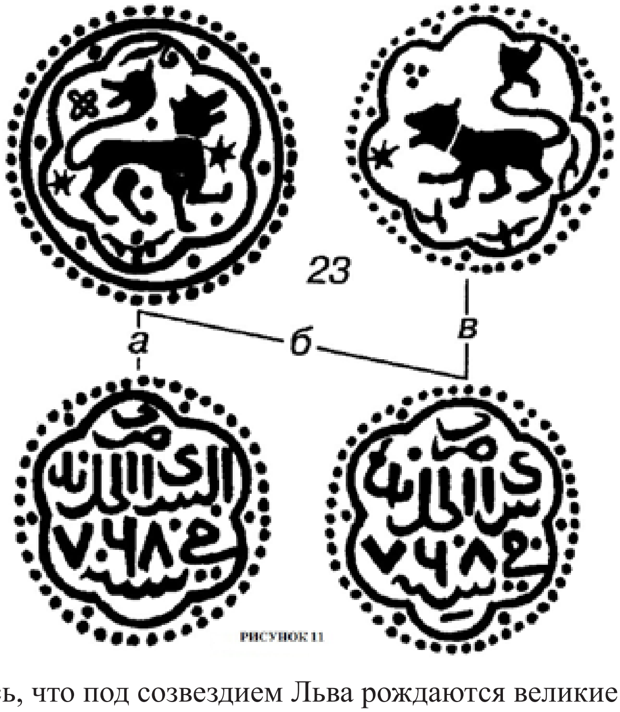

Считалось, что под созвездием Льва рождаются великие правители и происходят судьбоносные события. Это обстоятельство вполне сообразуется с предречением «доброго часа» (пожеланием успеха) обладателям «нового пула».

Таким образом, гипотеза о символизации эпидемий чумы посредством изображений Химеры и «химерических» мотивов, помещавшихся на серебряных «удельных» русских монетах XIV–XV вв. и послуживших для них прототипами медных золотоордынских монетах XIV в., представляется бездоказательной.

Вместе с тем, значительное распространение изображений загадочных «химерических» существ на нумизматических памятниках Золотой Орды (Улуса Джучи) вызывает закономерный научный интерес, что диктует необходимость систематизации и комплексного изучения последних.

Литература

В.Д. – химера, чекан во Владимире (окончание 8.12.2016) // Форум кладоискателей «ReviewDetector»: сайт. URL: http://www.reviewdetector.ru/index.php?showtopic=1533892 (дата обращения: 28.07.2017)

Василий Васильевич II Темный (1425–1462) // Русские монеты XIV–XVII вв.: сайт. URL: http://rus-moneta.ru/big_g.php?mon_id=1090 (дата обращения: 28.07.2017)

Васильев К.Г., Сегал А.Е. История эпидемий в России (Материалы и очерки) / Под редакцией проф. А.И. Метёлкина. Москва: Государственное издательство медицинской литературы (Медгиз), 1960. 397 (2) с.

Вовк О.В. Энциклопедия знаков и символов. Москва: ООО «Издательский дом «Вече»», 2006. 528 с.

Гоглов С.А., Титов Г.А. О монетах Василия I с изображением крылатого животного // Русь. Литва. Орда. В памятниках нумизматики и сфрагистики / Сборник научных статей под ред. Д.В. Гулецкого и Ю.В. Зайнчковского. Выпуск 1. Минск: ООО «Рифтур Принт», 2015. С. 123–132.

Гулецкий Д.В., Петрунин К.М. Русские монеты 1353–1533. Минск: УП «Рифтур», 2013. 511 с.: ил.

Звёздный каталог ал-Бируни с приложение каталогов Хайяма и ат-Туси // Историко-астрономические исследования / Ответ. редактор П.Г. Куликовский. Выпуск VIII. Москва: Государственное издательство физико-математической литературы, 1962. С. 83–192.

Клоков В.Б., Лебедев В.П. Монетное обращение золотоордынского города Бельджамен // Древности Поволжья и других регионов. Сборник статей. Вып. III. Нумизматический сборник. Том. 2. Нижний Новгород: Институт промышленного развития «Информэлектро», 2000. С. 56–147.

Клоков В.Б., Лебедев В.П. Монетный комплекс с Селитренного городища (Золотая Орда, г. Сарай) // Древности Поволжья и других регионов.

Сборник статей. Вып. IV. Нумизматический сборник. Том. 3. Нижний Новгород: Институт промышленного развития «Информэлектро», 2002. С. 73–165.

Кротков А. А. Два собрания джучидских монет // Труды Нижне-Волжского общества краеведения. Выпуск 37. Саратов: Издание Нижне-Волжского общества краеведения, 1930. 42 с., таб.

[Лебедев В. П.] Медный чекан Сарая 1-й половины XIV в. // Музей денег: сайт. URL: http://muzeydeneg.ru/research/mednyiy-chekan-saraya-1-y-polovinyi-xiv-v/ (дата обращения: 28.07.2017)

Лот 3 (Аукционы нумизматики: 01.06.2013 – Ордена, медали и монеты Императорской России – Нумизматический аукцион № 26) // ООО «Аукционный дом «Империя»»: сайт. URL: http://www.auction-imperia.ru/auction/26.htm?s= (дата обращения: 28.07.2017)

Лот № 631. Денга. Василий Темный 1427 г. // Аукцион VIP № 234 / Wolmar.ru (Интернет аукциона монет): сайт. URL: https://www.wolmar.ru/auction/409/306888 (дата обращения: 28.07.2017)

Мец Н. Д. Монеты великого княжества Московского (1425–1462) // Нумизматический сборник (Материалы к сводному каталогу). Часть третья. Москва: Государственный Ордена Ленина Исторический музей, 1974. 145 (17) с.: ил.

Молчанов А. А. Чудовище из древнегреческого мифа на московской деньге XV в. // Наука и жизнь. 1995. № 11. С. 56–57, ил.

Монеты Василия Дмитриевича, Василия Тёмного и современные им // Центральный Форум Нумизматов СССР: сайт. URL: http://coins.su/forum/topic/181036-monety-vasiliya-dmitrievicha-vasiliya-temnogo-i-sovremennye-im/?page=2; http://coins.su/forum/topic/181036-monety-vasiliya-dmitrievicha-vasiliya-temnogo-i-sovremennye-im/?page=4; http://coins.su/forum/topic/181036-monety-vasiliya-dmitrievicha-vasiliya-temnogo-i-sovremennye-im/?page=9; http://coins.su/forum/topic/181036-monety-vasiliya-dmitrievicha-vasiliya-temnogo-i-sovremennye-im/?page=11 (дата обращения: 28.07.2017).

ООО «Аукционный дом «Империя»»: Аукцион № 26 – Монеты Императорской России (Каталог). Б.м. [Москва], б.г. [2013]. 159 (1) с.

Пырсов Ю. Е. Каталог джучидских монет Саратовского областного музея краеведения. Казань: Издательство Казанского университета, 2002. 64 с.

Руская летопись по Никонову списку / Изданная под смотрением Императорской Академии Наук. Санкт-Петербург: «В Санктпетербурге, при Императорской Академии Наук», 1789. Часть 5: С 1407 по 1462 год. [4], 290 с.

Савоста Р. Ю. Медные монеты Золотой Орды. Западная часть Улуса Джучи. Каталог. Луганск: ООО ПЦ «Максим», 2013. 73 (1) с.

Тростьянский О. В. Монеты Великого Княжества Нижегородско-Суздальского 1410–1431 гг. Москва: Издательство «Нумизматическая литература», 2009. 180 с.: ил.

Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата: Пер. с нем. Москва: Издательство «Радио и связь», 1982. 328 с.: ил.

Фёдоров-Давыдов Г. А. Денежное дело Золотой Орды. Москва: «Палеограф», 2003. 352 с. и 40 с. ил.

Френ Х. М. Монеты Ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды, с монетами разных иных Мухаммеданских Династий в прибавлении; из прежнего собрания Г-на Профессора, Статского Советника и Кавалера К. Фухса в Казани, принадлежащего ныне тамошнему Императорскому Университету, с краткими объяснениями и указаниями Х. М. Френа (с восемнадцатью таблицами и четырьмя виньетами) / Пер. с немецкого М. Волкова. Санкт-Петербург: «Печатано в Типографии Императорской Академии Наук», 1832. XVI, 80 (17) с.: таб.

Янина С. А. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах в 1946–1954 гг. // Материалы и исследования по археологии СССР. № 42 (Труды Куйбышевской археологической экспедиции. Т. I). Москва: Издательство Академии наук СССР, 1954. С. (424) – 457.

Янина С. А. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах в 1953–1954 гг. // Материалы и исследования по археологии СССР. № 61 (Труды Куйбышевской археологической экспедиции. Т. II). Москва: Издательство Академии наук СССР, 1958. С. 392 –414, таб. I–II.

Browsing Ancient Coinage of Sicily, Syracuse, Agathokles// WildWinds: сайт.

URL: http://www.wildwinds.com/coins/greece/sicily/syracuse/agathokles/t.html (дата обращения: 28.07.2017)

Browsing Ancient Coinage of Sikyon// WildWinds: сайт. URL: http://www.wildwinds.com/coins/greece/sikyon/t.html (дата обращения: 28.07.2017).

ТӨРКИ-ТАТАР ИСЕМНӘРЕ ҺӘМ АТАМАЛАРЫНЫҢ КИЛЕП ЧЫГЫШЫ ТУРЫНДА

Н.Г.Гариф

Аннотация: *Нами исследованы название имен личностей различных групп и подгрупп тюркских племен на основе русских летописей. Интересными представляются схожесть и общность корней этих племен, а позже и народов. Были изучены и древние топонимические корни названий многих сегодняшних городов и населенных пунктов. Для их комплексного исследования необходимо привлечение и других категорий источников – письменных, фольклорных, этнографических, топонимических.*

Полученные материалы могут быть использованы при изучении проблемы этногенеза и происхождения народов. Материалы и результаты работ планируется представить к обсуждению на конференциях, опубликовать в научной и популярной литературе.

Ключевые слова: *хунны, кипчаки, печенеги, тюрко-татары, города.*

Татар халкының этник тарихын ачыклаганда еш кына каршылыклы фикерләр белдерелә. Бу каршылыкның бер өлеше халкыбызның атамасына бәйле чагылыш таба. Шул сәбәпле халыкны бүлгәләү тырышлыгы сизелә һәм «Без кемнәр?», – дигән сорауга: «болгарлар, керәшеннәр, мишәрләр...» кебек җавап-шигарәләр дә ишетелә [Росстат: 2010].

Татар халкы күп төрле кабилә-халыклардан тупланып оешкан. Милләтнең туплану тарихын ачыклаганда бер атама астында берләшкән кабиләләрдә кулланышта булган исем-атамаларны барлау һәм әлеге исемнәрне үзара һәм бүгенгеләре белән чагыштырып өйрәнү зур әһәмияткә ия. Шул сәбәпле, хезмәтебез татар атамасы астында берләшкән төрки кабилә-халыкларның тупланышын исемнәр аша ачыклау омтылышы эшчәнлегенә бәйле язылды.

Татар исемнәренең килеп чыгышына бәйле тикшеренүләр халкыбызның галим-галимәләре тарафыннан моңарчы да үткәрелгән. Алар арасында Гомәр Саттаров, Фирдәвес Гарипова, Гөлшат Галиуллина, Флүрә Мәҗитова, Зифа Әхәтова, Миләүшә Вәлиева, Зилинә Хөснуллина кебек милләттәшләребезне атап, алар тарафыннан язылган күп фәнни хезмәтләрне санап узарга була. Әмма бу өлкәдә эшләнергә, ачыкланырга тиешле мәсьәләләр әле күп.

Безнең тарафтан Казан ханлыгы чорына бәйле тарихи документлар һәм шул чорларга мөнәсәбәтле урыс елъязмаларында [ПСРЛ. Т. IX–XIII;

XIX; XX] чагылыш тапкан кеше исемнәренә генә игътибар бирелде. Киләчәктә ТФАның Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты һәм Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты хезмәткәрләре тарафыннан борынгы чорларга нисбәтле барлык тарихи чыганаклар да барланып, төрки-татар исемнәре тулаем туплансын иде. Шул очракта татар халкының этник тарихына бәйле тагын да нигезлерәк дәлилләнгән фәнни хезмәтләр дөнья күрер дигән фикердә калабыз.

Чыганакларда чагылыш тапкан исемнәр тупланышыннан күренгәнчә, төрки кабиләләрдәге кеше исемнәре ясалышына күп төрле факторлар йогынты ясаган. Аның иң тәүгеләре мәҗүсилек чоры яшәешенә бәйле кушылган. Мәҗүси заманнардан калган төрки-татар исемнәре: Таштимер, Тимер Хуҗа, Бай Тимер, Хушкилде, Асыл Хуҗа, Барбулсын, Тереугыл, Йомышчы, Таҗай, Таңатмыш, Таңчы, Якшылык, Халк(ы)аман, Куаныч, Сөендек, Сөенчек, Көньяхшы, Малтабар, Көнтуган, Көнтүбән, Таңатар һ.б.

Кеше исемнәренең хайван атамаларыннан алынуы да мәҗүсилек чоры эзләре буларак кабул ителә: Карлыгач, Ябалак, Арыслан, Көчек, Елгыртай, Алатай, Лачын, Тургай, Җанбарс, Тутыйкош һ.б. Бу исемнәр аларның сыйфатларына (көчле, матурлык, җитезлек) бәйле кушылган.

Гади халык исемнәрендә аларның хезмәт эшчәнлеге дә чагылыш таба. Мәсьәлән: Сабанчы, Балыкчы, Урманчы, Пычакчы, Остачы, Уракчы, Тимерясый һ.б. Халыкның яшәештәге рухи теләк – омтылышлары да исемнәрдә яңгыраш тапкан: Акыллы, Айтеләк, Таяныч, Тату, Миһербан, Тәвәккәл, Яхшыкалдым, Игелек, Куандык, Туганҗан, Харапура.

Исемнәрнең бер өлеше борынгы кешеләрнең һәр нәрсәнең җаны бар дигән ышануларга бәйле барлыкка килгән. Шул сәбәпле төрки-татар исемнәрендә җан (җанның «кот» – сөенеч, бәхет, шатлык атамасындагы вариантлары да бар) атамасы кушылган исемнәр зур урын биләп тора. Әйтик: Җанкуәт, Җанбарс, Җангали, Җанбай, Җанай, Җаныкай, Кадерлеҗан, Җанбулды, **Җандәрвиш,** Җансорый, Җанкүрә**, Җаншәех,** Җансәет, Җаныйбәк, Җанчура, Котлык, Котдус, Сөендек, Бәхеткилде исемнәре шундыйлардан.

Исемнәр ясалышында табигатьтәге төсләр чагылышы да зур роль уйнаган. Шул сәбәпле төсләр тамыр кушымтасы буларак та катнаша. Мәсәлән: **Ак** – Ак, Акчура, Акбулат, Акбатыр, Ак-Балта, Ак-Казый, Ак-Солтан, Ак-морза, Ак-сәет/Ак Сәед, Ак-егет, Ак-Кылыч, Ак-Мөхәммәд, Акҗан, Аккол, Ак-дәүләт, Акҗәйләү...; **Кара** – Каракман, Кара-Карахуҗа, Каракүз, Каракөчек, Каракыз, Карамыш, Каранай, Карабаян, Карабулат, Карачура, Каракөчек...; **Сары** – Сары, Сарый, Сары батыр, Сарыкочкар... тагы да бар мондый исемнәр: Алакүз, Аккүз, Күккүз, Каракүз һ.б.

Шулай ук исемнәрнең табигый үзгәреш, ел фасылларына бәйлелеге дә еш очрый: Капланды, Карачы, Нибулса, Елбулды, Елбулганда, Еляхшы, Яңгырчы, Янгур (Янгура)-Җангыр, Җантуды, Җанбакты кебек исемнәр. Төрки-татар атамаларында үзара бердәмлек, туганлыкны белгертүче атамалар да еш очрый. Мәсәлән: Оядаш (бер оядан), Беркан, Бидәш Имилдәш (Имидәш), Күбәк (Күбәү – бердәм мәгънәсендә), Тиңиш, Ишбулды, Иш-түрә, Иш-тирәк, Ишкәй, Ишем.

Төрки-татар исемнәре ясалышында, кушма компонент буларак «Яр», «Килде», Бирде», «Булды», «Бакты» кебек тамырлар еш кулланыла: Яр – Аллаһ’яр, Ходайяр, Бәхтияр (Бәхетлеяр), Дәүләт’яр, Килдеяр, Хуҗамяр, Алдыяр, Әйдияр, Гамлеяр, Дан’яр, Данияр... Килде – Ураз (Ураза) килде, Дәүләткилде, Килде Казан, Җанкилде, Байкилде, Айкилде, Көнкилде, Таңкилде, Тиңкилде, Кышкилде, Бәхеткилде, Исәнкилде, Тәүгекилде, Аманкилде, Каилдебал(а), Килде-дус... Бирде – Аллаһбирде, Тәңребирде, Ходайбирде, Хәкимбирде, Күәтбирде, Хуҗамбирде, Бәхетбирде, Бирдебәк, Кәримбирде, Колбирде, Теләкбирде, Теләпбирде, Тагын Бирде, Мәмешбирде, Бәкләрбирде. Булды – Ишбулды, Барбулды, Җанбулды, Елбулды, Ялбулды, Такбулды. Бакты – Җанбакты, Кояшбакты, Байбакты, Ханбакты, Исәнбакты, Уразбакты һ.б.

Безнең эраның беренче меңьеллыгында Алтай киңлекләреннән Европагача сузылган далаларда бихисап төрки кабиләләр тереклек иткән. Бу җирләр алар өчен «кайнап торган казан» ролен уйнаган. Бер кабиләләр икенчеләре йогынтысында калып эрегән. Төрле кабиләләрдән торган сәяси берләшмәләр туган. Бу «казанның» төп оеткысы булып төрки-татарлар торган. Төрле сәбәпләргә бәйле халыклар күченеше булган. Аларның тарихта иң билгелесе һуннарның [хуннар] V гасыр күченеше.

IX–XVI гасырларда булып узган вакыйгаларны бәян итүче елъязмаларда искә алынган исем-атамаларның бер өлешенең кайсы халыкларга караганлыгы теркәлгән. Алардан күренгәнчә, бу чордагы тарихи вакыйгаларда төп рольне төрки кабиләләрдән саналган – печәнәк [Печәнәкләр], бәрәнҗәр, кыпчак, болгар, төрки-татарлар уйнаган. Моның шулай икәнлеге исемнәр берлегендә дә чагыла. Мәсәлән, Тимер атамасына бәйле исем төрки халыкларның барысында да кулланышта булган: Темиръ – Тимер – *«князь Печенежский»* (1004) [ПСРЛ. Т. IX: 1862. С. 68]; Темиръ – Тимер – *«князь Половецкий»* (1152, 1155) [ПСРЛ. Т. IX: 1862. С. 195, 196, 200]; Темиръ – Тимер – *«князь Ордынский»* (1471, 1485) [ПСРЛ. Т. XII: 1901. С. 124, 217]; Темиръ – Тимер – *«сын х*ана Науруса, царевич Татарский» (1360) [ПСРЛ. Т. X: 1885. С. 232].

Исемнәр уртаклыгын дәвам итәргә дә була: Бирдебәк – *«князь Половецкий»* (1155) [ПСРЛ. Т. IX: 1862. С. 200]; Бирдебәк – *«воевода Батыя»*

(1247) [ПСРЛ. Т. XI: 1897. С. 135]; Бирдебәк, Җаныйбәк угылы – Алтын Урда ханы (1347, 1359) [ПСРЛ. Т. X: 1885. С. 229, 230]; (1378) [ПСРЛ. Т.XI: 1897. С. 33]; Бирде-бәк – *«царев* Татарский» (1545) [ПСРЛ. Т.XII: 1901. С. 65]; Айдар – *«князь Половецкий»*(1268) [ПСРЛ. Т. IX: 1862. С. 236]; Айдар – *«воевода Батыя»* (1240) [ПСРЛ. Т. X: 1965. С. 116]; Айдар – *«князь Ордынский»* (1431-32) [ПСРЛ. Т.XII: 1901. С. 9, 15]; Барак – *«князь* Половецкий»(1185) [ПСРЛ. Т. X: 1885. С. 11]; Барак – *«князь Ордынский»* (1422-23) [ПСРЛ. Т.XI: 1897. С. 238]; Көчек (Кечек) – *«князь Печенежский»* (991) [ПСРЛ. Т.IX: 1897. С. 64]; Көбек-углан – *«князь Казанский»* (1555) [ПСРЛ. Т. XX-2: 1914. С. 182]; Көбәк – *«хан Половецкий»* (1185) [ПСРЛ. Т.X: 1885. С. 11]; Нибулса Көбәк – Хезмәтче татар, илче (1533) [ПСРЛ.Т.XX-1: 1910. С. 540]; Арыслан – *«посол Шемахинский»* (1564) [ПСРЛ. Т.XIII-2: 1914. С. 371]; Арыслан – *«князь Половецкий»* (1103) [ПСРЛ. Т.IX: 1862. С. 139]; Алтын-көбә, Алтынапа(?) – *«хан Половецкий»* (1099, 1103) [ПСРЛ. Т.IX: 1862. С. 135, 139]; Алтын – *«хан Монгольский»* [ПСРЛ. Т. XIV: 1918. С. 32, 152]; Алтын чеби (Алтынчы бәй?) – татар ханы Хозырның илчесе (1360) [ПСРЛ. Т.X: 1885. С. 232]; Алтынчәч, *«жена Бек-Булата Темг*рюкова, царевича Астраханского» (1561) [ПСРЛ. Т.XIII-2: 1906. С. 333]; Сөенчегә, Сакал, Сөлек, Таш, Тугрыкан – *«князя Половецкие»* (1060-1127) [ПСРЛ. Т.IX: 1862. С. 92, 125, 125, 154, 173] һ.б.

Төрки кабиләләрнең бер тармагы, Төньяк Алтай биләмәләрендә яшәүче кыпчаклар, тарихи язмаларда безнең эрага чаклы I меңьеллыкта ук искә алына. Соңрак, VIII гасырда, кыпчаклар Кимәк каһанлыгын төзүдә катнаша. IX гасыр уртасында кыпчаклар тарихында зур социаль-экономик һәм сәяси үзгәрешләр килеп чыга. Шул сәбәпле алар X-XI гасырларда Идел елгасының түбән өлеше белән Днепр арасындагы җирләргә күченәләр. Аларга чаклы бу җирләрдә бәҗәнәкләр белән башка төркиләр (төрки тарихи һ.б.) яши. Кыпчаклар басымы астында аларның бер өлеше чигенә, икенче өлеше кыпчаклар берләшмәсенә кушыла. Кыпчаклар яшәгән җирләр фарсы язмаларында «Дәште Кыпчак», урыс елъязмаларында «Половецкая степь» буларак искә алынган.

Менә шушы урында, исемнәр охшашлыгына бәйле, бер тарихи вакыйганы искә алып узабыз.

Чыганакта монгол-татар явы башлыгы Батый искә алына *(*Батый, Җучи хан угылы – Алтын Урда ханы *(1237–?)* [ПСРЛ. Т.XII: 1965. С. 199]). Аларга каршы, урыс кенәзлекләре белән берлектә кыпчак кабиләләре дә чыга. Кыпчакларның башлыгы да Батый исемле *(*Батый – «князь Половецкий» *(1225)* [ПСРЛ. Т.X: 1965. С. 90]).

Кыпчак даласына татар явы килүен ишеткәч, кыпчаклар урыс кенәзләренә килеп, *«татарлар элек тә безнең җирләребезне басып*

алды, берләшеп каршы чыкмасак, сез дә безнең хәлдә калырсыз», – диләр. Кыпчаклар белән урыс кенәзләре берләшүен ишеткәч, татарлар урыс кенәзләренә илче җибәреп, *«без сезгә каршы түгел, үзебезнең колларыбызга каршы килдек, кыпчаклар элеккедән безнең атларыбызны көттеләр»,* – дип, дәгъваләрен җиткерәләр. Урыс кенәзләре татарларның илчеләрен кыйнап җибәрләр. Кыпчаклар белән урыслар Калка елгасы буенда татарлар тарафыннан җиңелүгә дучар булалар. Бу вакыйгалардан соң кыпчаклар Алтын Урда дәүләтенә керә һәм соңрак татар халкының бер компоненты буларак формалаша.

Ельязмада кыпчак кнәзе буларак Башкорт исеме дә чагылыш таба *(*Башкорт – «князь Половецкий» *(1154)* [ПСРЛ. Т.IX: 1945. С. 213]; (1185). [ПСРЛ. Т. XI: 1965. С. 11]). Башкорт атамасы чыгышының төрки кабилә башлыгы исеменә бәйле булуы да мөмкин.

Татар халкының вакыт агышында төрле дәүләтләр төзегәнлеге, тотканлыгы кеше исемнәрендә бик еш чагылыш таба*:* Дәүләтъяр, Исән Дәүләтбәхете, Дәүләтбирде, Төзер Дәүләткилде, Дәүләт-Гәрәй, Дәүләт-Солтан, Дәүләт-Хуҗа, Дәүләт Хаҗи, Ак-дәүләт, Дәүләт-нур, Дәүләт-Чура, Дәүләт, Дәү-ил, Дәү-өй...

Исемнәр төзелешендә иерархик титул һәм дини дәрәҗәләр аталышы зур роль уйный: Хан, Солтан, Карачъ-Карачы, Бай-бәй-бәк, Морза-Мирза, Углан, Чура, Сәет, Шәех, Хаҗи, Хафиз, Мәүлә, Мулла һ.б. Алар кушма тамырлы кеше исемнәрендә беренче һәм икенче компонент буларак та, яисә үзара катнашудан да барлыкка килә: Сәет-бәк, Бай-морза, Морза-хан, Бикчура; Бай – Байбулат, Баймөхәммәд, Байдәүләт, Байсуфый, Байтирәк, Баем, Байбер, Байбичә, Байдар, Байгатаулла, Баймак, Байбәк, Байхуҗа, Байчура Иделбай; Кол – Колгали, Колчура, Колсәет, Колмөхәммәд, Колшәриф, Колсарый, Колдәрвиш, Аккол, Тәңрекол, Колбирде, Җанкол, Ходайкол, Байкол, Кол Булмас; Чура – Акчура, Исәнчура, Җыенчура, Тиңчура, Чуракай, Бичура, Өнсәчура, Шаһчура, Чурагазый, Җанчура, Бикчура, Ябчура, Дәүләтчура; Хуҗа – Ак Хуҗа, Әхмәт Хуҗа, Аманхуҗа, Имамхуҗа, Байхуҗа, Сабыр Хуҗа, Хуҗаҗан, Хуҗашәех, Төбәкхуҗа, Күбәкхуҗа, Дәүләтхуҗа, *Асылхуҗа, Хуҗагали,* Бахты (Бәхетле) Хуҗа һ.б.

Төрки-татар атамаларында «Гәрәй» кушымтасы кергән исемнәр еш очрый. Бу бигрәк тә югары катлам кешеләренә (хан, солтаннарга) нисбәтле чагылыш таба: Мөхәммәдгәрәй, Баһадиргәрәй, Хаҗигәрәй, Үтәмеш Гәрәй һ.б. Әлеге атама сирәк кенә булса да гади кеше исемнәрендә дә чагылыш таба.

Төрки-татарлар арасында ислам дине таралышы исемнәрнең чыгышына тәэсир иткән. Исемнәрдә ислам диненә бәйле ай атамалары

(Рәҗәб, Шәгъбан, Рамазан...), Аллаһыга (Аллаһкүәт, Аллаһкол, Аллаһяр, Аллаһбирде, Аллагашөкер), аның аша Пәйгамбәрләргә (Йосыф, Якуб, Гайсә, Мөхәммәд) буйсыну, сыгыну, аларны зурларга омтылыш урын ала. Ходайбирде, Тәңребирде, Тәңреколы кебек алмаш атамалар ясалышы да дәвам итә.

Язма чыганакларда төрки-татар хатын-кызларының исемнәре сирәгрәк искә алына. Әмма булганнары да аларның гаҗәеп рәвештә әһәмиятле, матур яңгырашлы, мәгънәле булулары белән әсир итә. Хатын-кыз исемнәре: Байбиче – Байбичә – (1554) [ПСРЛ. Т.XX-2: 1914. С. 178]; Горшадна – Гәүһәршад – *«Казанская царевна»* (1531) [ПСРЛ. Т.XX-1: 1910. С. 531]; Алтынчачь – Алтынчәч – (1561) [ПСРЛ. Т.XIII-2: 1965. С. 333]. Чыганакларны күрсәтмичә генә әлеге исемлекне дәвам итәсе килә: Җанәкә, Яртуган, Гөл-Бостан (Хатын), Бикәч, Биби Зәгыйфә, Тәвәкәл, Дәүләт-Солтан, Татлы-би, Гөлбаһар, Күрекле-бикә, Ширин бикә, Сөенбикә, Ак-бикәч, Бахшанда бикәч, Мөхсинә бикә, Малһурух, Мәрүана, Җанаш, Бужуныл, Нази Мөлек хатун, Ай-кыз бикәч, Гөләби Йөз-бикә, Гәүһәр бикә, Көләчхан, Нәүрүз-Солтан, Нурсолтан, Рәҗәб-Солтан, Фатыйма Солтан, Биби (Аднаби) Ай-бикәч, Каракыз, Ханзадә, Толымбикә һәм башка исемнәр.

Тарихи чорларда төрки-татарларның бер өлеше урыслышуга юл тоткан. Бу процесс күп очракта мәҗбүри төс алган. Әлеге шәхесләрнең беренчел исемнәре билгесез булса да, чыганакта искә алынган шәхесләрнең татарлыгын белгертүче ясалма исем, фамилия, кушамат яисә башка төр атамалар аерымлана. Мәсәлән: Новокрещенов, Новосельские, Новосильцов, Новосилец кебек исем-фамилияләр арасына төрки-татар исемнәре яшерелгән. Исемнәрдәге үзгәрешләр күп очракта чукындыру сәясәтенә бәйле барлыкка килгән. Мәсәлән: Петр *(«до крещения Кудайколъ»)* – Ходайкол, *«Татарский царевич»* (1506, 1510) [ПСРЛ. XX-1: 1915. С. 488, 497]; Петр *(«до крещения Ярышты»)* – Ярышты, *«Татарский царевич»* (1506, 1510) [ПСРЛ. XX-1: 1910. С. 488, 497]; Семенъ Бикбулатовичъ *(«до крещения Саин Булатъ»)* – Сөен Булат – Казан ханзадәсе, Касыйм ханы, *«в. кн. Тверской»* [ПСРЛ. Т. XIV.1: 1918. С. 24, 25, 47, 68]; Бахты-Хожа *(«в крещении Анания»)* – Бәхетле Хуҗа – *«постельничий Тохтамыша»* (1391) [ПСРЛ. Т. XI: 1965. С. 125] һ.б.

Татар тарихына ачыклык кертүче тарихи чыганакларның шактые урыс елъязмаларыннан тора. Шул сәбәпле бер иш исемнәрдә, өстәмә вариант буларак, татарча исемнәрнең яңгырашы да сакланган: Мәсәлән: Одой (Адай, Атай, Ходай) – Одоевский; Обух (Абых) – Обухов (фамилия) һ.б.

Чыганакларда яңгыраш тапкан төрки-татар исемнәренең зур өлешен кушаматлар тәшкил итә. Татар исемнәре бер яктан кушамат буларак кыскарып үзгәреш кичерсә, икенче яктан әлеге кушаматлар гарәп һәм урыс теленең яңгыраш үзенчәлекләренә бәйле бозылган. Кайбер очракларда аларның мәгънәсенә тулаем төшенү, ачыклау мөмкинчелеге дә калмый.

Кушаматлар: Мамай (Мәмеш, Мәмәд, Махмед) – Мөхәммәд, Камай – Камалетдин, Колай – Коләхмәт, Малей – Мәли (Малик) Шемай, Шамса – Шәмәй – Шәмси (Шәмсетдин) һ.б.

Бу уңайдан бер мисал. Татарча тулы исеме Баһаветдин, кушамат буларак: Баһау, Багыш, Баһдан буларак аталган. Урысча язылышта: тулы исем Боговитинович (Боговитиновъ), кушамат буларак: Богушъ, Бугушъ, Боуш, Богодан, Богдан дип йөртелгән.

Чыганакларда, кеше исеме буларак, аларга бирелгән кушаматлар да очрый: Кылый Гали, Тупас, Чуан Төмән, Йомык, Алабаш, Елый Бирде, Караҗан, Аксак Тимер, Тәбәнәк, Аңнамас, Артык. Мәсәлән, Мамайның (Олы Урда ханы) икенче исеме буларак язмаларда «Тетякъ» (Титәк, Тинтәк) атамасы күрсәтелә. Моны кушамат буларак та кабул итәргә мөмкин. Бәлки, башка мәгънәсе дә бардыр.

Төрки-татар исем-атамаларын өйрәнгәндә укучының игътибарын урыслашкан татарларның исемнәренә дә юнәлтәбез. Урыслашкан татарларның, бигрәк тә югары катламда торучыларның, исемнәре фамилияләренә күчеп, гасырлар кичкән. Иерархик баскычның түбәнге өлешендә торган, хезмәтче төрки-татарларның исемнәре бер-ике буын арасында юкка чыккан.

Шунысы игътибарга лаек, елъязмаларда искә алынган урыс әсирләренең исемнәре күп очракта үзгәрмәгән, кушамат буларак та сакланган (әйтик, Малай). Чувашлар (бу очракта ясаклы татарлар мәгънәсендә бирелә) әсирлектәге урыслар белән бергә искә алына. Алар халыкның түбән катламы буларак саналган. Шул сәбәпле исемнәре аталышында да азмы-күпме үзенчәлек сизелә.

Безнең тарафтан XIV-XVI гасырның беренче яртысы арасында урыслашкан 500 гә якын (А.Х. Халиков та ул турыда язган иде) татар фамилияле шәхесләр ачыкланды. Татар исем-атамалы шәхесләр урыс кенәзлекләре иерархик баскычының зур өлешен алып торалар [Вернадский: 2004]. Татар исем-фамилияләренең бер өлеше, кыскарып, үзгәреш кичергән: Болгак (Булгак – Булгаковы), Урмат (Урмацкие), Нурма (Нурмөхәммәд) (Нормацкие), Шәрәф (Шарапъ), Исәнгали (Исленьев), Гәрәй (Кирей), Ширәмәт, (Шереметевы), Ширәй, Ширин, (Ширяевы) һ.б.

Тарихи чыганакларда географик атамалар: шәһәр, авыл, кыр-дала, елга, урман, тау-калкулык һ.б.) искә алынган. Бер иш атамаларның уры-

нын ачыклау һәм исемнәрне төгәл билгеләү кыенлыклар да тудыра. Төрки атамаларны урысча язылышында ә-а-е; г-к-х; , җ-е-з; я-җ; җ-з; з-с; аг-г-к; ас-с; о-а-у-ү (мәсәлән: Алабуга-Елабуга, Урда-Орда, Олыс-Улус, Утар-Отар, Елантауы-Зилантова) һ.б. хәрефләр үзара алышып, яисә югалып атамаларның дөрес әйтелеше һәм мәгънәсе югала (Карасу елгасы – Корсунь, Тын елгасы – Дон, Ерык утравы – Ирихов остров, Гильдеево – Җанкилде, Шеланга – Чыршылы елга, Зөя – Свияга, Тәмте – Теньки, Җиде күл – Едигол (Семиозерка)...

Төрки-татар атамалары елъязмаларда урысчага тәрҗемә хәлендә дә бирелә: Хан болыны – Царский луг, Хан капкасы – Царевы (Царския) ворота, Ханавыл – Царицыно, Царёв луг – Хан болыны, Царёво озеро – Хан күле, Царёвы тавруи – Хан кыры, Биектау – Высокая Гора, Кунак (Сәүдә) утравы – Гостиный островъ, Чуртан күле – Щучье озеро, Мунча (Исле, Черек, Кара) күле – Банное (Поганое, Гнилое, Черное) озеро һ.б. Шул сәбәпле без әлеге исем атамаларның борынгы атамасын тәрҗемәи хәлдә кабул итәбез.

Югарыда билгеләп узганча, чыганакларда торак урыннары – шәһәр, авыл, ям һәм башка төр урыннар да искә алына. Авыл атамаларының күпчелек өлеше кеше исеменә барып тоташа: Карамыш, Тугаш, Дәвеш, Чураш, Апас, Балтач, Чытыш, Шәмәрдән, Килдеураз, Чыпчык, Шәле, Ишим, Тулыш, Уразбакты, Урак, Алабуга, Кырлай, Сасмак, Чур-иле. Аларның бер өлеше кыскарып, төрләнеп, урыс графикасына «кысылып», танымаслык хәлгә дә килгән. Мисал буларак урыс атамасына яраклаштырылган Самосырово – Шәмәсер, Гилдеева – Җанкилде, Аметьево – Әхмәт (Казан шәһәре биләмәсе), Янбат – Җанбулат (Саба районы) һ.б. авылларны күрсәтергә була. Тарихи язмалар буенча ханнар, бәк-мирзалар һәм башка идарәчеләрнең исем-шәрифләренә бәйле авыл-утарлары атамалары да сакланып калган: Мәхмүтәк, Шаһгали, Ядегәр, Кошчак, Карамыш авыллары, Көрәеш бистәсе (Көрәеш мирза), Әхмәт, Кадыш (княз) бистәләре һ.б.

Авыллар атамасы башка төр очракларга бәйле дә кушылган. Мәсәлән, һөнәрчелеккә бәйле рәвештә: Балыкчы, Уракчы, Балтачы, Бакырчы, Остачы. Кабилә атамалары буларак та: Сабакүл, Тәмте, Чаллы, Бөрсет, Сөн, Аты. Әһәмиятле вакыйгага бәйлеләр дә очрый: Яңа Сала, Бүләк (Билек?), Җиләкле алан. Елга атамасына бәйлеләр: Бәтке, Гамбәрчәк, Ыргыз, Каеп һ.б.

Тарихи чыганакларда искә алынган төрки-татар атамаларның зур өлеше бүгенге чорда урыс атамаларына алыштырылган. Мәсәлән: Аккирмән – Белгород-Днестровский, Карасу – Елецъ, Саркыл – Белая Вежа, Җаек – Урал, Богородское – Сәфәргали, Каратун – Красновидова һ.б.

Әдәбият

Росстат 2010, Приказ № 74 и приложение № 2. http://www.perepis-2010.ru/documents/acts/.

Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). ПСРЛ. Т.IX. Ч-1. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – СПб., 1862. – 256 с.; ПСРЛ. Т.X. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – СПб., 1885. – 244 с.; ПСРЛ. Т.XI. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – СПб., 1897. – 254 с.; ПСРЛ. Т.XII. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – СПб., 1901. – 266 с.; ПСРЛ. Т. XIII. Патриаршая или Никоновская летопись. 1 пол. – СПб., 1904. – 303 с.; ПСРЛ. Т. XIII. Патриаршая или Никоновская летопись (Царственная книга). 2 пол. – СПб., 1906. – С. 303-533. – 8л. илюстр.; ПСРЛ. Т.XIV. Ч. 1. Повесть о честном житии. – СПб., 1918. – 285 с.; ПСРЛ. Т.XIV. Ч.2. Указатель к Никоновской летописи. – СПб., 1918. – 285 с.; ПСРЛ. Т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – М.: Наука, 1965. – 269 с.; ПСРЛ. Т. XX. Ч. 1. Львовская летопись. – СПб., 1910. – 542 с.; ПСРЛ. Т. XX. Ч. 2. Львовская летопись. – СПб., 1914. – 270 с.;

Вернадский Г.В. Монголы и Русь. М.: ЛЕАН, Аграф, 2004.

О МОНЕТАХ С ТОПОНИМОМ «ШОНГАТ»

О.В. Степанов, А.И. Бугарчёв

Аннотация: *В статье публикуются новые находки медных монет, несущих название места чеканки «Шонгат». Авторы в первую очередь обращают внимание на метрологию данных уникальных пулов, общее количество которых на сегодняшний день известно всего 13 экземпляров. Выявлено, что расчётный вес пулов «Шонгат» – 2,0±0,1 г, что соответствует весу пулов Нового Сарая 763/ 1361-1362 гг.*

Ключевые слова: *пул, «Шонгат», Большеатрясское селище, XIV в.*

Как известно, последние монеты, чеканившиеся в XIV в. в Булгарском вилайете, имеют дату 740 г.х. (1339–1340) [Петров, Бугарчёв: 2012. С. 176, № 15]. Долгое время считалось, что монетный двор (далее – МД) Булгар до начала реформы Шадибека (802–810/ 1399–1407) не работал. Однако в последние годы было установлено, что 1360–1390-гг. в Булгаре надчеканивались и перечеканивались джучидские медные монеты [Мухаметшин, Фёдорова: 2016. С. 20–23]. Кроме того, большое количество пулов типов «лев и солнце», «двуглавый орёл», «розетка» и с именем Хызр-хана, выпускавшиеся в 1336–1361 гг., встречаются на многих археологических памятниках Татарстана, например, Булгарском городище [Янина: 1962], Иске-Казанском археологическом комплексе [Бугарчёв, Степанов: 2017], Джукетау [Лебедев, Бугарчёв, Гумаюнов: 2008] и других.

Исследуя монетный комплекс Селитренного городища, в статье 2002 г., В.П. Лебедев и В.Б. Клоков высказали гипотезу: «пулы с цветочной розеткой и указанным местом чеканки – Сарай ал-Джадид – могли выпускаться на разных монетных дворах» [Клоков, Лебедев: 2002. С. 149]. Продолжая эту мысль, есть основания говорить о том, что перечисленные типы пулов 737–762 гг.х. (1336–1361 гг.) выпускались в том числе на монетных дворах, находящихся на территории современного Татарстана.

Кроме предположений, известен факт чеканки пулов на МД, условно называемом «Шонгат». По мнению впервые сообщивших о монетах «Шонгата» С.В. Гумаюнова и И.В. Евстратова, данные пулы чеканились в 1360–1370 гг. на территории Большеатрясского селища, находящегося в Тетюшском районе Татарстана [Гумаюнов, Евстратов: 2003. С. 79–81]. Всего публикаторам были известны 9 экземпляров пулов «Шонгата».

Метрология была приведена в интернет-базе данных ZENO. Прорисовка подобного пула приводится в статье Д.Г. Мухаметшина [Мухаметшин: 2006. С. 372, Рис. 6, 5].

Новые пулы "Шонгата"

Два пула «Шонгата» были найдены в Иске-Казани [Бугарчёв, Степанов: 2017. № 170–171]. Их вес 1,50 и 1,52 г.

Осенью 2017 г. около села Большие Атряси Тетюшского района Татарстана были найдены ещё две медные монеты, которые были определены как пулы «Шонгата». Их вес 2,00 г и 1,52 г. Таким образом, на сегодняшний день известно о 13 монетах с топонимом «Шонгат».

Суммарно их метрология выглядит следующим образом (с округлением до 0,1 г): 1,5 г – 3 экз., 1,8 г – 2 экз., 1,9 г – 1 экз., 2,0 г – 4 экз., 2,1 г – 2 экз., 2,3 г – 1 экз. Исходя из этого, вычисляется расчётный вес – 2,0±0,1 г, средний вес 1,88 г. Для сравнения приведём метрологию пулов Килдибека 763 г.х., найденных в деревне Сахаровка (Алексеевский район Татарстана, учтено 28 пулов) – расчётный вес 2,1±0,1 г, средний вес 2,16 г [Степанов, Бугарчёв: 2017. С. 30]. Как мы видим, в весовом значении пулы «Шонгата» соответствовали пулам 763/1361–1362 гг.

Таким образом, монетная чеканка, как минимум – медная, в Булгарском регионе не прекратилась. Пулы прежних выпусков перечеканивались и надчеканивались, также появился их новый тип с характерным индивидуальным оформлением – пул «Шонгата». Указанные мероприятия проходили на булгарских монетных дворах на протяжении полувека во второй половине XIV в.

Литература

1. Бугарчёв А.И., Степанов О.В. Надчеканенные пулы XIV в. из Иске-Казани // Археология евразийских степей, № 6. / Гл. ред. А.Г. Ситдиков. 2017. С. 79–83.

2. Гумаюнов С. В., Евстратов И. В. Шонгат – неизвестный монетный двор Золотой Орды // Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2003. С. 79–81.

3. Клоков В. Б., Лебедев В. П. Монетный комплекс с Селитренного городища (Золотая Орда, город Сарай) // Древности Поволжья и других регионов. Вып. IV. Нумизматический сборник. Т. 3 / Гл. ред. П. Н. Петров. М.: Информэлектро, 2002. С. 73-165.

4. Лебедев В. П., Бугарчёв А. И., Гумаюнов С. В. Монетное обращение Джукетау по нумизматическим данным // Труды Международных нумизматических конференций. Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV вв. Болгар 2005, Волгоград 2006 / Под редакцией П. Н. Петрова. М.: Нумизматическая литература, 2008. С. 39-49.

5. Мухаметшин Д.Г. Нумизматические материалы второй половины XIV–нач. XVI вв. К вопросу о казанской чеканке // Историко-археологические исследования Поволжья и Урала / Отв. ред. Ф. Ш. Хузин. Казань: РИЦ «Школа», 2006. С. 359-375.

6. Мухаметшин Д. Г., Фёдорова Е. А. Нумизматический материал из Болгар по итогам раскопок 2014 г. // Нумизматика Золотой Орды. № 6. Казань. 2016. С. 18–32.

7. Петров П. Н., Бугарчёв А. И. Монеты Узбек-хана, выпущенные монетными дворами Булгарского вилайета // Stratum plus. № 6. Санкт-Петербург, Кишинёв. Одесса, Бухарест, 2012. С. 173–181.

8. Степанов О. В., Бугарчёв А. И. Находки джучидских монет из окрестностей д. Сахаровка Алексеевского района РТ // X Всероссийская научно-практическая историко-краеведческая (с международным участием) конференция «Проблемы истории и культуры Татарстана и народов Волго-Уральского региона». Вып. 6. / Под ред. А. А. Бурханова. Казань: Изд-во «Яз», 2017. С. 29–32.

9. Янина С. А. Общий обзор коллекции джучидских монет из раскопок и сборов Куйбышевской археологической экспедиции в Болгарах (1946–1958 гг.) // Материалы и исследования по археологии СССР. № 111. 1962. С. 153–178: ил.

НОВОСИБИРСК ӨЛКӘСЕ ТАТАР АВЫЛЛАРЫ

(Дәвамы. Башын карагыз: № 3, 2018)

О.Р.Хисамов, И.Г.Закирова

Каргат районы

2017 елгы экспедиция вакытында Каргат районының Муса, Форпост, Җәйләү һәм Кышлау авылларында да материал тупланды. Биредә бараба татарлары һәм Казаннан килгән татарлар яши. Авыллар күп чакрымнарга сузылып киткән сазлыклар арасында урнашкан. Новосибирск өлкәсенең зурлыгы буенча икенче урында торган Уба күле дә шушы район территориясенә керә. Бу күлдән кайчандыр дистәгә якын төр балык тотканнар. Ул күл якын-тирә авылларны ризык белән тәэмин итеп торган, халык тормышында мөһим роль уйнаган. Хәзерге вакытта 37 км озынлыктагы һәм 17 км киңлектәге күлнең тирәнлеге бер метрдан артмый. Күлнең саегуы аның экосистемасының бозылуына да китергән. Күлдән бигрәк сазлыкка охшап калган Убада бары вак кәрәкә балыгы гына калган.

Халык сөйләвенә караганда Каргат районының исеме Каргат елгасыннан алынган, елга исеме карагат, ягъни карлыган сүзеннән килеп чыккан. Биредә карлыган күп үсә, шуннан исеме килеп чыккан дигән фикер бар.

Муса авылының исеме татарча булса да, биредә татарлар гына түгел, руслар һәм башка халыклар да яши. Авыл исеме кеше исеменнән алынган. Риваятьләр бу исемне авылга нигез салган кеше исеме белән бәйли. Информантыбыз Зөфәр абый Сөләйманов авыл исеменең килеп чыгуын болай дип аңлатты: «Бер бабай килгән Россиядән. Монда Хөснетдин Мифтахов бабайның Муса исемле улы үлгән. Шуны беренче итеп җирләгәннәр. Авыл исеме шуннан».

Зөфәр абый сөйләве буенча, Муса авылына 1921 елгы ачлыктан качып килгән халык нигез салган. Халык Идел буеннан килгән. Оренбург өлкәсенең Габдрахман авылыннан килгәннәре дә булган. Алар башта Җәйләүгә килгәннәр. Җәйләү бу яклардагы иң борынгы татар авылы. Җәйләүдән Сарыкамышка күчеп өч ел яшәгәннәр. Аннары бирегә күченгәннәр. Муса авылы төзеләчәк урында хутор кебек булып өч - дүрт йорт урнашкан башта.

Муса авылы халкы һәрвакыт Сабан туйларын үткәреп, матур итеп кунакка йөрешеп яшәгән.

Сабан туйлары бик күңелле уза иде. Почти каждый год була торган иде. Акча бирәләр иде җитәкчеләр, колхоз җитәкчеләре. *Атлар ча-*

быштыралар иде. Посевной компания беткәч, бүләкләр бирәләр, чабышлар була. Мин үзем *1957 елда 12 июньдә атта чаптым. Сабан туена бүләк җыялар иде. Битъяулык бирәләр иде, кулъяулык бирәләр. Битъяулык – сөлге ул. «Бүләк бир Сабантуйга»,* – дип әйтәсе юк, алдан әзерләп куялар. Колга белән бүләк җыючылар килгәнне күреп, халык бүләген алып чыга. Бүләкне шул агачка эләктерәләр. Сабантуйга йомырка буйыйлар. Шул бүләк җыючыларга бирәләр. Сабан туенда баганага меңәләр, әтәч алырга. Көрәшкә тәкә бирәләр. Татарча җырлыйлар. *Каргаттан да киләләр җырларга (Муса авылы. Сөләйманов Зөфәр Нури улы, 1931 елгы).*

Хуҗиәхмәт Мәхмүтов 1967 елгы фольклор экспедициясе вакытында Муса авылы турында түбәндәге мәгълүматларны язып куйган:

«Муса район үзәгеннән 45 чакырым ераклыкта утыра. Бередә Чапаев исемендәге колхозның үзәк усадьбасы урнашкан.

Авылда 155 йорт. Шулардагы *30 дан артык хуҗалык – руслар. Колхоз председателе – Шибатько Илларион Игнатович. Авыл советы председателе – Габидуллин Григорий Миңгалиевич. Парторг – Евкин Феликс Яковлевич. Авылда урта мәктәп бар. Укыту рус телендә алып барыла. Мәктәп директоры – Гизатуллин Яхъя Габидулла улы.*

Муса авылында шулай ук 200 урынлы клуб, элемтә бүлеге, китапханә, радиоузел, медпункт һәм сельпо бар. Клубның кызыл почмагында, русча басмалардан тыш, «Казан утлары», «Азат хатын», «Чаян» журналлары алына. Китапханәдә татарча китаплар бармак белән генә санарлык. 9000 китаптан 150 ләп кенә. Китапханә мөдире Салихова Мәгъфирә Хәсән кызы.

Халык колхозда терлек асрау һәм игенчелек белән шөгыльләнә.

Муса авылына тиздән 60 яшь тула. Клуб мөдире Миңзифа Усманова (50 яшьтә, шушы авылда туып-үскән), пенсионер Нуретдин Сөләйманов (72 яшьтә, бирегә 1921 елда килә) һ.б. сөйләвенә караганда, бу авыл 1908-1909 елларда салына башлаган. Халык җир җитмәүдән күчеп килгән булырга тиеш. Аларның чыгышы Татарстанның хәзерге Баулы районы Хансевар, Карамалы, Салих авыллары, Башкортстанның Ярмәкәй авылларыннан. Беренчеләр булып Умербаев Тимербай, Умербаев Тимерпулат, Фәтхуллин Лотфулла дигән кешеләр килеп утыра. Башта бередә өч йорт урыслар була. Фамилияләре Никитиннар. Болар әйтәләр: без татарларны яратабыз, әйдәгез, бергә торыйк дип.

Авылның исеме турында мондый риваять бар: Бирегә беренчеләр булып күчеп килүчеләрдән Мифтахов Хөснетдин исемле кешенең хатыны килгән вакытта йөкле була. Авылда беренче туган балага Муса дип исем бирәләр. Шушы ук исем авылга да кушыла.

Элеккерәк вакытта Муса тирәсендә Багдад, Бөгелмә, Кадыйр, Лабан исемле кечкенә-кечкенә татар авыллары булган. Хәзер аларның берсе дә

калмаган. Халыкның бер өлеше Мусага күчкән, калганнары башка якларга таралышканнар».

Экспедиция эшләгән соңгы авыллар – Җәйләү һәм Кышлау (русча Теренино и Шибаки). Бу авыллар бер берсенән ерак түгел урнашып, исеменнән үк күренгәнчә берсендә кыш чыксалар, икенчесендә җәен яшәгәннәр дип сөйлиләр. Хәзерге вакытта Кышлау авылы юкка чыгу алдында. Анда берничә генә хуҗалык калып бара. Җәйләү авылы исеменә туры килеп, җәй көне матур җәйләүгә әйләнә, ялга кайтучылар авылга җан кертеп җибәрә. Кышын халык азрак кала.

Җәйләү авылында информантларыбыз безне авыл клубында көтәләр иде. Чын татарча итеп, чәйләр куеп, татар халкының милли ризыкларын пешереп, кадерле кунаклар итеп каршы алдылар. Бу очрашу барыбыз өчен дә матур бер бәйрәм булды дисәм дә арттыру булмас. Ул авыл халкы өчен яшьлекләрен искә төшерергә, истәлекләре белән уртаклашырга да этәргеч бирде, халыкның асыл кыйммәтләре барланды.

Халык ата-бабаларының Идел буе ачлыгыннан качып, кечкенә арба тартып җәяү килгәнен риваятьләр буларак саклый. Җәйләүнең төп халкы бараба татарлары белән Казан татарлары тиз аралашып киткән тел-сөйләмдәге аерымлыклар халыкта шактый гына мәзәкләр чыгуга да китергән. Шундый мәзәкләрнең берсе Казан кызы турында:*«Казан кызы бараба татары егетенә кияүгә чыккан. Кичен, йокларга җыенганда киленгә «ишекне сула» диләр икән. Килен аңлап бетермәсә дә,* кайтарып сорап тормаган. Монда шулай кирәктер дип, ишеккә бер чиләк суны сипкән ди. «Сула» – ул бикләү дигән сүз икән. Икенче киленгә: «утыс самоварны», – диләр икән. «Нинди утыз самоварыгыз булсын, бер генә бит самовар», – дип әйтә ди Казан кызы. «Утыс» – ул утырт, ягъни самовар куй дигән сүз булган».

Барабалылар балык тоткан, ауга йөргән. Иван чәй, төче тамырны (солодка) чәй итеп эчкәннәр.

Авылның мәчете дә булган. Ул сугышка кадәр диярлек торган да, сугыш алдыннан гына бетергәннәр. Аен кискәч, ай очып киткән. Кая төшкәнен дә күрүче булмаган, күпме эзләсәләр дә таба алмаганнар. Халык Корбан, Ураза гаетләрен мәчет беткәннән соң өйләрдә җыелып укыган. Һәр йорт хәзергә кадәр авыз ачтыра, корбан суя, дини йолаларны үтәп яши.

Биредә Яңа елны каршылау бәйрәме – Нәүрүзне дә бәйрәм иткәннәр. Аны Сәдака бәйрәме дип атаганнар. «Сәдәка бәйрәмендә өйдә һәркем төрле ашлар пешерә дә инде, чәй эчә торганнар иде. Баурсаклар, ашлар шулай пешерәләр иде. Йомырка буйый идек. Бер-беребезгә кунакка керә идек», – дип искә алалар апалар бу бәйрәмне. Яшьләр, балалар Сәдака бәйрәмендә өйдән-өйгә йөреп теләк теләгән, сәдака җыйган. Нәүрүз дә Казан татарла-

рында нәкъ шулай уздырылган. Шул яшьләрнең акча җыюы да календарь йоланың исемен Сәдака бәйрәме дип үзгәртүгә сәбәп булган.

Садака бәйрәмендә яшьләр, балалар өй саен кереп йөри.

Садәка, садәка,
Акчаларын – кесәгә,
Муллаларын – оҗмахка
Шайтаннарын – тәмухка,

дисең инде, тиенләп акча бирәләр иде, пешкән әйбер, йомырка да бирәләр. Буямыйча гына бирәләр, зурлар йөрми, балалар йөри. Югырак вакыт иде. Нәрсә булса да бирәләр иде. Аннары күл буйына бара идек менә, яшьләр бөтенесе. Анда бергәләп ашлар, бәрәңге пешерә идек (Җәйләү авылы апалары сөйләгәннән).

Биредә экспедициядә булганнан соң, әлеге ике авыл турында Х.Ш. Мәхмүтов түбәндәге мәгълүматны бирә: *«Болар Каргат районының Форпост Каргатский авыл советы составына керәләр. Һәр икесендә – колхоз бригадалары. Халык терлек асрау һәм игенчелек белән шөгыльләнә.*

Җәйләүдә – 35 йорт, Кышлауда – 37.

Борынгы заманнарда бу авылларда җирле бараба татарлары яшәгән. Хәзер Казан татарлары белән күп аралашкан.

Һәр ике авылда башлангыч мәктәп бар. Башка культура һәм көнкүреш хезмәте учреждениеләре юк.

Элеккерәк заманда бу ике авылда бер үк кешеләр яшәгән. Кыш көне бер авылда – Кышлауда, җәй көне икенчесендә – Җәйләүдә.

Авылларның тагын Тәрәнә (Җәйләү) һәм Шыбак (Кышлау) дигән исемнәре дә бар. Тәрәнә – имештер *«тәрергә» (җыярга – карлыган җыярга) сүзеннән алынган. Шыбакны* чабак сүзеннән дип аңлатучылар да бар. Бу авыл Каргат күле буена урнашкан.

Ә бу авылдан 70 яшьлек Монасыйпов Абделхак Аббас улы Шыбак исемен башкача аңлата: «Имештер, бер 300 еллар элек бу урында Шыбак исемле бер кеше яшәгән. Ул кнәз шикеллерәк бер кеше булган. Аның фармазоны – сихерчесе булган икән. Шушы Шыбакка үтеп барышлый байлар, купецлар кергәч, ул алар белән мондый уен уйнаган. Бер савыт алган, аңа көл салган. Шуннан ике якта көлгә алтын салалар. «Бута!», – ди Шыбак байга. Бай бутый. Хәзер теләгән ягыңны ал, ди. Бай, үзе бутагач, белә бит инде алтынның кайсы якта икәнен. Ләкин соңыннан тикшереп карасалар, бөтен алтын Шыбак ягында булып чыга икән. Моны, имештер, өй артында ятучы фармазон шулай алыштыра икән. Шулай итеп Шыбак бик баеп киткән, ди».

Бу авыллар бик борынгы булырга тиеш. Шул ук Абделхак бабай авылның иске зират урынында (хәзер аның күп өлеше күл астында), яр буенда

үзләре кечкенә вакытта иске замандагы горшоклар һәм башка әйберләр табылуы турында сөйли.

Тәрәнә (Җәйләү) авылыннан 80 яшьлек Мостафин Габдрахман бабай үзенең бабаларының (бараба татарларының) бу авылда бик күптәннән яшәүләре турында сөйли. Ул мондый шәҗәрә китерә: «Ләвәлләү, аның улы – Бәкшән, аның улы Төхфәтулла, аның улы – минем әти Мостафа булган. Һәркайсы 75–80 яшькә кадәр яшәгәннәр. Әле Ләвәлләүгә кадәр бик күп элек биредә минем бабаларым торганнар. Тик аларның исемнәре генә онытылган, – ди ул.

Бу авылларда халык бик борыннан аучылык, балык тоту, мал асрау, соңга табарак шулай ук игенчелек белән шөгыльләнгән».

Бу язмада авылның борынгы исеме дә искә алына. Җәйләү авылының Тәрәнә авылы булуы аңлашыла. Тәрәнә яки Җәйләү авылында атаклы галим академик В.В. Радлов та булып, ул биредә шактый гына материал язып алган. Галимнең шушы эшчәнлеге нәтиҗәсе буларак дөнья күргән 10 томлык «Төрки кабиләләрнең халык әдәбияты үрнәкләре» дигән хезмәтенең 1872 елда басылып чыккан дүртенче томы шушы авылда «Тәрәнә ил»дә һәм «Бараба ил»дә язып алынган материаллар белән ачыла. В.В.Радлов Тәрәнә илнең Каргат күле (Каргат күленнән башланып киткән Каргат елгасы да бар) янында һәм Бараба илнең Ом суы (елгасы) буенда урнашуын күрсәтә. Әлеге җирләрдә бараба татарлары яшәгәнен, бу авыл исемнәренең ыру-кабилә исеменнән алынганын галим үзенең «Из Сибири» дигән хезмәтендә күрсәтә: «Они делятся на семь волостей, каждая имеет свою управу. Названиями волостей и селений чаще всего служат родовые и племенные названия». «Тәрәнә ил» дигәндә Тәрәнә дигән кабилә нигез салган авыл күздә тотыла. «Бараба ил» хәзерге вакытта Барабинск шәһәре тирәсе халкы буларак мәгълүм.

Хәзерге вакытка авылның татарча иске исеме Тәрәнә булуы онытылып бара. Ул авылның рус телендәге рәсми атамасында Теренино буларак кына сакланып калган. Тәрәнә авылында Хәмит Ярми 1940 елгы экспедиция вакытында да була. Ул, В.В.Радлов булган авылларда булып, халыктан академик В.В.Радлов турында да сорашкан. Галим Тәрәнә авылында 1940 елның 22–23 маенда язып алган «Кузы Курпы мән Паян-Сылу» («Кузы Көрпә белән Баян-Сылу») дастаны янына болай дип язып куйган: «*1870 елларда шушы Тәрәнә авылында В.В.Радлов булып киткән. «Авылда күп кенә карт кешеләр бар» дигәч мин бу авылның иң карт кешеләрен җыйнап Радлов турында сораштым. Чөнки мине Радловның нинди кеше булуы, бу ерак Себердәге татар авылларында аның ничек эшләп йөрүләре, халык иҗатын ничек һәм кемнәрдән язып алулары бик нык кызыксындыра. Минем уемча Радлов бу авылларда бик аз тук-*

талып үтеп китүенә карамастан, ул халыкның тел үзенчәлекләрен бик яхшы тотып ала белгән һәм әкият, дастаннарны халыкның үз телендә (үз шивәсендә) бик матур итеп язып алган. Аның әйтүенә караганда дин әһелләре фольклор язып йөрүенә бик нык каршылык күрсәткәннәр, ләкин ул, шулай булуга карамастан, күп эш эшли алган.

Минем үтенүем буенча җыелышка түбәндәге картлар килде: Хәсән Кәримов (77 яшь), Фазулла карт (85 яшь), Габдулла карт (90 яшь), Габбас карт (92 яшь) һәм Гыймран карт (70 яшь). Бу картлар белән бик озак сөйләшеп, гәпләшеп утырдым. Мин аларга Казан хәлләрен сөйләдем, ә үзем шушы ерак Себер җирләрендәге борынгы тормыш хәлләрен тыңлап, мәс килеп утырдым. Кайбер материалларны язып алдым. Картлардан 92 яшендәге Габбас карт кына В.В. Радлов килүен хәтерли. «Мин яшь идем. Безнең авылга озын гына, башына кара эшләпә кигән бер кеше килгән иде. Аның картларны чакырып сөйләшкәнен хәтерлим. Ни язгандыр, ни сорагандыр, анысы белән кызыксынмадым. Ул вакытта без бер нәрсә белән кызыксынмадык. Аның янында бер яшь кеше дә бар иде сыман. Алар бездә берничә көн торып киттеләр», – ди. В.В. Радловның архивын, көндәлекләрен табасы иде, анда сәяхәте турында да бардыр дип уйлыйм».

Хуҗиәхмәт Мәхмүтовның экспедиция язмалары бер кызыклы мәгълүмат саклый. Бу Бараба татарларының кеше исемнәре. Информант 1887 елда туган Мостафин Габдрахман бабайның шәҗәрәсен искә ала. Биредә хәзерге вакытта очрамый торган ике исем – Ләвәлләү һәм Бәкшән дигән ир кеше исемнәре очрый. Һәр буынга якынча 25 ел биргәндә бу исемнәрнең бараба татарларында XIX гасыр башында кушылган булуы аңлашыла. Соңрак гарәп исемнәре килеп кергән. Ләвәлләү исеменең этимологиясе ачык түгел. Ул бозылган яки кыскартылган булуы да мөмкин. Бу күренеш татар халкында шактый очрый. Себер татарларында ул бигрәк тә таралган булган. Мәсәлән, исемнәре җырга кергән Әйтүкәнең тулы исеме Әйтмөхәммәт, Батышның чын исеме Фатыйма. Ә Бәкшән дигән исем Казан ханлыгы вакытыннан татарларда мәгълүм булган.

Йомгак ясап әйткәндә, экспедиция барышында төрле жанрларга караган фольклор материаллары язып алдык, халыкның кул эшләре белән таныштык, тарихы, ышанулары, шөгыле турында мәгълүмат саклаган топонимиясен барладык. Гарәп язулы кульязмаларны, китапларны, эпитафик истәлекләрне өйрәндек. Халыкның тел үзенчәлекләрен чагылдырган материал тупладык. Әмма бер мәкалә кысаларында бөтен материал белән таныштыру мөмкин түгел. Алар Институтта «Милли-мәдәни мирасыбыз» сериясендә дөнья күрәчәк китапта урнаштырылачак.

КОРЪӘН СҮЗЕНЕҢ ИДЕЛ БУЕНА БЕРЕНЧЕ КИТЕРЕЛҮЕ

Ф. З. Яхин

Һиҗрәтнең 7-нче елында, ягъни Европада кабул ителгән Милади ел исәбе белән 629-нчы елда, борынгы бабаларыбызга бәйле мондый вакыйга булганлыгы хакында Мисыр галиме Мөхәммәт Чокрыкчызадәнең «Алты бармак китабы»нда болай дип язылган: «(Бер вакыйга дәхи) Фәруһ бине Гомру Хазами – Рум падишаһы тарафыннан, арду-Болгардан, гоман хакиме иде, мөселман улды. Пәйгамбәр саллаллаһу галәйһи вәссәлләмә мәктүп күндереп, кәнде мөлазимнәреннән, Мәсгуд бине Сәгъд нам кемсә илә нәчә төхфә, һидийә тарикыйлә, билә күндерде. Мәдинәйә кәлүп, намәсене Рәсуллуллаһы саллаллаһи тәгалә галәйһи вәс-сәлләмдә укыдылар.

Язмыш ки: «Бу мәктүп хәзрәте Пәйгамбәр саллаллаһи тәгалә вәс-сәлләмә Фәруһтан, шуйлә әгълам идәр ки: бән иманә кәлдем, Аллаһы тәгаләнең вәхдәниятенә вә сәнең нәбүвәтеңә икърар итдем, белерем, сән ул пәйгамбәрсең ки, Гайсә галәйһис-сәлам сәнең киләчәгеңнән бәшарәт итте, вәссәламү-галәйкүм!».

Хәзрәт ул килән кемсәйә әкрам итте. Билалә әмер итте: дәрел-зыйафәтә кундыра вә һидайәсен кабул итте.

Әйдерләр ки, бер бийаз катыр һидайә әрсал итде вә алтын илә тукынмыш бер сондус кафтан вә берничә нәснә. Дәхи катры Әбу-Бәкрә багышлады, кафтаны Мөхрәмә бине Нуфалә ихсан итте. Вә бер ат вә бер мәркәп вар иде, анлары Сәгъд-Сәгъдияйә вирде. Та кем, күзәдә вә инҗә җамәләр вар иде. Хатыннарына кыйсмәт итте. Намәнең җавабында язды ки: «Мөхәммәд рәсулуллаһтан Фәруһийә язылды, әмма бәгъдә күндердегең безә вәсил улды вә Исламыңнан хәбәр вирмешсән, тәхкыйк Хак тәгалә сәне тугыры юлә дәлаләт итмешдер, әгәр бәшвакыт намазы кылып вә зәкәтеңе әда идәрсәң!»

Вә Билалә әмер итде, Мәсгудә бәш йөз дирһәм вирде вә аны кире вилаятенә күндерде.

Нәкль улыныр ки, Фәруһның исламының хәбәре Рум падишаһына иреште. Адәм күндереп, Фәруһйы таләп итде вә әйтде: «Мөхәммәд диненнән дүн, сәңа нечә мәмләкәтләр вирәйем!».

Фәруһ әйтде: «Дүнмәзем! Зирә белүрем ки, Хак пәйгамбәредер. Вә сән дәхи белерсең ки, Гайсә бине Мәрйәм, галәйһүммас-сәлам, кәлимәсе илә бәшарәт итте ки пәйгамбәрлеген. Мөлкеңнән вә мәмләкәтеңнән аерыламыз, сән бәне Хактан манигъ идәр».

Аннан Рум падишаһы аны хәбес итте. Нечә мөтдәттән соңра катыйль идеп, җәсәдене дарга асды, рәхмәтуллаһи галәйһи!» [*Чокрыкчызадә*: 1905. 427–428 б.].

Бу текстның хәзерге татар теленә тәрҗемәсен бирәбез: «(Тагын бер вакыйга) Гомру улы Фәруһ Хазами – Рум падишаһлыгы тарафыннан, Булгар җиреннән, гуман [халкының] хөкемдары иде, мөселман булды.

Пәйгамбәр саллаллаһ галәйһи вәс-сәлләмгә хат ирештереп, үзләре тиешле күреп, хөрмәт күрсәтүен белдерер өчен Сәгъд улы Мәсгуть исемле кешене ничә төрле бүләк белән монда җибәрде. Ул, Мәдинә шәһәренә килеп, хан язган хатны Аллаһының Рәсүле саллаллаһы тәгалә галәйһи вәс-сәлләмгә укыдылар.

Язган: «Бу хат Пәйгамбәр хәзрәтләре саллаллаһы тәгалә вәс-сәлләмгә Фәруһтан, шулай дип белдерә: мин иманга килдем, Аллаһы тәгаләнең бердәнберлегенә вә синең пәйгамбәрлегеңә ышанычымны белдердем, беләм, син ул пәйгамбәр буласың – Гайсә галәйһис-сәлам синең киләчәгең хакында сөенечле хәбәр бирде, сиңа иминлек ирешсен!».

Хәзрәт ул килгән кешегә хөрмәт күрсәтте. Билалга әмер итте: йортында аш уздырып аны кунак итә. Һәм бүләкләрен алды.

Әйтәләр, хан бер ак ат бүләк итеп китерде һәм алтын белән тукылган бер ефәк кафтан һәм берничә нәрсәләр. Аннары [Пәйгамбәр] атны Әбу-Бәкергә багышлады, кафтанны Нуфал улы Мөхрәмәгә зурлап бирде. Һәм бер ат һәм аргамак бар иде, аларны Сәгъд һәм Сәгъдиягә бирде. Тагын да чинаяк һәм энҗе чәшкеләр бар иде. Хатыннарына насыйп итте. Хатка җавабында язды: «Мөхәммәд рәсүлуллаһтан Фәруһка язылды: шулай итеп, җибәргәннәрең безгә килеп иреште. Һәм Исламыңнан хәбәр биргәнсең, шиксез, Аллаһы тәгалә сине туры юлга керткән, әгәр бишвакыт намазыңны кылып һәм зәкәтеңне үтәрсең!».

Һәм Билалга әмер итте: Мәсгудкә биш йөз акча бирсен һәм аны иленә кайтарып җибәрсен.

Хәбәрдә шулай сөйләнелә: Фәруһның Ислам динен алу хакындагы хәбәре Рум (Византия) патшасына килеп иреште. Ул, кеше җибәреп, Фәруһны чакыртты һәм аңа әйтте: «Мөхәммәд диненнән кайт, сиңа күп илләрне бирермен!», – диде.

Фәруһ җавап бирде: «Кайтмыйм! Чөнки беләм: ул – Хак тәгаләнең пәйгамбәре. Һәм син дә беләсең, Мәрьям улы Гайсә, аларның икесенә дә Аллаһының сәламнәре булсын, үз теле белән сөенечле хәбәрендә пәйгамбәрлеген әйтте. Мөлкәтеңнән һәм мәмләкәтеңнән аерылабыз, чөнки син мине Хак тәгаләдән аерасың», – диде.

Аннары Рум патшасы аны тоткын итте. Ничә вакыттан соң, үтертеп, гәүдәсен дар агачына асты, (Фәруһка) Аллаһының рәхмәте булсын!»

Бу тарихи риваятьнең авторы – Мөхәммәт Чокрыкчызадә Төркиянең Бурдә шәһәрендә Тарикъ Бәйрәмнән һәм Сәед Җәгъфәр хәзрәтләреннән белемнәр алган. Берара вакыт Солтан Мөхәммәт-хани мәчетендә имамлык итә, шул елларда зур галим буларак таныла. Аннары Мисырның Каһирә шәһәренә җибәрелә, анда да мулла хезмәтен башкара һәм 1033 елның башында (ягъни, Милади ел исәбендә 1623-нче елның ахырына туры килә) вафат була.

Мөхәммәт Чокрыкчызадәнең «Алты бармак китабы»ндагы болгарларның мөселман булу, иман китерү вакыйгасы хакындагы хәбәрен тарих, әдәбият һәм фольклор фәннәренең игътибарсыз калдыруы дөрес эшме? Әлбәттә, юк! Андагы вакыйгаларны чынбарлыкка туры килми дип әйтергә һәм шуның белән аларны онытырга да була. Уңайлы юл. Әмма...

Хикмәте шунда, вакыйга мөселман ел исәбе Һиҗринең 7-нче елында, Европада кабул ителгән ел исәбе Милади белән 629-нчы елда бара. Болгарларның тарихлары Азов (Азак) һәм түбән Идел, Төньяк Кавказ белән бәйле бу чор тәфсилләүне тиешле санаган тарих гыйлеме өчен бөтенләй диярлек мәгълүм түгел сыман. Ә менә аларның күршеләре хакында җентекле хәбәрләр җитәрлек. Сәбәбе гади: ул халыклар, мәдәни милләтләргә хас булганча, үз тарихларына һәм тарихлары белән бәйле һәртөрле хәбәрләргә хөрмәт белән карыйлар. Аннары, аларның язма истәлекләре сакланып калган, бүгенге көнгә килеп ирешкән. Ә безнекеләр?.. Ә безнекеләр, булсалар да, әкияткә чыгарылып, аяк астына ыргытылганнар.

Тарихчы Г.Дәүләтшин, «Алты бармак китабы»ндагы болгарлар белән бәйле бу хәбәрне фәнни әйләнештә игътибар үзәгенә салган беренче галим-тарихчы: «Шул рәвешле «Алты бармак»та китерелгән вакыйга ул чордагы тарихи мөхиткә бик туры килә»[*Дәүләтшин:* 1999. 221 б.], – дип белдерә. Ул: «Шушы вакытта (VI гасырның 20нче елларының ахыры – VII йөзнең 30нчы елларының башы) Азов, Кара диңгез, Кубань буйларында Бөек Болгар дәүләте оеша. Бу дәүләт берләшмәләренең иң күренекле ханнары – Орган һәм Кубрат» [*Дәүләтшин:* 1999. 221 б.], – дип, «Алты бармак китабы»нда бәян ителгән тарихи вакыйганың асылына төшендерә. Ул елларда Византия белән император Ираклий (ул 575–641-нче елларда яши) идарә иткәнлеген дә искәртә. Аңа кадәр император Бөек Юстиниан хөкемдарлык тота һәм аның үлеменнән соң илдә буталыш чоры башланып китә, VII гасыр башына Византия тәмам таркалыр хәлгә җитә [Виппер: 1994. С. 279]. Шулай да кабат тернәкләнү юлы табыла, Африкадан килгән хөкемдар улы Ираклий Константинопольдә император буларак игълан ителә, ул 610–631-нче елларда тәхет тота.

Ираклийның император итеп утыртылуына күп тә үтми, фарсы шаһы Хөсрәү II (591–628-нче елларда шаһ) Византиягә (Румга) каршы сугыш

ача, тиз арада Сүрия, Фәләстин һәм Мисырны яулап ала. Иерусалимдагы (Кодсе-шәрифтәге) христиан диненә бәйле изге ядкәрләр дә аның кулына күчә. Бу вакыйгалар христиан дөньясына зур зыян сала, халыкта күңел төшенкелеге, рухи таркаулык, харабат булу хисе көчәя.

Фарсы гаскәрләренең бер өлеше Константинополь шәһәре янындагы Халкиндонга ирешә, моның өчен бөтен Кече Азия аша уза [Виппер: 1994. С. 279]. Берничә елдан фарсы гаскәре кабат килеп җитә. Төньяктан, ягъни Дунай буйларыннан төрки аварлар (алар составында славяннар да була) Константинопольгә якыная [Виппер: 1994. С. 279]. Император Ираклий качып китәргә уйлый, әмма аны патриарх Сергий туктата һәм тәхетендә калырга өнди. Яңадан гаскәрләрен туплап, император иң тәүдә аварларга сугыш белән чыга. Аларны чигендерә. Аннары фарсыларга каршы өч тапкыр яу чаба, Сүрия, Фәләстин һәм Мисырны үз кулына кайтаруга ирешә.

Бу туктаусыз алып барылган сугышлар Сүрия, Фәләстин, Мисыр халыкларына зур авырлыклар китерми калмаган. Алар, византлардан аермалы буларак, «монофелит» дип аталган христиан мәзһәбендә торганнар. Бу мәзһәб вәкилләре Гайсә пәйгамбәрдә, бер яктан – кеше асылы, икенче яктан – илаһи асыл-рух яши, әмма алар уртак – бер ихтыярга буйсыналар, ягъни илаһи җан һәм кеше җаны аңарда бергә бербөтенлек хасил иткән хәлдә, – дип беләләр. Ә Византия әһелесе аларны бу мәсьәләдә каты тәнкыйть итә тора. 680-нче елда Константинопольдә уздырылган православие христианнарының VI Гомум-Соборы (Вселенский Собор) тарафыннан монофелит карашлары кире кагыла һәм нәкъ менә шул Собор (ягъни корылтай, съезд кебек җыелып карар чыгару өчен уздырылган югары формадагы дини җыелыш) Гайсә пәйгамбәрне илаһи кеше (богочеловек, Господь, ягъни Тәгалә) дип игълан итә, аңарда кеше ихтыяры да, Хода ихтыяры да аерым-аерым яши, әмма кеше ихтыяры Хода ихтыярына буйсынган хәлдә дип белдерә [Католицизм: 1991. С. 194]. Ә бу дини-фәлсәфи карашлар, шулай итеп, изге саналган православие христианнарында бары тик VII гасыр башында гына формалаша [Католицизм: 1991. С. 194].

Император Ираклий монофелитлар белән дустанә яшәү җаен эзли, аларны үз ягына аудару сәясәтен башлый. «При Константине Погонате, или, может быть, незадолго до выступления его на престол, *болгары,* народ тюркского происхождения, под предводительством Аспаруха (Испеpуха) поселились на нижнем Дунае и основали болгарское государство» [Васильев: 1994. С. 280], – дип яза тарихчы А. А. Васильев. Ә 681-нче елда Аспарух хан Византияне Болгар дәүләтен танырга мәҗбүр итә [Васильев: 1994. С. 280].

Константин IV Погонат (ягъни Сакаллы) җиде ел буена Константинопольне камап торган мөселман-гарәп флотын «грек уты» ярдәмендә чигендерүгә һәм яндыруга ирешә. Шул ук император христианнарның монофелит мәзһәбен (680-нче елда) инкарь итү һәм юкка чыгару максаты белән Константинопольдә VI Гомум-Соборны җыя [Васильев: 1994. с. 280]. VII гасырның ахыры – VIII йөзнең башында Византия чуалыш-буталыш чорына кабат килеп керә [Васильев: 1994. С. 280].

Алар белән мөселманнар арасында каршылык Мөхәммәд пәйгамбәр заманында ук башланып китә. 633-нче елда Пәйгамбәребез Мәңгелек йортка күченгәч, беренче хәлифләр чорында Ислам гаскәрләре Сүрияне, Фәләстинне, Ефрат буйларын һәм фарсы илен яулыйлар, ә 637-нче елда Иерусалимны (Кодсе-шәрифне) алалар һәм VIII гасыр башына Испаниянең бер өлешен буйсындырып, франклар иленә килеп керәләр [Васильев: 1994. С. 286].

Шушы тарихи вакыйгалар эчендә бары тик болгарларның гына Ислам динен үз теләкләре белән алуына аерым игътибар бирергә һәм моңа зур мәгънә салырга тиешбез дип беләбез.

Ислам диненең дөньяга киң таралу дәвере, шулай итеп, VII гасыр ахырына – VIII йөз башларына туры килә. «Бу вакытта Бөек Болгар дәүләте таркалып, Хәзәр каганлыгына кушылган була, – дип яза Г. Дәүләтшин. – 737 елда гарәпләр Мәрван җитәкчелегендә Хәзәр башкаласын алгач, каганга һәм ил халкына ислам диненә керергә тәкъдим ителә» [*Дәүләтшин:* 1994. 221 б.]. Шунысы әһәмиятле, ни өчен мөселман гаскәрләре Идел буйларын тәмам яулап алмыйлар соң? Ул заманнарда Идел буенда, җиңелгән хәзәрләрдән гайре, аларга каршы тора алырлык ил дә булмаган түгелме? Мөселман яуларының Хәзәр каганлыгында туктап калуларының төп сәбәбе әллә болгарларның бу вакытта чыннан да Ислам динендә булулары аркасындамы?

Моңа тарих китапларында ачык җавап юк кебек. Ул хакта гарәп чыганаклары да искәртмиләр сыман. Әмма «Алты бармак» китабында бәян ителгән тагын бер вакыйгага тукталып киткәндә, сорауга җавап юлында берникадәр аңлатма да табыла. Ул моңардан гыйбарәт: Болгар ханы Фәруһ бине Гомру Хазамидән Мөхәммәд пәйгамбәргә илче булып килгән Мәсгуть бине Сәгъд Болгарстанга кабат киткәч, Мәдинәдә гыйбрәтле хәл була. Ислам диненә өндәргә дип Габдулла бине Әби-Җәдүдне гаскәр башында бер таифәгә җибәрәләр. Ул гаскәрдә Әбу-Катадә һәм Мөхәлим бине Җәсамә исемле сәхабәләр дә була. Аларга Гамер бине Әл-Ихбат әл-Ишҗагый, юлда очрап, мөселманча сәлам бирә. Әмма аның сәламен гаскәриләр алмыйлар һәм, җитмәсә, Мөхәлим аны үтерә.

Бу хакта хәбәр Пәйгамбәребезгә ирешә. Мөхәлимнән ул ни өчен мөселман кешене үтерүен сорый. Мөхәлим: «Ул үлемнән куркып мөсел-

ман булды», – дип җавап бирә. Мөхәммәд пәйгамбәр аны шушы җавабыннан соң бик каты орыша. Мөхәлим гафу үтенә. Пәйгамбәребез аңа: «Лә гаффаруллаһ ликә!» (ягъни «Сиңа Аллаһының гафуы юк!»), – дип җавап бирә, чөнки бу вакытта андый вакыйгалар белән бәйле хөкем дә ирешкән була. Шушы хәлдән соң, озак та тормастан, Мөхәлим вафат була. Аны өч тапкыр җирлиләр, әмма өчесендә дә җәсәден җир кабул итми. Бер чокырлы урын табып, шунда аның мәетен ташлар белән каплап куялар. Бу хакта Пәйгамбәребезгә хәбәр ирешә. Ул моны, ягъни җирнең кабул итмәвен, Аллаһының хикмәте буларак аңлата [*Чокрыкчызадә*: 1905. 428 б.].

Шушы вакыйга мөселманнарның болгарлар өстенә сугыш белән бармавының да сәбәбен аңларга ярдәм итә түгелме? Аннары, Пәйгамбәребезнең Фәруһ бине Гомру Хазами ханга язган хатны да искәрик, анда: «Хак тәгалә сәне тугъры юлә дәлаләт итмешдер, әгәр бәшвакыт намазы кылып вә зәкәтеңе әда идәрсәң!», – диелгән.

Шунысы тагын да әһәмиятле: Мөхәммәд пәйгамбәребезнең гомерендә иң куанычлы, сөенеч белән тулы көннәре дә шушы, һиҗрәтене 7-нче елында булган һәм аңа «Ән-Нур сурәсе» (Коръәннең 24-нче сурәсе) дә шушы вакытларда иңгән. Анда мондый (56-нчы) аять бар:

ومرحت كملعل لوسرلا اوعيطا و ةوكذلا اوتا و ةولصلا اوميقا و

«Вакыймү салата вәтүз-зәкәтә ватийгур-рәсулә ләгалләкүм түрхамүн».

(Ягъни: «Намазлар укыгыз, зәкәтләр кылыгыз һәм Рәсулен таныгыз, сезгә (Аллаһы тәгаләнең) рәхмәте ирешер).

Бу аять Болгар ханы Гомру улы Фәруһ Хазамигә язылган хат белән аваздаш яңгырый. Моңа таянып, Коръән аяте, Аллаһының сүзе Болгар иленә тәүдә Пәйгамбәребез Мөхәммәд галәйһис-сәламнең үз хаты белән килеп иреште дип белдерә алабызмы? Әлбәттә һичбер шикләнүсез һәм икеләнүсез бу фикергә килә алабыз!

Болгар ханының исеме хатта «Фәруһ бине Гомру Хазами» дип бирелгән. *Фәруһ* исеме *Аспарух* хан исеме белән дә аваздаш. Икесенең дә тамырлары бер. *Фәруһ* исеменең сүз мәгънәсен чыгару да мөһим, ул *фәр//пәр//бәр* һәм *уһ//ух//ук*, ягъни *«бәрук»* килеп чыга, *«аткан ук»*, *«оча торган ук»* мәгънәләренә ия. *Хазами* сүзе дә аңлашыла. Аның *Казам* яки *Хазам//Казан* икәнлеге күренеп тора, ягъни «*Казанлы»* дигән кебек. Әмма монда сүз хәзерге Казан шәһәре хакында бармый, билгеле. Казан атамасы бер бездә генә булмаган.

Аннары, җире – Болгар, халкы – гоман, диелгән. Монда сүзнең коман халкы турында бара ахрысы. 1303-нче елда латинча-фарсыча-команча төзелгән сүзлек фәнгә яхшы мәгълүм. Аннан күренгәнчә коман//күмән дип Венеция сәүдәгәрләре кыпчакларны атап йөрткәннәр. Димәк, «ко-

ман» яки «гоман» дип кыпчакларны атау Европада борынгыдан килә булып чыга. Бу сүздәге *к/г* авазларының параллельлеге кызыклы. Димәк, Фәруһның атасы *Гомру* исеменең дә *Комру* булганлыгы шик тудырмый.

Тагын да бер тарихи ядкәргә игътибар итү урынлы булыр – Дунай Болгарстанындагы Шумен төбәге Чаталар авылы (хәзерге Крумово авылы) янында табылган язулы таш. Аны «Омуртаг хан язуы» дип тә йөртәләр. «Запись хана Омуртага, – дип белдерәләр болгар галимнәре Н. Николов һәм В. Харампиев, – отмеченная годом Шегор (корова), соответствует 821 г.н.э.» [Николов, Харампиев: 1991. С. 155]. Бу факт Фәруһ ханның әтисенең исеме *Гомру* белән Дунай болгарларындагы *Омуртаг* хан исеме дә үзара аваздаш булуы хакында сөйли. Димәк, Гомру улы Фәруһ ханның тарихта булганлыгы һәм Мөхәммәд пәйгамбәребез заманында яшәгәнлеге туры дәлилләр белән ачыклана. Шул ук вакытта Фәруһ бине Гомру Хазами хан исеменең гарәп колагына ишетелеш формасында «Алты бармак» китабында язылып калынган булуын да күзаллавы авыр түгел.

Әдәбият

1. Васильев А. А. История средних веков. М.: Республика, 1994.

2. Виппер Р. Ю. История древнего мира. М.: Республика, 1994.

3. Дәүләтшин Г. Төрки-татар рухи мәдәнияте тарихы. Казан: Таткнигоиздат, 1999..

4. Котолицизм /Под общ. ред. Великовича Л. Н. М.: Политиздат, 1991.

5. Николов Н., Харампиев В. Звездачеты древности: пер. с болг. М.: Мир, 1991.

6. Чокрыкчызадә Мөхәммәт бине Мөхәммәт. «Алты бармак» китабы. Казан: Император университеты типографиясе, 1905.

БҮЛӘР (БАРАҖ) ШӘҖӘРӘСЕ

Р. С. Сәетов

Искәрмә рәвешендә галим-энциклопедист Гайнетдин Әхмәровның «Избранные труды» китабыннан Болгар ханнары турындагы язмасын китерәбез. «Согласано сведениям Ибн Фадлана, в 922 г. Булгарией правил Алмас бине Салки, который после принятия сменил свое имя на Джагфар, а имя отца на Габдуллу. Судя по монетам, найденным профессором Френом, Джагфара сменил его сын Ахмед хан. После него на булгарский трон сел его сын Талиб хан. Найдены монеты, отчеканенные от его имени в Суваре в 949–950 гг. А также монеты чеканки 976 г. от имени Муэмина бине Ахмеда. После Муэмина бине Ахмеда на троне сидел Хайдар хан, его сыновья Мухаммед и Сагит, которых сменили Бараж, Ибрагим, его сын Салим, сын Салима Шегам, при котором произошло завоевание Булгарии татарами. После Шегама правили Пулад Тимер, Габдулла, Хасан (найдены монеты отчеканенные в Булгаре от его имени)».

Бараҗ хан, димәк, тарихта күренә. Кайбер тарихчылар язуы буенча, Бараҗ хан бик укымышлы, хөрмәтле хан була, аны халыкның зур хөрмәтен күрсәтү уңаеннан Болгарның башкаласы Бүләр исеме белән «Бүләр хан» дип атыйлар.

Башта без М. А. Усмановның «Татарские исторические источники XVII–XVIII вв.» [Казань, 1972. С. 174] китабыннан Бүләр (Бараҗ) шәҗәрәсен китерәбез.

«Благодаря архивному наследию Р.Фахрутдинова, мы располагаем внушительным количеством татарских шаджара.

В качестве первого примера возьмем шаджара рода (племени) барадж из булгарского города Биляра, текст которого включен как отдельный рассказ в «Дафтар и Чингиз-наме» анонима. Это одна из старейших родословных записей татар Поволжья.

Шаджара булгарского рода барадж.

После разгрома Биляра, Тимур по ночам ходит среди населения и выясняет его отношение к себе. В одну из таких ночей Его величество

Аксак-Тимер в качестве шпика сам проник внутрь бараджа и спросил их: «О баражцы, отчего произошла такая беда?».

В ту ночь среди толпы была одна умная женщина, вдова знаменитого бека. Она сказала: «О джигиты, знайте, что эти бедствия произошли как последствие наших грехов. Если бы не было божьей воли, то что смог бы делать (один) Аксак-Тимер?».

Мужем этой вдовы был Джадаш бек, который умер еще до прихода Аксак-Тимера. У того Джадаш-бека было двое сыновей. Одного звали Инсаном, другого Ихсаном. На следующий день после той ночи женщину и ее сыновей Аксак-Тимер потребовал к себе и сказал той женщине:

«Ты говорила, что всё (бедствие) произошло как возмездие за ваши грехи и каждое несчастье есть результат ваших же злых дел. Так (за это) с сего дня пожаловал я тебя со всеми твоими детьми и родственниками. Куда хотите, туда и идите!».

Затем сыновья того бека, Инсан и Ихсан, посоветовавшись, решили откочевать (из Биляра). Инсан – бек сказал: «О мать, я перейду во внутреннею сторону Великой Волги, в горную сторону, и буду жить там, так как это наиболее укрепленная местность». Мать согласилась с ним и охотно приняла его предложение.

Но младший брат Ихсан-бек не пожелал идти в ту сторону: «Я пойду на реку Зай, на старую родину предков и буду жить там», – сказал он.

Инсан-бек отъехал и отправился с матерью на горную сторону и там основался на реке Кубня (западный приток р.Свияга).

От Инсана родился сын, его имя было Сулайманом. Сын Сулаймана – Кадра, сын Кадри – Нур-Даулат, его сын Нур – Хасан, сыном Нур-Хасана был Нур-Абдул, его сын Кутуш, сын Кутуша – Мактым, сын Мактыма – Игинай, сын Игинайа – Мухаммед, его сын Худжа-Мухаммед, сын Худжи-Мухаммеда – Таваккалъ, сын Таваккаля – Джанти, сын Джанти – Бибаш, сын Бибаша – Ульмас, сын Ульмаса – Мулла Абдрахман (первый), сын Муллы Абдрахмана – Абдулазиз, второй Мухаммед-Шариф, (первый) сын Абдулазиза – Абдулла, второй Абдулислам.

А Ихсан-бек, не желая отправиться в Горную сторону, прибыл на Зай. От Ихсана родился сын, его именовали Алмухамедом, его сын Калмухаммед, сын Калмухаммеда – Тукмухамммед, его сын Атлак, сын Атлака – Шимак, сын Шимака – Тугай, сын его – Симан, сын Симана – Индирчи, сын Индирчи –Таканиш, сын Таканиша – Базаргян. Шаджара кончается на этом. Анонимный составитель «Дафтар» не отличался особой склонностью к фальсификации. Нисколько не претендуя на историческую документальность и точность своего сочинения, которое по его замыслу является, прежде всего, литературным произведением, он всё же сумел

сообщить нам порою очень важные сведения по истории народов Поволжья и Приуралья. Многие из этих сведений до сих пор продолжают оставаться почти уникальной информацией.

Этноним «Барадж» также достоин внимания. Это почти единственное указание татарских источников на подобный булгарский этноним.

Интересны слова Инсана, когда он говорит об «укрепленности» Горной стороны. Если учесть, что в XIII–XIV вв. опасность для булгарского края исходила прежде всего с Востока, такое объяснение вполне реально. В 1231–32 гг. монголы нападали с востока, хотя они и были отбиты булгарскими войсками. Небезынтересны также слова Ихсана, который долину р. Зай называет прежней родиной баражцев.

В этой связи необходимо указать на следующее. Сообщая о перекочевке Инсана, анонимный автор применяет глаголы «отъехал, отправился», а применительно Ихсана – прибыл. Не говорит ли это о том, что автор «Дафтар и Чингиз-наме» был родом с Зая?».

Ихсанның Зәй буйларына күченүен дәлилләүче берничә документны китереп китсәк, яхшы булыр. Бүләр вулысы вотчинниклары 1785 елның 30 гыйнварында Бүләр түбәсенең Зәй елгасы буендагы җирләрен граф А. К. Разумовскийга саталар.

№ 171. 1785 г. января 30. – Купчая башкир Казанской дороги, Бюлярской вол. сотника Кинзягула Казангулова с товарищами гр. Л. К. Разумовскому на земли по р. Заю*.

Лета 1785-го генваря в 30 день. По учиненному Уфимскаго наместничества в полате гражданского суда сего генваря 28 числа определению, по силе указов е. и. в. 1736-го февраля 11-го и 759-го годов ноября 30-го чисел Уфимскаго наместничества, Белебеевской и Бирской округ, Казанской дороги, Бюлярской волости, команд старшин Мусы Муслюмова и Емангула Кутлина поверенные от мирских людей той волости вотченники-башкирцы деревень Кадыргулолой сотник Кинзягул Казангулов, мулла Ибрагим Кадыргулов, Валит Чюракаев, Исеметевой Емангул Яхшигулов, Байсариной Абдрахман Мрясев, Ахуновой Гайса Султанбеков, Сафаровой Елдаш Ишдевлетев, Сеитовой Айдаш Урускулов, Елановой Абиш Кутлуметев, Сингряновой Икутла Сафаров, будучи в городе Уфе Уфимскаго наместничества в полате гражданскаго суда, от крепостных дел дали сию купчую по поверенным от товарищей наших оной же Булярской волости вотченников башкирцов старшины Мусы Муслюмова сотника Курбангали Абдуллина и башкирцов Солтан-Мрата Кульметева с товарищи письмам, которые представлены во оную гражданскую па-

* Купчая оформлена по доверенности А. К. Разумовского чиновником Уфимской казенной палаты И. Ф. Федоровым. Доверенность не публикуется (там же, лл. 5а–5а об.). Чыганак: Материалы по истории Башкирской АССР. T.V., М.,1960. 171 санлы документ.

лату двора е. и. в. господину действительному камергеру, графу Алексею Кириловичу Разумовскому в том, что продали мы, поверенные сотник Кинзягул с товарищи, и товарищи наши оной // Булярской волости вотченники башкирцы, всего и с нами в 212 дворах живущие, з большими и малыми все со общаго мирскаго согласия ему, господину графу Алексею Кириловичу Разумовскому, жене, детям и наследникам ево в вечное и потомственное владение впрок бесповоротно и без выкупу из жалованной предкам нашим вотчиной нашей земли, состоящей здешняго наместничества, Бугульминской и Мензелинской округ по реке Заю, а имянно: первая межа начиная от вершины Лешева на вершину речки Каски на состоящую по оной речке чуваскую деревню со всеми той чуваской деревни угодьями, и по правую сторону речки Ирны итти вниз по нашей меже вершинами речек и аврагов до деревни Федоровой, а оттоль, переехав речку Ирну, итти по состоящей возле оной деревни Федоровой большей дороге до речки Емаша, и, не переходя тое речку, итти вверх до самой вершины, а оттоль, переехав чрез лес, итти на вершину речки Малой Урсалы, а от оной прямо на речку Большую Урсалу на то место, где устье Шерламы, и по обе стороны оной Шерламы итти аремою до самой вершины, а оттоль итти прямо на вышеписанную Лешевскую вершину. И в тех проданных межах // и урочищах ему, господину графу Алексею Кириловичу Разумовскому, жене, детям и наследникам ево пашню пахать, сено косить, на строение и драва лес рубить и всеми потребными угодьями довольствоваться и единственно сказать, чтоб не было оное брать. А нам в тое проданную во объявленных межах землю как самим, так и наследникам нашим отнюдь не въезжать и препядствия в том никакого не чинить, и имеющимися внутри оной земли бортевыми деревьями нам не владеть и не пользоваться, и препядствия нам никакого в том не чинить, а довольствоваться, как и выше значит, означенному господину графу Разумовскому и наследникам ево вечно. За которую проданную нами и товарищами нашими ему, господину графу Алексею Кириловичу Разумовскому, вотчинную землю мы, поверенные, и товарищи наши оставшие в домех от него, господина графа Алексея Кириловича Разумовского, денег 700 руб. все сполна получили. И та проданная нами и товарищами нашими ему, господину графу Разумовскому, и наследникам ево в вечное и потомственное владение вотчинная наша земля напредь сей купчей иному никому, кроме ево, господина Разумовскаго, // не продана, не заложена, из оброку не отдана и ни у кого ни в каких крепостях не укреплена. И впредь нам, Кинзягулу с товарищи, детям и наследникам нашим в тое проданную нами землю не вступаться и нигде о том не бить челом. А естли кто-либо в тое проданную нами, пове-

ренными, и товарищами нашими ему, господину Разумовскому, землю по каким крепостям, купчим и закладным будет вступатца, то нам, поверенным, и товарищам нашим, оставшим в домех, и наследникам нашим ево, господина графа Алексея Кириловича Разумовскаго, жены, детей и наследников ево от всяких пступщиков очищать и ни до каких убытков в том не довесть. А буде от неочищения нашего, детей и наследников наших ему, господину Разумовскому, и наследникам ево причинятся какие убытки или та проданная нами и товарищами нашими ему, господину графу Разумовскому, и наследникам ево вотчинная земля с угодьи, или часть какая от него, господина графа Разумовскаго, отойдет, то должны мы, поверенные, товарищи и наследники наши за ту проданную землю взятые нами, поверенными, и товарищами нашими деньги 700 руб. с пошлины и со всеми причинившимися убытки заплатить все сполна безотговорочно. // И сия купчая ему, господину графу Алексея Кириловичу Разумовскому, и наследникам ево впредь в купчую...

Уфимская палата гражданского суда, д. №812. Записные книги г. Уфы 1785 г., лл. 3–5.

Документта Ахун, Байсар, Исәмәт, Кадергол, Сеңрән, Сәет, Сәфәр һәм Җылан авылы Бүләр вулысы вотчинниклары, барысы бергә 212 хуҗалыкта яшәүчеләр атала.

1785 елның 3 февралендә бүләрлеләр аймакташлары белән бергә граф Разумовскийга саткан җирләр белән ызандаш булган участокны генерал-поручик А. Г. Петров-Солововка сатып җибәргәннәр (сатучылар шулар ук).

№172. 1785 г. февраля 3. – Купчая башкир Казанской, дороги, Бюлярской вол. старшины Мусы Муслюмова с товарищами генерал-поручику А. Г. Петрово-Соловова на земли по р. Заю.

Лета 1785-го февраля в 3 день. По учиненному Уфимскаго наместичества в полате гражданского суда минувшаго генваря 31-го числа определению, по силе указов е. и. в. 1736-го февраля 11-го и 759-го годов ноября 30-го чисел Уфимскаго наместничества, Белебеевской и Бирской округ, Казанской дороги, Булярской волости поверенные от мирских людей той волости вотченники башкирцы старшина // Муса Муслюмов и команды ево, также команды старшины Емангула Кутлина сотники Кинзелгул Казанов, Курбангалия Абдуллин, башкирцы Зайникей Шукуров, Амир Ахметев, Мухаммет Муслюмов, Юзей Хузяшев, Кутла Сафаров, Имангул Якшигулов, Байсар Абдрахманов, Гайса Солтанбеков, Юлдаш Ишдевлетев, Айдаш Урускулов, Ибрагим Кадыргулов, Валит Чюракаев и Абиш Кутлуметев, будучи в городе Уфе, Уфимскаго наместничества в полате гражданскаго суда от крепостных дел дали сию купчую по пове-

ренным от товарищей наших оной же Булярской волости вотченников башкирцев Мухамметя Рысметева, Масегута Максютова, Жемана Солтангулова с товарищи письмам, которые представлены во оную гражданскую палату, господину генерал-порутчику Александру Григорьевичу Петрову-Соловову в том, что продали мы, поверенные старшина Муса Муслюмов с товарищи, и товарищи наши оной Булярской волости вотченники башкирцы, всего и с нами в дву стах дворах живущие, з большими и малыми все со общаго мирскаго согласия ему, господину генерал-поручику Петрову-Соловову, жене, детям и наследникам // ево в вечное и потомственное владение впрок бесповоротно и без выкупу из жалованной предкам нашим вотчинной нашей земли, состоящей здешняго наместничества в Мензелинской и Бургульминской округах по реке Заю, а именно: начав от межи, проданной нами ж сего году его сиятельству графу Алексею Кириловичу Разумовскому земли, а оставшею от него со впадшими в Зай-реку речками, то есть начав от устья речки Ямаша, которая впала в Зай-реку, идучи вверх по реке Заю левой стороной, до устья малой речки Урсалы, о оттоль, идучи вверх, по обе стороны до вершины оной, и по вершинам впадающим в тое Урсалу речку протоками и болотами, то есть идучи вверх Урсалы правой стороны, а оттоль до межи помянутого ж господина Разумовского, оттоль же поворотя и пройдя прямо сквозь лес на вершину речки Емаша по меже господина графа Разумовскаго, и. вниз по той речке Емашу левою стороною до устья оной, где та речка пала в Зай-реку, И в тех проданных нами межах и урочищах ему, господину генерал-порутчику Петрову-Соловову, жене, детям и наследникам ево пашню пахать, сено косить, на строение и дрова лес рубить и всеми потребными // угодьями довольствоваться. А нам в тое проданную во объявленных межах землю как самим, так и наследникам нашим отнюдь не въезжать и препядствия в том никакого не чинить, и имеющимся внутри оной земли бортевыми деревьями и рыбными ловлями нам не владеть и пе пользоваться, а довольствоваться как и выше значит означенному господину генерал-порутчику Петрову-Соловову и наследникам ево вечно. За которую проданную нами и товарищами нашими ему, господину Петрову-Соловову, вотчинную землю мы, поверенные, и товарищи наши, в домех, от него, господина генерал-поручика Петрова-Соловова, денег 400 руб. все сполна получили. И та проданная нами и товарищами нашими ему, господину генерал-порутчику Петрову-Соловову, и наследникам ево в вечное и потомственное владение вотчинная наша земля напредь сей купчей иному никому, кроме ево, господина Петрова-Соловова, не продана, не заложена, из оброку не отдана и ни у кого ни в каких крепостях не укреплена. И впредь. нам,

Мусе с товарищи, детям и наследникам нашим в тое проданную нами землю не вступаться и нигде о том //не бить челом. А естли кто-либо в тое проданную нами, поверенными, и товарищами нашими ему, господину генерал-порутчику Петрову-Соловову, землю по каким крепостям, купчим и закладным будет вступаться, то нам, поверенным, и товарищам нашим, оставшим в домех, и наследникам их ево, господина генерал-порутчика Петрова-Соловова, жену, детей и наследников ево от всяких вступщиков очищать и ни до каких убытков в том не довесть. А буде от неочищения нашего, детей и наследников наших ему, господину Петрову-Соловову, и наследникам ево причинятца какие убытки или та проданная нами и товарищами нашими ему, господину генерал-порутчику Иетрову-Соловову, и наследникам ево вотчинная земля с угодьи или часть какая от него, господина Петрова-Соловова, отойдет, то должны мы, поверенные, товарищи и наследники наши за ту проданную землю взятыя нами, поверенными, и товарищами нашими деньги 400 руб. с пошлины и со всеми причинившимися убытки заплатить // все сполна безотговорочно. Буде же деревень Альметевой и Бигашевой жители, переезжая на сю сторону Заи реки лежащую землю, назвав отводною им, станут вступаться и претендовать, то оных, естли пожелает, должен от того отвращать сам он, господин Петров-Саловов, а нам до того дела нет. И сия купчая ему, господину генерал-порутчику Петрову-Соловову, и наследникам ево впредь в купчую...

Уфимская палата гражданского суда, д. №812. Записные книги г. Уфы 1785 г., лл. 6–8 об.

Алда күргәнебезчә, А.М.Усманов берничә сорау куя. Беренчесе: «Дәфтәре Чыңгыз-намә» авторы үзе Зәй ягыннан түгел микән? Ул Ихсанның оныгы түгел микән? Икенчесе: Инсан белән Ихсанның Бүләрне ташлап китү чорын ул Аксак-Тимер һәм монголларның Бүләрне тар-мар иткән вакыты белән дә бәйләп карый.

Башта икенче мәсьәләгә тукталып китик. Аксак-Тимернең Болгар ягына ясаган яуларын Солтан Шәмси үзенең «Низаглы йортта» дигән китабында бик яхшы тасфирлый. Шул китаптан күренгәнчә, Аксак Тимер 1391 һәм 1395 елларда Болгар һәм Бүләр шәһәрләренә барып җитмәгән.

Ләкин Бүләр шәһәре, мәшһүр Бөек шәһәр, 1236 елда монгол баскыннары тарафыннан яндырылып юкка чыгарыла. Ай ярымга сузылган аяусыз, канкойгыч сугышлар барышында болгарлар җиңеләләр, Биләрнең күп халкын ул вакытта үтерәләр, исәннәр качырга мәҗбүр була.

Инсан белән Ихсанның Бүләрдән китүләре монголларның һөҗүме (1236 ел) белән бәйле булырга мөмкин. М.А.Усманов фаразлаган генеологиянең беренче өлеше (Инсан өлеше) бу факт белән дә тәңгәлләшә,

ул монголлар басып алган чорга туры килә дип әйтәсе килә. Чөнки анда 17–20 буын бар, ягъни, 400–500 еллык вакыт. Уртача алганда XIII гасыр килеп чыга.

Марсель Әхмәтҗановның 2009 елны «Нугай Урдасы» дигән китабы басылып чыкты һәм анда Бүләр (Бараж) шәҗәрәсе турында түбәндәгечә язылa. Үзгәртмичә күчермәсе бирелә.

«Әлеге шәҗәрә тексты 1964 елда Уфа фольклорчысы Фәнүзә Надыршина тарафыннан Татарстанның Актаныш районына керә торган Иске Сәфәр авылында яшәүче Гарданов Мирзашәриф Шаһингәрәй улындагы (1885–196?) текстнан күчереп алынган булган, һәм күчерүче, аны башкорт теленә яраштырып, 2000 елда «Агыйдел» журналының 7-нче санында бастырып чыгарган. Бу текстны без татар теле нормаларына кайтарып 2002 елда дөнья күргән «Нугай Урдасы: татар халкының тарихи мирасы» китабына керттек.

2004 елны әлеге Иске Сәфәр авылындагы шәҗәрә текстының Әлмәттә саклануы мәгълүм булды. Озакламый әлеге тарихи язма сакланган шәһәрдә булып, аның ияләре белән дә очраштык. Алар шәҗәрәнең тексты белән танышырга бөтен мөмкинлекне дә бирделәр.

Ул материал язылган дәфтәрне карагач, аларның текстлары белән танышкач, түбәндәгеләр мәгълүм булды

Иске Сәфәр авылындагы шәҗәрә 1925 елның 5 апрелендә язылып беткән. Аның язылуына сәбәп, ихтимал, Ризаэтдин бине Фәхретдиннең 1925 еллар арасында Диния нәзарәте аркылы барлык мәхәллә имамнарына һәм әүвәлге укымышлыларга мәхәллә тарихлары һәм шәҗәрәләрне язып, Мөфтияткә җибәрүләре хакындагы мөрәҗәгатенә җавап рәвешендә эшләнгән булса кирәк.

Шәҗәрә ияләрендә истәлекнең өч күчермәсе сакланган булып чыкты. Аларның икесе – 1924, 1964 елларда күчерелгәннәре – гарәп графикасында (беренче тапкыр – 1924 елның 5 апрелендә, икенче тапкыр 1964 елның 8 ноябрендә күчерелеп бетә). Өченче текст 1964 елдан соң, 1965 елда булса кирәк, урыс графикасына күчерелеп һәм тулыландырып язылa. Матур почерк белән бер әби күчереп язган дип әйттеләр.

1924 елгы текст, коңгырт кара, матур, төзек почерк белән күчерелеп, 6 бит кәгазьнең ике ягына тутырылып язылган, полялар калдырылмаган. Кайбер урыннарда зәңгәр авторучка карасы белән аерым исемнәр язылып куелган. Кәгазьнең сыйфаты бик начар, таушалган, язма үзе тышсыз. Кәгазь форматы 17×22 см.

Икенче һәм өченче кульязма текстлар 1961 елда типографиядә эшләнгән шакмаклы, йомшак тышлы укучылар дәфтәренә язылган. Дәфтәрнең форматы 17×20,6 см зурлыкта. Дәфтәрнең беренче битеннән кириллица-

га күчерелгән текст башлана, ул шәмәхә, укучылар куллана торган кара белән пөхтә почерк белән күчерелгән. 1 биттә, астагы өч юлда, «1964 елның июль аенда Закирзянова Клара Мәүлид кызына бу дәфтәр тапшырылды», – дигән икенче кул белән язылган хәбәр теркәлгән. Димәк, дәфтәр, язылып беткәч, Клара ханым кулына төшкән.

12 битле шакмаклы дәфтәрнең 10 битендә кириллицада соңгы редакция шәҗәрә тексты язылган (1–10 битләр). Боларга кушып юллы дәфтәр кисәге теркәлгән. Ул дәфтәр искерәк, кәгазьләре саргаеп беткән. Бу куелган дәфтәр битләре искерәк булып, текст анда 1964 елдагы язма дәфтәрнең арткы ягыннан башланып 18 бит (ике яклап язылган, болай – 9 бит) гарәпчә язу тәшкил итә. Текст Татарстан Фәннәр академиясе Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Кульъязмалар, фәнни һәм архив фонды Мирасханәсендә 99-нчы коллекциядә, 1-нче тасвир, 401-нче саклау берәмлеге булып саклана.

Бүләр йорты бабаларының исемнәре

Бүләр йорты бабаларының исемнәре шәҗәрәләре: Бүләрдин Бәк Барач дигән халыклар иде. Бүләр дийүләре бер сәнәви исем, имеш. Әүвәл олуг бабамыз Бүләр хан, андин туган Йәдәш. Аның утлы Ихсан, Ихсан утлы Әлмөхәммәт, аның углы Калмөхәммәд, аның углы Тукмөхәммәд. Тукмөхәммәд углы Тылак, аның углы Шәмәк, аның углы Тугай, аның углы Симән. Симән углы Ындырчы, аның углы Сөләйман, аның углы Сабанчы. Сабанчыдан туган өч угыл – берсе – Тәкәнеш, вә икенчесе – Туктамыш, вә өченчесе – Кодайбакты. Йәнә Тәкәнешдин туган Бийурган. Андыйн туган Бикәй, андыйн туган Мохит. Мохиттән туган өч угыл – берсе – Тугай, Тугайдан туган Туктар. Туктардан туган дүрт угыл: берсе – Йахшыкай, вә икенчесе – Сәфәр, вә өченчесе – Госман, дүртенчесе – Солтанай.

Менә Йахшыкайдан туган Ишдәүләт, андыйн туган Бикташ, йәнә Сәфәрдән туган Килмөхәммәт. Килмөхәммәттән туган Рәхмәтулла. Андыйн туган Вәлид. Госмандан – Гали, Галидән туган биш угыл. Әүвәл Хәсән, йәнә Ихсан, Габделнасыйр, вә йәнә Габделкаһар, вә йәнә Даут.

Ихсандан туган биш угыл – әүвәл Габделлатыйф, йәнә Габделбәшир, вә йәнә Габделвәли, вә йәнә Габделгани, вә йәнә Мөхәммәди.

Беренче углы Габделлатыйфдан биш угыл – әүвәл Фәхрази, икенче углы – Хаммадулла, өченче углы – Байазит, дүртенче углы – Сәхибгәрәй, бишенче углы – Сафийан.

Беренче углы Габделлатыйф, аннан туган Фәхразидан сигез угыл – әүвәл Имамрази, йәнә Шәйехрази, йәнә Сәйедгәрәй, йәнә Шәйехрази, йәнә Сәйедгәрәй, йәнә Хәйерзаман, йәнә Вәли, йәнә Миңлегали, йәнә Шәйхенур, йәнә Кәшшафетдин.

Имамразидан туган дүрт угыл – әүвәл Шәвәли, йәнә Шәйехгали, йәнә Шаһдәмин, йәнә Хәсән, йәнә Шаһвәлидән туган угыл Төхфәттали, йәнә Шаһгалидән туган Нәҗиб. Хаммадулладан туган җиде угыл Сигбәттулла, йәнә Шаһибәк, йәнә Шаһҗиһан, йәнә Әхмәд, йәнә Шәйехгаттар, йәнә Мирсаяф, йәнә Мирсәйед.

Йәнә Сигбәтулладан туган бер угыл – Зиннәт, йәнә Шаһибәкдән туган бер угыл – Солтанбәк. Йәнә Шаһиҗиһандан туган алты угыл – әүвәл Шәрифҗан, йәнә Әдһәм, йәнә Илдархан, йәнә Гарифҗан, йәнә Нургали, йәнә Мирхат. Йәнә Әхмәтдән туган бер угыл – Һади, йәнә Шәйехгаттардан өч угыл – берсе Мирзанур, йәнә Фәтхелбәййан, йәнә Әхмәтфатыйх, йәнә Мирсайафдан туган дүрт угыл – әүвәл Гата, йәнә Сафа, йәнә Искәндәр, йәнә Йуныс. Йәнә Сафийандан туган дүрт угыл – әүвәл Солтангәрәй, Насыйри, йәнә Минһаҗетдин, йәнә Әкмалетдин. Йәнә Солтангәрәйдән туган дүрт угыл – әүвәл Харрас, йәнә Зийазетдин йәнә Заһретдин, йәнә Садретдин.

Йәнә Харрасдан ике угыл – Миңнезаһит, йәнә Байазит.

Йәнә Насыйридан туган ике угыл – Вәҗетдин, йәнә Сәхабетдин, йәнә Минһаҗетдиннән туган бер угыл – Гаязетдин. Йәнә Гаязетдиндән туган бер угыл – Мөхәммәдийә. Йәнә Әкмалетдиндән туган дүрт угыл – әүвәл Нурлыгаян, йәнә Шәйехҗан, йәнә Мирзашәриф, йәнә Мөхәммәдфарси. Мөхәмметфарсидан (Мөхәммәтхарисдан ?) ике угыл – Зәлиф (Мәхфүрҗан).

Йәнә Шәйехҗандан туган ике угыл – ....

Йәнә Сәхибгәрәйдән туган ике угыл – әүвәл Габделкаюм, йәнә Миргали.

Йәнә Габделкаюмдан туган ике угыл – берсе Нурлыгаян, йәнә Нургали.

Йәнә Нурлыгалидан туган ике угыл – Дифит, йәнә Наил. Йәнә Нургалидән туган бер угыл – ... .

Йәнә Габделвәлидән дүрт угыл – әүвәл Сәүбән, йәнә Әхмәд, йәнә Таҗимәрдән, йәнә Мирзаҗан.

Йәнә Сәүбәндән ике угыл – әүвәл Шаһисолтан, йәнә Шаһгали.

Шаһисолтандан туган өч угыл – әүвәл Мөхәммәтсолтан, йәнә Шәбәк, йәнә Арсланбәк.

Йәнә Мөхәммәтсолтандан ике угыл – әүвәл Мәссәлим, йәнә ...

Йәнә Шаһгалидән туган ике угыл – әүвәл Шаһгали, йәне Мирзагали.

Йәнә Мирзагалидән туган бер угыл – ... (Шаһибәк ?).

Йәнә Шаһибәкдән туган бер угыл – ...

Йәнә Әхмәдтән ике угыл – Арслангали, Нургали.

Йәнә Арслангалидән туган ике угыл – Миңнегали, ...

Йәнә Миңлегалидән туган ике угыл – Гыйльмегали, Мәлих.

Нургалидән туган бер угыл – Гаделэтдин.

Гаделэтдиннән туган ике угыл – Роберт, Азат.

Таҗмәрдәндән туган өч угыл – әүвәл Сәлимгәрәй, йәнә Сәлахетдин, йәнә Сәйедгәрәй.

Йәнә Сәлимгәрәйдән туган ике угыл – әүвәл Газизҗан, йәнә Мирзамөхәммәт.

Мирзамөхәммәттән туган ул юк.

Йәнә Мирзаҗандан туган дүрт угыл – әүвәл Әмирҗан, йәнә Газизҗан, йәнә Галимҗан, йәнә Шәрифҗан.

Йәнә Әмирҗандан туган ике угыл – Рәхимҗан, Нигъмәтҗан.

Йәнә Газизҗандан туган өч угыл – әүвәл Исламҗан, йәнә Закирҗан, Инсаф.

Йәнә Галимҗаннан туган дүрт угыл – Әхтәмҗан, йәнә Фәрит, йәнә Мәхмүтҗан, ...

Йәнә Габделгазиздән туган өч угыл – әүвәл Сәяхетдин, йәнә Җиһангир, йәнә Ширияздан.

Йәнә Сәяхетдиндән туган өч угыл – әүвәл Салихҗан, йәнә Шәрифҗан, йәнә Мирас.

Йәнә Җиһангирдан туган бер угыл – Фәхрелгаян.

Йәнә Ширияздандан туган өч угыл – Шаһиәгъзам, йәнә Шаһиҗиһан, йәнә Разетдин.

Йәнә Шаһиәгъзамдан туган ике угыл – әүвәл Давыт, йәнә Миркасыйм.

Йәнә Мөхәммәдидән туган ике угыл – Шаһигәрдән, Шаһимәрдән.

Шаһигәрдәннән туган дүрт угыл – әүвәл Мирзамөкәриф, йәнә Мөхәммәдгафис, йәнә Мирзариб, йәнә Йагусыф.

Йәнә Мирзамөкәрифдән туган ике угыл – әүвәл Хәсән, йәнә Фоат.

Йәнә Мөхәммәтгавистан бер угыл – Файдак.

Йәнә Мирзарибтан туган бер угыл – ....

Йәнә Шаһимәрдәннән туган ике угыл – әүвәл Байазит, йәнә Мөхәммәтшәриф.

Йәнә Байазиттан туган бер угыл – Миркасыйм.

Йәнә Мөхәммәтшәрифтән туган ике угыл – Гариф, ...

Гали углы Габделнасыйрдан туган өч угыл – әүвәл Шаһингәрәй, йәнә Әхмәтгәрәй, йәнә Сәлимгәрәй.

Шаһингәрәйдән туган бер угыл – Сәхибгәрәй.

Сәхибгәрәйдән туган ике угыл – әүвәл Дәүләтгәрәй, йәнә Исламгәрәй.

Йәнә Дәүләтгәрәйдән туган бер угыл – ....

Исламгәрәйдән туган бер угыл – ....

Йәнә Әхмәтгәрәйдән туган өч угыл – әүвәл Сәлимгәрәй, йәнә Сәйедгәрәй, йәнә Мөхәм- мәдгәрәй.

Йәнә Сәйедгәрәйдән туган өч угыл – әүвәл Бәхетгәрәй, йәнә Мәлих, йәнә Батыргәрәй.

Батыргәрәйдән туган бер угыл – Әбүзәр.

Йәнә Бәхетгәрәйдән туган бер угыл – Мәлих.

Йәнә Мөхәмматгәрәйдән туган бер угыл – Абызгәрәй.

Йәнә Гали углы Габделкаһирдан туган өч угыл – әүвәл Габдслсаттар, йәнә Шаһибетдин, йәнә Шаһимөхәммәт.

Габделсаттардан туган өч угыл – әүвәл Әхмәтситдыйк, йәнә Әхмәтхафиз, йәнә Шаһигәрдан.

Габделсаттар углы Әхмәтситдыйктан туган алты угыл – әүвәл Галимәрдән, йәнә Мирхәйдәр, йәнә Шаһихәйдәр, йәнә Мирзаһит, Йәнә Салихҗан, йәнә Муллаҗан.

Әхмәтситдыйк углы Галимәрдәндән туган ике угыл – Мирзагали, Сәйедмөхәммәт.

Йәнә Мирхәйдәрдән туган бер угыл – Вагыйз.

Йәнә Шаһихәйдәрдән туган бер угыл – Әбүзәр.

Йәнә Мирзаһиттан туган биш угыл – әүвәл Мирзариб, йәнә Миргалим, йәнә Мирзанур, йәнә Хәсән, йәнә Хөсәен – игезләр, йәнә Миргазиз.

Йәнә Салихҗандан туган ике угыл – Йосыф, Мөхәммәддин.

Муллаҗандан туган ике угыл – әүвәл Хаммат, йәнә Фаил.

Йәнә Габделсаттар углы Хафиздан туган ул юк.

Йәнә Габделсаттар углы Шаһигәрәйдән туган өч угыл – әүвәл Мирзашәриф, йәнә Әхмәтхафиз, йәнә Закирҗан.

Йәнә Мирзашәрифтән туган өч угыл – йәнә Миркасыйм, йәнә Мирхәт, йәнә Миръат.

Миркасыймдан туган ул юк.

Мирхатдән туган ике угыл – әүвәл Вәгыйз, йәнә Салих.

Йәнә Мирхәттән туган бер угыл – Азат.

Закирҗандан туган ике угыл – Мөнәвир, Хәлаф.

Мөнәвирдән туган бер угыл – ....

Йәнә Габделкаһир углы Шиһабетдиндән туган өч угыл – Гыйльметдин, Заһретдин, ...

Йәнә Гыйльметдиндән туган ул юк.

Йәнә Заһретдиннән туган өч угыл – әүвәл Бәзретдин, йәнә Мөхәммәтдин, йәнә Сәлахетдин.

Йәнә Бәдретдиндән туган бер угыл – Зиннур.

Йәнә Зиннурдан туган ике угыл – әүвәл Марсил, йәнә Рифгат.

Йәнә Сәлахетдиндән туган ике угыл – Сәрвәр, Әнвәретдин.

Йәнә Мөхәммәддиннән туган ул юк.

Йәнә Шиһабетдиндән туган Әкмалетдин, андан туган өч угыл – әүвәл Гайнетдин, йәнә Нуретдин, йәнә Миңлезаһит.

Иәнә Гайнетдиндән туган бер угыл – Тимер.

Йәнә Нуретдиндән туган өч угыл – әүвәл Миргазийан, йәнә Миркасыйм, ...

Йәнә Миргазийандан туган бер угыл – ....

Йәнә Габделкаһир углы Шаһимөхәммәдтән туган өч угыл – әүвәл Әбелмәгъдән, йәнә Әхмәтхан, йәнә Мәгъдәнур.

Йәнә Әхмәтхандан туган өч угыл – әүвәл Әхмәтфатыйх, йәнө Мирзакасыйм, йәнә Мирзахан.

Йәнә Әбелмәгъдәндән туган ул юк.

Йәнә Әхмәтхан углы Әхмәтфатыйхдан туган бер угыл – ....

Әхмәтхан углы Мирзафатыйхдан туган бер угыл – ....

Әхмәтхан углы Мирзахандан туган бер угыл – Фаил.

Йәнә Мәгъдәнурдан туган бер угыл – Мирзанур.

Йәнә Гали углы Даутдан туган ике угыл – Нурислам, Хәйерзаман.

Йәнә Нурисламдан туган өч угыл – әүвәл Мирзакай, йәнә Шәйхелислам, йәнә Шәйхелмәрдән.

Йәнә Мирзакайдан туган бер угыл – Шаһимирза.

Йәнә Шаһимирзадан туган ике угыл – ....

Йәнә Шәйхелисламдан туган бер угыл – Яңа Сәфәрдә яши.

Йәнә Шәйхелмәрдәндән туган ике угыл – әүвәл Тимер, йәнә Салих.

Йәнә Туктар углы Солтанайдан туган өч угыл – берсе Байсарда, берсе – Габдрахман, берсе – Әхмәр.

Габдрахмандан туган ике угыл – Байазид, Габделлатыйф.

Бу шәҗәрә язылган 1925 елның 5 апрелендә, шәүвәл аеның 5-нче көнендә.

Без күчердек 1964 елда, ноябрьнең 8-ендә, кар йауган иде, бәйрәм иде».

М.А. Усмановның «Дәфтәре – Чыңгыз-намә» китабының билгесез авторы Зәй ягыннан кебек төсле дигән сүзе хак булып чыга. Бүләр (Бараж) шәҗәрәсе Бүләр вулысы Сәфәр авылында (хәзерге Актаныш районы, Иске Сәфәр авылы) сакланган. Хәзер безнең карамакта шәҗәрәнең ике төрле язмасы бар. Түбәндә буыннар алмашыну тәртибендә төзелгән шәҗәрә версияләрен китерәбез. Чагыштырып карау кайбер сорауларга җавап бирсә, башкалары яңадан туа, ни өчен алай булган бу дип уйлыйсың. Беренче баганада тәртип саны, икенчесендә буыннар тәртибе һәм шәхесләрнең исемнәре, ә өченчесендә, тәртип санын файдаланып кем улы булуын күрсәтүче сан бирелгән (Таб. 1).

Туктар бабай белән Сәфәр авылы тарихы башлана, Туктарның дүрт улының да дәвамчылары авылда хәзер дә бар.

Таблица 1.

М. А. Усманов китабында «Дәфтәре Чыңгыз – намә» китабы нигезендә							Клара Закирзянова кулындагы, Иске Сәфәр авылында сакланган шәҗәрә тексты	
			1	**I** – буын Бүләр хан				
			2	**II** – буын Җәдәш бәк	1	2	Җәдәш	1
3	Инсан-Җәдәш бәкнең беренче улы	2	3	**III** – буын Ихсан-Җәдәш бәкнең икенче улы	2	3	Ихсан	2
4	Сулейман	3	4	**IV** – буын Әлмөхәммәт	3	4	Әлмөхәммәт	3
5	Кадра	4	5	**V** – буын Калмөхәммәд	4	5	Килмөхәммәт	4
6	Нур-Даулат	5	6	**VI** – буын Тукмөхәммәд	5	6	Тукмөхәммәт	5
7	Нур-Хасан	6	7	**VII** – буын Атлак	6	7	Талак	6
8	Нур-Абдал	7	8	**VIII** – буын Шимәк	7	8	Шәмәк	7
9	Кутуш	8	9	**IX** – буын Тугый	8	9	Тугай	8

10	Мактым	9	10	**X** – буын Симән	9	10	Симән	9
11	Игинай	10	11	**XI** – буын Индирчи	10	11	Ындыржы	10
12	Мухаммед	11	12	**XII** – буын Таканыш	11	12	Сөләйман	11
13	Худжа Мухаммед	12	13	**XIII** – буын Базаргян, шәҗәрә бу буында тә-мамлана	12	13	Сабанчы	12
14	Таваккалъ	13		**XIV** – буын		14	Тәкәнеш	13
15	Джанти	14				15	Туктамыш	13
16	Бибаш	15				16	Ходай Бакты	13
17	Ульмас	16		**XV** – буын		17	Боерган	14
18	Мулла Абдрахман	17		**XVI** – буын		18	Бикәй	17
19	Абдулгазиз	18		**XVII** – буын		19	Мәхет	18
20	Мухаммед Шариф	18		**XVIII** – буын		20	Тугай	19
21	Абдулла, Абдулислам	19		**XIX** – буын		21	Туктар	20
				XX – буын		22	Яхшыкай	21
						23	Сәфәр	21
						24	Госман	21
						25	Солтанай	21

Шәҗәрәнең саклану тарихына тукталып китсәк, язмышы ныграк ачыкланыр. М.Әхмәтҗәнов китабында язылганча, әлеге шәҗәрә тексты 1964 елда Уфа фольклорчысы Фәнүзә Надыршина тарафыннан Татарстанның Актаныш районына керә торган Иске Сәфәр авылында яшәүче Гарданов Мирдашәриф Шаһингәрәй (1886 елгы) кулындагы текстан күчереп алынган булган, һәм күчерүче аны 2000 елда «Агыйдел» журналының 7-нче санында бастырып чыгарган. Кем ул Гарданов Мирдашәриф Шаһингәрәй улы дигән сорау туа.

1940 елда Сәфәрдә яшәгән кешеләр исемлегендә болай языла:

Гәрдәнов Мирдашәриф Гәрдән улы – семья башлыгы, туган елы 1886 ел. Колхозга 1935 елда керә. Укый-яза белә. Балта остасы.

Мирдәшәрипов Миркасим Мирдәшәриф улы – улы, 1918 елгы. Укый-яза белә. Укытучы булып эшли.

Мирдәшәрипов Мирхәт Мирдәшәриф улы – улы, 1926 елгы. ТБУМда (тулы булмаган урта мәктәп).

Мирдәшәрипов Мират Мирдәшәриф улы – улы, 1929 елгы. ТБУМда.

Саттаров Гәрдән Саттар улы-атасы, 1851 елгы.

1859 елның 6 февралендә үткәрелгән X ревизия вакытында Минзәлә өязе, Оренбург губерниясе 18-нче башкорт кантонының 1-нче йортына караган Сәфәр авылында яшәүчеләр исемлегенә күз салабыз:

Габделсаттар Габделкаһиров – Галин (Галиев) – Госманаев – Туктаров – 35 (якынча 1824 елгы). Уллары: Әхмәтситдыйк – 11, Әхмәтхафиз – 9, Шаһигәрдән – 7, Кызлары: Миңлеҗинан – 3, Гыйльмениса – 1 яшьтә.

1940 елгы исемлектә Габделсаттар кыскартылып Саттар дип язылган. Шаһигәрдән кыскартылып Гәрдән дип язылган. Туган еллары ике исемлек буенча да чагыша. Шулай итеп, Гәрдәнов Мирдашәриф Туктар бабаның оныгы булып чыга. Һәм шәҗәрәнең саклауны, Туктар бабадан буыннан буынга күчү аркылы булган. Гәрдәнов Мирдашәриф шәҗәрәне Клара Закирҗановага биргән, Закирҗан Мирдашәрифнең бер туган энесе, Клара аларның киленнәре һәм ул Әлмәттә урта мәктәптә татар теле укытучысы була. Ышанычлырак булып күренгән күрәсең, һәм аның ышанычын аклап Клара ханым шәҗәрәне бүген дә саклый, М.Әхмәтҗановка тапшыручы да ул.

Шәҗәрә иясе Мирдашәрифкә күчкән Габделсаттардан, Габделсаттарга Габделкаһирдан (1781 елгы, зауряд есаул), Габделкаһирга Галидән, Галигә Госманнан, Госманга Туктар бабайдан. Туктар Сәфәр авылына нигез салучы буларак та күренә. Туктарның дүрт улы: Яхшыкай, Сәфәр, Госман, Солтанай. Аларның дәвамчылары авылда бүген дә яшиләр. Күчермәләрнең бер-ике битен дә китерәбез.

М.А. Усманов югарыда күрсәтелгән китапта яза: «Сразу оговоримся, что какими-либо прямыми данными, позволяющими произвести проверку достоверности сведений этой генеалогии, мы пока не располагаем». М.А. Усманов бу сүзләрне 1972 елда язган. Бүгенге көндә безнең кулда Сәфәрдә сакланган шәҗәрә, аның гарәп графикасында язылганы да, кириллица графикасында язылганы да бар. Кемдә саклануы турында да язылды. Шәҗәрә Бүләр (Бараж) шәҗәрәсе дип атала. М.А. Усманов үзенең китабында «шаджара булгарского рода барадж», – дип яза. Шулай булгач, Сәфәрдә (Актаныш районы Иске Сәфәр) сакланган шәҗәрә дә шул ук шәҗәрә булып чыга түгелме?

Бүләр йорты бабаларының исемнәрен шәҗәрәләрендәге буыннарда күрсәтеп яздык. Шунысын да искәртик, Бүләр хан дип язылган, ә аның улы Җәдәш бәк диелгән, ягъни Бүләрнең улы хан түгел, Ибрагим исемле башка кеше хан булып тәхеткә килә.

«Дәфтәре Чыңгыз-намә»дәге шәҗәрәнең билгесез авторы Ихсан нәселеннән булырга тиеш дигән фикер башка килә, бу чынлыкта шулай булыр. М.А. Усманов дөрес фаразлаган. Бу очракта бер сорауга җавап биреп булмый. Ни өчен автор Инсан исемлеген 19–20 буынга кадәр язган да, Ихсан исемлеген 13-нче буында тәмамлаган? Аннан, авторның Зәй ягыннан булырга тиеш икәненә тагы мондый дәлил китереп була. Ихсан кайда тукталган булырга мөмкин, дип сорасак, бүгенге Бүләр авылында дип җавап бирә алабыз. Хәзер Мөслим районында исә Бүләр авылы бар. Минзәлә өязе оешканчы ул Бүләр вулысына үзәк булып торган, бик күп җирләрне биләгән. Бу урында туктап, авылга Бүләр исеме кушылу бик табигый, чөнки алар Бүләр хан оныклары һәм Бүләр шәһәреннән күчеп килгәннәр.

Шәҗәрә исемлеген кем төзи башлаган? Бу сорауга туры җавап күренмәсә дә, Ихсан үзе башлаган булырга мөмкин дип уйлыйбыз. Улы Әлмөхәммәткә, яисә оныгы Килмөхәммәткә сөйләгән дә, онытылганчы язарга кирәк дигән булырга мөмкин. Мисал өчен авылда аерым кешеләрнең әйтеп торып балаларына шәҗәрә исемлеге яздырганы билгеле. Бәширов Сәетмөхәммәт улы Рәис Сәетовка 1980 елда Фазлулла шәҗәрәсен яздыра. Архив документлары белән чагыштыргач, исемлек дөрес булып чыга.

Бүләр (Бараж) шәҗәрәсен өйрәнү дәвам итә. Иске Сәфәр авылы һәм башка авылларга күченеп китүчеләр тарихын өйрәнү бара. Бу мәкалә белән танышканнан соң аерым кешеләр бәлки үзләренең бу нәселдән икәнен исбатларлар, Бүләр хан нәселен тулыландырырга ярдәм итәрләр.

Әдәбият

1. Әхмәтҗанов М.И. Нугай урдасы, татар халкының тарихи мирасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009.

2. Солтан Шәмси. Низаглы йортта. Казан: Татар. кит. нәшр., 2002.

3. Усманов М. А. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. Издательство Казанского университета. 1972.

4. Шиһабетдин Мәрҗәни. Мөстәфадел – Әхбар фи Әхвали Казан вә Болгар. СССР Фәннәр Академиясенең Казан филиалы Г. Ибрагимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институты. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989.

5. Ризаэддин Фәхретдинов. Болгар вә Казан төрекләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1993.

6. Гайнетдин Ахмеров. Избранные труды. Казань: Татар. кн. изд., 1998.

КОРНИ ТАТЫШЛОВ В ГЛУБИ ВЕКОВ

Р.И. Фатхиев

История северных районов Башкортостана весьма уникальна: здесь сомкнулись культуры башкир, татар, финно-угорских народов. Примером многокомпонентной истории является районный центр – с. Татышлы Республики Башкортостан.

Из Татышлинского района Башкортостана вышло много знаменитых личностей, среди них: поэт-просветитель Гали Чокрый, писатель Карим Амири, народный поэт Башкортостана Ангам Атнабаев, народные певцы Татарстана Салават Фатхетдинов и Хания Фархи. Откуда берется столь мощный дух населения этих краев? Посмотрим на историю района, она даст нам ответ на этот вопрос. Интересно и то, что в Татышлах русские, удмурты, марийцы знают татарско-башкирский или типтярский диалект татарского языка и прекрасно общаются на нем. Тептяри же образовались путём смешения поволжских татар, северо-западных башкир и финно-угорских народов.

По указу ВЦИК от 31 января 1935 г. путем соединения деревень, ранее входивших в Татышлинскую и Кызыляровскую волость, до этого находившихся в Янаульском и Балтачевском районах Башкирской АССР, образовался Татышлинский район.

История района уходит в глубь веков. Во времена Булгарского эмирата (VIII–XIII вв.) на территории района жили такие булгарские племена, как болгар, юрми, гайна. В период Золотой Орды (XIII–XV вв.) и Казанского ханства (1438–1552 гг.) в район прибывают кыпчакизированные тюрко-монгольские племена кара-табын, иректы, гэрэй. После разгрома Казанского ханства в 1552 г. и присоединения территории Башкортостана к Русскому государству, в 1557 г. земли района стали относиться к Казанскому уезду. Когда в 1574 г. была образована Уфа татышлиские земли вошли в состав вновь созданного Уфимского уезда.

По указу царицы Елизаветы Петровны в 1744 г. Казанская губерния изменяется в границах и на северных, восточных и южных ее землях образуется Оренбургская губерния. Татышлинские земли тогда входят в состав Бирского уезда. В 1865 г. по указу императора Александра II Оренбурская губерния делится на две губернии – на части ее территории образуется Уфимская губерния. С тех пор в Бирском уезде появляется Татышлинская волость.

У слова Татышлы – Тәтеш древние корни. В XII в. после завоевания татаро-монголами Булгарского эмирата в эти края пребывает тюркское

племя Татыш и на берегах Волги образует город Татыш (по-русски Тетюши). Град расцветает во времена Золотой Орды. В период завоевания Казанского ханства он также упоминается в русских хрониках. Тетюши и в современное время успешно развиваются в Татарстане.

По моему предположению, с. Татышлы образовалось примерно в 1650-х гг. Это подтверждают документы 1703 г. по спору о землях между татышлинцами, хранящиеся в московских и башкортостанских архивах.

В 1766 г. в Таныпской волости (Татышлинский район в то время входил в эту волость) по генеральной меже у Верхних Татышлов было 1164 десятин пахотных земель, 1051 десятин сенокосной земли, 8013 десятин лесных угодий, 542 десятин непригодных для использования земель.

Верхнее Татышлы в середине XVII в. образовали татары, бежавшие от насильственной христианизации из тетюшевских татарстанских земель. Они двигались сплавляясь по Каме до реки Танып. В то время 90 % земель района составляли непроходимые хвойные и лиственные леса. Влияние Москвы здесь ощущалось слабо.

Бассейны рек Бирь и Быстрый Танып, Буй, низовья Белой в первой половине II тысячелетия были заселены племенами, входившими в икскую и нижнебельскую группы башкир. Основными жителями территории района были башкиры племени иректе, являвшиеся потомками восточных (кара-табынских) и западных табынцев, переселившихся в XV–начале XVI в. на границы Казанского ханства, где они несли военную службу. Родоначальниками иректинцев считаются сподвижник Чингиз-хана Майкы-бий и его потомок Кара-табын-бий. При сыне Кара-табын-бия Чулман-бие предки иректинских башкир переселились с долины р. Миасс на берега Камы и Ика. Об этом говорится в иректинских шежере. Термин «ирек» означает «крепость», «укрепленное место», «кремль». Следовательно, ирэкте (иректе, иректелэр) означало «несущие службу в крепости» или «обязанные оборонять крепость». Вождя иректинцев Ахмет-Шейех-бия (или Шайех-Ахмета) звали Иректе. В 1523 г. Шейх-Ахмет и его «близкие оланы» от казанского хана получили земли, очевидно, в обжитой и плотно населенной Икской долине. С падением Казанского ханства и присоединением территории Приуралья к Русскому государству, в конце XVI в. иректинцы направляются в бассейн р. Танып. Здесь иректинские башкиры, имевшие довольно древние боевые традиции, потеснили племя тазлар, заняв в основном его территорию. Позднее иректинцы «обосновали» захват земель сказаниями о женитьбе иректинских батыров на дочерях Таз-баба, за которыми в приданое они и получили обширные земли.

В фундаментальной книге Р.Г.Кузеева «Происхождение башкирского народа» (1974) приводится одно из таких преданий, по которому предок иректинцев Исэн-баба (Асан-баба) был охотником на р.Ик. Он часто ходил с сыновьями охотиться на Танып. Однажды в лесу Исэн-баба встретил аксакала племени таз Таз-баба. По приглашению последнего Исэн-баба поселился на Таныпе, а его сыновья поженились на дочерях Таз-баба. Тот в качестве приданого отдал иректинцам большую вотчину. Р.Г.Кузеев предполагает реальность личности Исан-баба. Его могила находится в окрестностях д.Ст. Сокор Татышлинского района, до настоящего времени содержится в порядке. Иректинцы закрепили занятые им земли получением жалованных царских грамот, став по сословию башкирами-вотчинниками.

Обратим взгляд на развитие Татышлов. В 1748 г. там проживали 98 мужчин. В 1795 г. (по пятой ревизии населения) в Верхних Татышлах проживало 154 лиц мужского пола. Все они участвовали в крестьянском восстании Емельяна Пугачева и Салавата Юлаева на стороне восставших. В 1816 г. по материалам седьмой ревизии в селе жили 163, в 1834 г. по данным восьмой ревизии – 254 мужчин.

В 1865–1866 гг. Верхнее Татышлы превращается в волостной центр. Это позволяет селу интенсивно развиваться. Каждую субботу здесь начинают проводиться базары. В 1870 г. в 231 хозяйстве жили из татар, типтяр, башкир, удмуртов 1239 человек. В 1842 г. в 81 хозяйстве (506 человек) было 328 лошадей, 356 коров, 300 овец, 270 коз, 50 пчелиных ульев. В волостном центре функционировало четырехраздельное одноклассное земское училище.

В 1768 г. часть жителей из Верхних Татышлов переселяется и образуют Нижнее Татышлы. В 1795 г. там жило 64, в 1816 г. – 85, 1834 г. – 118 мужчин. В 1920 г. по материалам переписи в деревне в 154 хозяйствах жило из татар, типтяр, башкир, удмуртов 845 человек. Население занималось земледелием и скотоводством. В 1842 г. в 35 хозяйствах (236 человек) насчитывалась 114 лошадей, 140 коров, 219 овец, 119 коз.

В 1843–1853 гг. образуется Новое Татышлы. В 1859 г. здесь в 31 хозяйстве из татар, типтяр, башкир, удмуртов жило 209, в 1920 г. в 144 хозяйствах проживало 795 человек. В селе работало одноклассное земское училище.

По Декрету ВЦИК от 4 июня в 1922 году Уфимская губерния расформировывается и все ее уезды включаются в состав Башкирской АССР. Уезды начинают называться кантонами. Татышлинская волость до 1930 г. вошла в состав Бирского кантона.

20 августа 1930 г. по Указу Президиума ВЦИК кантонно-волостная система ликвидируется и образуется районная. Всего в Башкортостане

образовалось 48 районов. Нынешние земли Татышлинского района (Татышлинская и Кызыляровская волости) в то время входили в состав Янаульского и Балтаческого районов.

Необходимо отметить и тот факт, что на башкирских вотчинных землях Иректе, Кара-Табын, частично Урман-Гарей, Кыр-Танып в 1866 г. родо – племенная система ликвидируется и Татышлинская волость формируется с тех пор по территориальному принципу.

Татышлинцы активно участвовали в I Мировой войне, в Октябрьской революции, в Гражданской войне, в событиях периода НЭПа, коллективизации, прошли через репрессии, Великую Отечественную войну. В эти времена пролилось много крови, народ испытывал голод. Но все же татышлинцы не унывали, с надеждой и верой смотрели в свое будущее, верили в Победу, и они ее дождались. Память земляков увековечена в памятниках, музеях и душах людей.

С января 2010 г. начал работу Татышлинский краеведческий музей. Он располагается в новом удобном здании Центра детского творчества. Множество экспозиций рассказывают посетителям об истории района от времен заселения края до наших дней. Музей особенно интересен тем, что его фонды постоянно пополняются. Большое внимание уделяется проведению народного праздника «Шежере бэйрамы». Ежегодно охватывается 30–35 населенных пунктов. Были проведены праздники родословной поэта-просветителя Г. Сокороя, народного поэта РБ Ангама Атнабаева, заслуженного артиста РФ и РБ, народного артиста РТ Салавата Фатхутдинова и т. д.

В районе особое внимание уделяется развитию самодеятельного художественного творчества. На сегодня действуют 251 клубное формирование, 38 самодеятельных и 17 «народных» и «образцовых» коллективов. По последнему показателю татышлинцы неоднократно занимали призовые места в республике.

Вопросы развития спорта в районе находятся под постоянным контролем органов местного самоуправления. Все большее число населения вовлекается в занятия физкультурой и спортом, в районе для этого созданы все условия. Развиваются новые для района виды спорта: большой теннис, хоккей с шайбой, становится популярным массовое катание на коньках. С целью укрепления здоровья учащихся ведется постоянный поиск новых форм их привлечения к активным занятиям физкультурой и спортом.

Татышлинский район сегодня – красивый, благополучный и перспективный регион. Он вносит большой вклад в создание современного образа республики. Район динамично развивается, успешно решаются вопро-

сы по укреплению материально-технической базы сельского хозяйства, здравоохранения, культуры и спорта. Большое внимание уделяется работе с детьми, социальной защите населения. По праву можно гордиться историко-культурным наследием Татышлинского района, который сегодня имеет достойные экономические показатели и духовно-нравственные устои, обладает потенциалом трудолюбия и общественной активности граждан. Главная достопримечательность района – его природа. Есть природные памятники и просто нетронутые уголки, которые привлекают к себе внимание туристов не меньше памятников архитектуры. Например, к ним можно отнести природные комплексы по долинам р. Быстрый Танып, а у сс. Н.Кайпаново и Арибашево выращивается великолепная популяция пионов. Стоит также посетить Зиримзинский и Старосикиязский леса.

КАСЫЙМОВЛАР АВЫЛЫ

Кистем авылында 99 процент халык
Касыймов фамилиясен йөртә

Г. Ф. Шәйхи

Удмуртия төбәге татарларының тарихы бик еракка барып тоташа. XIV гасырда Идел буе Болгар вилайәте халкының бер өлеше төньяк Удмуртиягә күчеп киткән һәм 1361-*нче* елда монда Карья кенәзлеге барлыкка килгән *. *Озак гасырлар дәвамында фин-угыр, славян халыклары белән яхшы мөнәсәбәттә, милли үзенчәлекләрне, рухи байлыкларны саклап югалтмыйча яшәгәннәр.*

Хәзерге көндә Удмуртиядә 110 000 татар яши. Милләттәшләребез бу республикада яшәүчеләрнең 7 % тәшкил итәләр. Бүген дә биредәге халкым татарлыкны саклап калырга тырыша. Республиканың 26 мәктәбендә татар теле фән буларак укытыла. Ижауның үзендә татар гимназиясе эшли. Милли басма – «Яңарыш» газетасы дөнья күрә. Телевидениедә «Безнең вакыт», «Хәерле кич», балалар өчен «Күңелле кыңгырау» тапшырулары чыгып килә. Татар язучыларының ана телендә шактый гына китаплары дөнья күргән. Ел саен милли бәйрәмебез Сабан туен зурлап уздыралар. Ижау, Сарапул, Воткинск, Глазов шәһәрләрендә татар ансамбльләре иҗат итә. Удмуртия мөселманнарының Диния нәзарәте утызга якын мәхәлләне берләштерә, егермедән артык мәчет гөрләп эшли.

Барлык милли оешмаларны берләштереп торучы Удмуртиянең татар милли мәдәни автономиясе эшли. Аның җитәкчесе – Рәмзия Габбасова.

Безнең ата-бабаларыбыз да Удмуртия җирендә дус – тату яшәгәннәр, аларның дәвамчылары да бу матур традицияне саклап гомер итәләр.

Удмуртиянең төньягындагы Балезино районында урман эчендә борынгы татар авылы – Кистем яши. Биредә минем берничә тапкыр булганым бар. Килгән саен бу якларда мәдәниятле, мәгърифәтле, динле халкыбызның яшәгәненә инанып кайтам.

Тарихи чыганакларага караганда авылның башлангычы Касыйм исемле шәхескә барып тоташа. Ә исеме турында төрле риваятьләр сакланган. Шуларның берсе болайрак. Биредә яшәүче татарларны чукындырырга миссионерлар килә. Авыл халкы аларны кыйнап җибәрә. Шуннан берәү «кистем» мин аларны дип, удмурт авылына барып сөйләгән ди. Менә шуннан бу татар авылына Кистем дип исем кушканнар, имеш.

* Редакция бу мәсьәлә буенча башка фикердә тора.

Урман белән капланган бу төбәккә килгән бабаларыбыз урманнарны чистартып, чәчүлек җирләре әзерләгәннәр, иген иккәннәр. Тик табигатьнең кырыс шартлары, җирнең кызыл балчыклы булуы игенчелеккә алга китәргә мөмкинлек бирмәгән. Халык һөнәрчелек, сәүдә белән шөгыльләнә башлаган. Тиз арада авылда зур базар төзелгән. Монда Түбән Новгород, Иваново, Казан, Петербург, Урта Азия илләреннән килгән сәүдәгәрләр сату иткән. Әлеге һөнәр кардәшләребезгә мул тормышта яшәргә мөмкинлек биргән.

Бүгенге көндә Кистемдә 900гә якын кеше яши. Күпчелекне, әлбәттә, милләттәшләребез тәшкил итә. Араларында удмуртлар, бисерменнәр дә бар. Болар – күрше авыллардан Кистемгә килен булып төшүчеләр. Алар татар телен, авыл халкының гореф-гадәтләрен үзләштереп бетергәннәр. Авыл халкы затлы, зыялы нәселдән.

Удмуртия белән безнең вакытны чагыштырып караганда бер сәгать аерма бар. Ә бу авыл халкы Казан вакыты белән яши. Тагын шунысы кызык. Кистем авылы кешеләренең 99 проценты Касыймов фамилиясен йөртә. «Укучыларның барысы да диярлек Касыймов фамилиясендә. Шуңа күрә без балаларга исеме һәм әтисенең исеме белән дәшәбез. Ә безгә апа-абый дип эндәшәләр», – диләр укытучылар. Мәктәптә татар теле бары тик фән буларак кына укытыла.

Мәктәптә иң кадерле урын, мөгаен, музейдыр. Ул 1992 елда ачыла. Хәния апа Касыймова авыл кешеләре ярдәме белән бик бай материаллар туплаган. Хәзер инде ул лаеклы ялда. Аның эшен яшь тарихчы, авылның имамы Илмир хәзрәт дәвам итә.

Авыл элек-электән мәгърифәтле, укымышлы була. Музейда гарәп телендә язылган бик күп китап саклана. Алар арасында коръәннән алып әдәби әсәрләргә кадәр бар. Шуларның иң борынгысы – 1859 елда Гали Мостафа улы тарафыннан күчереп язылган «Мөхәммәдия» китабы. Биредә шулай ук авылның данлыклы шәхесләренә дә киң урын табылган. Алар үзләренең авылдашлары белән хаклы рәвештә горурланалар. Ибраһим Вәлиулла улы Әхмәров 1912 елда туа. Һөнәре буенча физика һәм математика укытучысы. Ибраһим күктәге йолдызларны биш бармагы кебек белгән. 1939 елның 14 апрелендә лекциядән кайтканда ул күктә билгесез комета күреп ала. Шунда ук Ибраһим Әхмәров район үзәгенә йөгерә һәм Пулков обсерваториясенә кометаның урнашкан градусларын хәбәр итеп телеграмма юллый. Бу ачыш ил, дөнья күләмендә танылa. Һәвәскәр астроном ЮНЕСКОның халыкара медале белән бүләкләнә. Удмуртиянең атказанган укытучысы Ибраһим ага 75 яшендә, 1987 елда вафат була. Бүгенге көндә галәмдә Әхмәров исемле койрыклы йолдыз-комета, татар йолдызы йөзә.

Казанда Таулар бистәсендә «Бертуган Касыймовлар» урамы бар. Абыйлы-энеле Галиулла белән Сәмигулла Касыймовлар Татарстан тарихында тирән эз калдырган җәмәгать эшлеклеләре, галимнәр һәм нәкъ менә Кистем авылы егетләре икән. Галиулла ТАССРның халык комиссары була, Татарстан хөкүмәтенең беренче төркеменә кертелә. 1937 елда шәхес культы корбанына әйләнә. Энесе Сәмигулла хезмәт юлын үз төбәкләрендә гади укытучыдан башлап, төрле сикәлтәле юллар аша үтеп, Татарстанның Госплан рәисе дәрәҗәсенә кадәр күтәрелә. Казанның Энергетика институты белән җитәкчелек итә. 1968 елда дөнья куя. Татарның менә шундый зыялы уллары ул – бертуган Касыймовлар.

Нурислам Зәйдулла улы Касыймов Киров педагогика институтын тәмамлаган. Глазовта физика укытучысы булып эшләгән. Штанга күтәрү буенча Удмуртия чемпионы. Сеңелесе Әминә Зәйдулла кызы гимнастика буенча СССРның спорт остасы.

Хәзерге көндә татар җыр сәнгатендә үз юлын эзләүче җырчыбыз, Финляндиядә яшәүче Җәмилә Низаметдин дә Кистем кызы. Ул җибәргән хатлардан, открыткалардан гаилә фоторәсемнәреннән музейда почмак та эшләгәннәр. Җәмиләнең үзе язган шигырьләрен, җырларын да җыялар.

Татар дөньясына Кистем авылы биргән шәхесләр арасында Франция, Алжир илләрендә француз телендә кибернетика һәм информатика укыткан галим Рифкать Касыймов, техник фәннәр кандидаты, Уфа авиация институты доценты Разия Касыймова, Русиянең атказанган геологы Хикмәтулла Арсланов, бөтен гомерен балалар укытуга багышлаган Социалистик Хезмәт герое Закир Хәсәнов, Кистем авылының шәҗәрәсен төзегән тарихчы Гыйльман Касыймовлар бар. Бүгенге көндә Удмуртиянең урман хуҗалыгы министры Рафис Касыймов, Дәүләт Советындагы 12 татар депутатлары арасында ике Касыймов та нәкъ менә Кистем авылыннан. «Казанда сөйли торган «Татар радиосы»ннан яңалыклар җиткерүче Марат Касыйм да безнеке», – диделәр миңа, сөенеп Кистемдә.

Бу төбәктә элек-электән динле халык яшәгән. Бүген дә шулай. Авылның имамы – гыйлемле яшь мулла, Татар дәүләт гуманитар институтын һәм «Мөхәммәдия» мәдрәсәсен тәмамлаган Илмир хәзрәт Касыймов. Ул саф татар телендә сөйләшә. Бүгенге көндә аны «күз өстендәге каш» дияргә була. Илмирны авылда олысы, кечесе хөрмәт итә. Аны Бөтендөнья татар конгрессының IV съездына бертавыштан делегат итеп сайлау да нәкъ менә яшь имамның авторитеты турында сөйли.

Архив документларыннан күренгәнчә, авылда XIX гасыр башында 3 мәчет була. Беренчесе 1829 елда төзелә. Беренче указлы муллалар Фәхретдин Чәчәков һәм Габделгалим Насыйров 119 малай һәм 80 кызга үз өйләрендә белем бирәләр, дин тарихын, гарәп язуын өйрәтәләр. Ан-

нары, еллар узгач, муллаларның игелекле эшләрен уллары дәвам итә. 1894 елда Кистемдә мәдрәсә ачыла. Шул ук елда авыл мәчетен дә яңарталар. Аны Госман хаҗи төзетә. 1903 елда авылда көчле янгын чыга. Кистемнең өчтән бер өлеше янып бетә. Бу вакытта Госман хаҗи юлда була. Бу коточкыч хәбәрне ишеткәч: «Әгәр дә минем йортым исән калса, авылда яңа мәчет төзетәчәкмен», – дип сүз бирә. Ходай рәхмәте белән, хаҗиның йорты исән кала. Авылда яңа мәчет салу эше 1905 елда тәмамлана. Бу мәчет Кистем авылына бүген дә иман нурын сибеп тора.

Клубта берничә ансамбль иҗат итә. Татар җырларын, моңнарын, биюләрен, шигъриятен һәрчак халыкка җиткереп, милләтебезнең телен, динен, мәдәниятен, гореф-гадәтләрен саклаган татар авылы Кистем көн күрә Удмуртия Республикасында.

ҖИДЕ БУЫННЫ БАРЛАГАНДА НИЛӘР БЕЛЕП БУЛА

Р.Х. Әмирханов

Җиде буын бабаңны белү безнең халыкта күркәм сыйфат саналган. Бүгенге көндә халкыбыз арасында нәсел агачын төзү, ата-бабаның кем булганы белән кызыксыну арта бара. Нәсел-нәсәбәне ачыклау өчен мәгълүматны халык санын исәпкә алу материалларыннан, архивларда саклана торган никах (метрика) язуларыннан белергә була.

Рәсәй империясендә халык санын исәпкә алуның беренчесе 1718–1719 елларда була (1-че ревизия). 1730 елларның башына кадәр Нугай Урдасының көнчыгыш якларында, хәзерге Әлмәт төбәгендә һәм тирә-якта, урыс хәкимияте әле урнашмаган. Бу тирәдә урыс гаскәрләре яңа Кама аръягының күчмә чиге (новая Закамская засечная черта) төзелгәч кенә күренәләр. Шул вакыйгаларга кадәр урыс түрәләре Казан-Уфа арасындагы юлны Минзәлә аркылы гына таптаганнар. Һәм шул сәбәпләргә бәйле империядә сан алучыларның куллары безнең төбәкләргә җитмәгән. Шуңа бу тирәдә халык санын алу 1745–1746 елларда гына оештырыла (2-нче ревизия). Ә туу-үлем, никах һәм талак язуларын (1829 елдан башланалар) гадәттә авыл мулласы тутырган һәм бу материаллар да, әйтелгәнчә, архивта саклана.

Архив материалларында авылларның нигезләү вакыты, халыкның кайсы яклардан күченеп килгәне, гаиләгә кайсы төбәкләрдән килен алганнары, кемнәр муллалык иткәне һәм башка тарихи яктан әһәмиятле мәгълүматны табарга була.

Мисал өчен Татарстан Республикасының Әлмәт районына кергән Кама-Исмәгыйл авылын карап китик.

Кама-Исмәгыйл авылы Зәй елгасы буендагы Кама (Камка) исемендәге кечкенә елга буенда нигезләнгән. Бу авылның исеме беренчеләрдән күченеп утырган Адыл (Гадел?) улы Исмәгыйл белән бәйләнгән. Авылның нигезләнгән вакыты – 1719 ел. Бу җирләр үз вакытында күренекле тарихи шәхес Нәдер Уразмәтовның борынгы бабаларына Казан ханнары тарафыннан бирелгән җирләргә керәләр. Авыл ике кисәктән торган – Югары һәм Түбән очлардан. Берееләрен урыс хәкимияте уйлап тапкан сословиялар исемлеге буенча »типтәр», икенчеләрен «ясаклы» татарлар дип язганнар. Өченче сословиедагы камалыларны «служилый» татарлар дигән яңа исем белән «бүләкләгәннәр».

Сакланган материаллардан күренгәнчә, авыл имамы Фәйзулла Йосыф улы, 1701 елда туган. Имамлыкта XVIII гасырда, «ясачный» татарлардан[ГАСО. Ф.150-1; ЦГИА РБ. Ф.И-295, оп.9].

Габдулла Габделҗәлил улы, 1743 елда туган. Мулла һәм мөдәррис булган, имамлык вакыты XVIII гасыр азагы. «Служилый» татарлардан.

Гыймадетдин Гайсабир улы имам булып 1825 елның 25 ноябреннән эшли башлаган.

Ногман Гаделшаһ улы – мәэзин, туган авылы Уразай (Азнакай волосте). Губерния идарәсенең карарлары 31 декабрь 1831 ел һәм 9 июль 1849 елда.

XVIII гасырның уртасында һәм икенче яртысында имамлыкта Гайса Габделмәҗид улы һәм Гайсаның улы Шәрәфетдин булганнар. Алар икесе дә Кама-Исмәгыйль авылында туып үскәннәр, «типтәр» сословисында булганнар.

Шәрәфетдин Гайса улы, 1-нче җәмиг мәчетенең имамы һәм мөдәррисе. Губерния идарәсенең карары 1852 елның 19 апреленнән.

Гайсаның һәм дә аның улы Шәрәфетдиннең ревизия материалларында һәм метрика кенәгәләрендә чагылыш тапкан нәсел шәҗәрәсенә күз салыйк.

2-нче ревизия язмаларында Гайсаның һәм аның улы Шәрәфетдиннең бабалары Яңа Нәдер авылында күрсәтеләләр: Әлмәк улы Уразай (т.1719) һәм аның «пасыныгы» (якын туганының улы) Уразгилде Рахманкол улы, туган елы 1735.

3-нче ревизия чорында (1762 ел) бу гаилә Кама-Исмәгыйль авылындалар. Ике ревизия арасында Кама-Исмәгыйль авылына күченеп киткәннәр.

Мөхтәрәм имам Шәрәфетдиннең шәҗәрәсе Рахманкол улы Уразгилдедән башлана.

1-нче буын Рахманкол.

2-нче буын Уразгилде (1735).

3-нче буын Габделмәҗид (1757–1830), Вәлид (1767), Ибраһим (1770–1828) һәм Кобис (1779).

3-нче буында Габделмәҗиднең балалары: Габделнасыйр (1784), Гайса (1793) һәм Гали (1797).

4-нче буында Габделнасыйрның балалары: Габделхалик (1804), Габделвәли (1806) һәм Гафия (?).

Гайсаның балалары: Шәрәфетдин (1820–1901, 27.04), Шафибетдин (1801), Шаһабетдин (1823) һәм Галәүтдин (1852).

Галинең балалары: Гыйлман (1820), Идрис (1828–1903, 05.03), Гыйлаҗетдин (1831–1897, 04.05), Мәсуфбану (1833, 28. 10), Файзә (1839, 12. 01).

Тагын да кызыксынып, кемнәр белән никахлашканнарын барлап китик. Габделмәҗиднең улы Гайса авылның «типтәрләр» командасының мулласы. Гайса имамның хатынының (остабикәнең) исеме Сәрвиҗамал була. Сәрвиҗамалның Бәдриҗамал исемле апасы Иштирәк авылының имамы Мөхәм-

мәдкәрим никахында булган. Бәдриҗамал һәм Сәрвиҗамалның Галибәк исемле аталары Кама-Исмәгыйль авылы кешесе була. Галибәкнең хатыны Хафиза Иштирәк авылында яшәгән Бакый исемле кешенең кызы булып чыга. Бакыйның атасы Гыйсматулла, бабасы Шәмсетдин, Шәмсетдиннең атасы Габдеррәшид исемле булган. Заманында бу токымнар Сембер якларыннан күченеп килгәннәр. Без китергән язма Ризаэтдин хәзрәтнең «Асар» дигән китабыннан алынды [Фәхретдин: 2006. Т.1. 565 б.]. Бу мисалда әйтелгән шәхесләрнең ата-бабалары Ризаэтдин хәзрәтнең бабалары белән бертуган булулары бик тә ихтимал. Шулай уйлар өчен нигез дә бар.

Ризаэтдин хәзрәтнең Иштирәк авылы белән бәйләнгән язмасында «... Янкилде абыз, аның улы Җанъегет абыз Сембер урынын шәһәр итү өчен биргән...», – дигән җөмлә бар.

Икенче мисал. 1889 елның 3-че мартында Галиның Идрис исемле улының Бибимәчтүрә исемле кызы һәм Бигәш авылының 40 яшьлек Мөхәммәди Мохит улы белән никахлашалар. Кыз ягыннан вәли вәкил атасы була. Никахны укучы имам Сөләйман Гайнан улы.

Мохит улы Мөхәммәди гаиләсендә Хәйрулла исемле бала туган. Хәйрулланың гаиләсендә Нәбиулла исемле бала, ә Нәбиулла гаиләсендә – Рөстәм туа.

Өченче мисал. 1879 елның 28 январендә Бөгелмә өязе Кама-Исмәгыйль авылының беренче мәчетенең имам-җәмигы һәм мөдәррисе Шәрәфетдин Гайса улы үзенең никахы белән 17 яшлек кызы (1862 елда туган) Шәмгыҗамалны шул ук өязнең Әлмәт авылында яшәүче 31 яшьлек (1848 елда туган) Җарулла Сабит улына хатынлыкка бирә. Кыз ягыннан вәли-вәкил мулла үзе, кияү ягыннан – кардәше Әхмәдзәки булалар. Ризалыкта Баһман улы Мөхәммәдшакир булган. Мәһәрнең күләме акчалата 150 сум бирелгән.

Җарулланың кардәше Әхмәдзәкинең кайсы якларда яшәгәнен ачыклый алмадык, Әлмәт авылында Әхмәдзәки исемле ир-атның исеме күренмәде.

Бу гаиләдә 1880 елның 7-нче мартында Мөхәммәдрәшид исемле малай туа. 1910 едның 14 ноябрендә Әлмәт авылында Мөхәммәдрәшиднең гаиләсендә Әхмәд исемле бала туа. Ә ул исә Әхмәд Тимер исеме астында бөтен дөнъяга танылачак татар галиме була.

Бу никах Җарулла хәзрәтнең тормышында икенче никахы булган. Беренче никахта аның хәләл-җефетенең исеме Миңлысылу, Бөгелмә сәүдәгәре Шәрәфетдиннең кызы. Яшь гаиләнең беренче баласы Бибифатыйма исемле кыз, 1878 елның 2-нче сентябрендә туа. Миңлесылу, 18 яшьлек хатын, баласын тудырган көнне үк вафат булган. Шул ук көнне кыз бала да вафат була.

Бу гаилә трагедиясеннән соң дүрт айдан артыгырак вакыт узгач Җарулла Кама-Исмәгыйль авылының имамы Шәрәфетдиннең кызы Шәмгыҗамал белән никахлашкан.

Түбәндә Җарулла хәзрәтнең тугыз баласының исемнәрен китерәбез.

1. Бибифатыйма, туган 1878, 02.09, анасы – Җарулланың 1-нче хатыны Миңлесылу. Бибифатыйманың вафат булуы метрикада теркәлмәгән.

Калган сигез баланың анасы Шәмгыҗамал булган.

2. Мөхәммәдрәшид (1880, 07.03–1938, 15.02), язылган 1-нче мәчеттә, атып үтерелә.

3. Әхмәдшаһид (1881, 28.11–1883, 09.01), вафат чәчәк чиреннән.

4. Фатыйма (1883, 28.11–1885, 19.12), 1-нче мәчеттә язылган.

5. Рокыя (1886, 19.05–1887, 10,11), вафат ютәлдән.

6. Зәйнәб (1888, 07.07–1889, 17.04), вафат «саргы берлә».

7. Әхмәдшаһид (1890, 09.02.–1890, 08.12), вафат «әфси» чиреннән.

8. Бибихәлимә (1891, 23.11.–1893, 08.04), вафат ютәл чиреннән.

9. Рәшидәнбәһия, туган 1894 елның 16 февраленда.

Әлмәт авылының метрикә кенәгәсендә никахлар теркәлгән язуларда Җарулла хәзрәтнең беренче имзалары 1877 елың 3, 20 март һәм 19 май айларында очрыйлар. 1878 елда 2-нче мәчеттә 03. 01; 17. 03; 01. 12 һәм10. 12. 1879 елда җиде никахның өчесендә.

1879 елдан соң Әлмәт авылы метрикаларында Җарулла хәзрәтнең имзалары очрамыйлар. Әммә аның гаиләсендә туган балаларның барысы да Әлмәт авылында теркәлгәннәр.

Әхмәд Тимернең бабасы Җарулла хәзрәт 1890-нчы елларның уртасында гаиләсе белән Төркиягә күчеп китә. 1891–1892 елларда ачлыктан җәдәгән һәм империяда халык санын алган чорларда үзләренең ризасызлыкларын белдергән татарлар туган авылларын ташлап Төркиягә («на туретчину») китәргә мәҗбүр булалар. Бу татар гаиләсе берникадәр вакыт Сүриядә һәм Гарәбстанда да яши. Шул заманда Мөхәммәдрәшид Җарулла улы 10 ел Мәдинә һәм Мәккә мәдрәсәләрендә укый [Тайсин: 1992. 109 б.]. Җарулла хәзрәт һәм остабикә шул сәфәрдә вафат булалар. Остабикә Сирияда, Халеп (Алеппо) шәһәрендә, хәзрәт Мәдинәдә җирләнәләр. Мөхәммәдрәшид Мәккә һәм Мәдинәдә белем туплап, туган якларына кайткач, Әлмәт авылына имам хатип һәм мөдәррис дәрәҗәсенә билгеләнә.

Мөхәммәдрәшид хәзрәтнең имзалары никахлар укыган язмаларында 2-нче мәчетнең метрика китапларының 1907, 1909–1915 елларында күрсәтеләләр.

Мөхәммәдрәшиднең һәм аның хатыны Зәйнәбнең (Түбән Шәлчеле авылы Габделфаттах кызы, туган 1888 елда, вафат 1978 елның 12 апре-

ләндә) гаиләсендә барлыгы җиде бала туа. Аларның 1-че баласы 1-нче мәчеттә, 2-нче, 3-нче һәм 4-нче балалары – 2-нче мәчеттә теркәлгәннәр. 5-нче, 6-нчы һәм 7-нче балаларының исемнәре Әхмәт Тимернең автобиографиясыннан китереләләр.

1. Мөхәммәд (1908. 22.02–*1993. 13.08), һәлак сугышта*. 2. Әхмәд – Әхмәд Тимер (1910. 14.11 – 2003. 19.04). 3. Мәхмүд т.1913, 01.01. 4. Бәкер – *Башир* (1915. 13.03 – *1955. 02.05*). 5. *Һауа, туган 1919. 03.08*. 6. *Сәгыйд, туган 1923*. 7. *Гамир, туган 1926*.

Метрика кенәгәсендә Җарулла хәзрәтнең әтисе Сабит Мансуров дип языла. Автобиографиядә нәсел агачының нигезендә Мәүлед күрсәтелә, аның улы Габделнасыйр. Габделнасыйрның улы Менди, Мендинең улы Сабит. Мансурны Менди дип атау аның исемен кыскарту белән бәйләнгән булуы бар. Татар авылларында кеше исемнәрен кыскартып әйтү гадәти хәл, бигрәк тә гарәптән килгән исемнәрне. Бу хәлне болай аңлатып буладыр дип уйлыйбыз: борынгы татар исемнәре, тәңречелек чорындагылары, бик кыска булганнар, күбрәкләре тормыш-табигать белән бәйләнгәннәр һәм халык кыска исемнәрне яраткан.

Менә шундый кызыклы да, уйландырырлык та ул ата-баба эзләре буенча үткәнгә кайту.

Әдәбият

1. ГАСО. Ф. 150-1.

2. Тайсин Ә. Әхмәт Тимер // Йөртә безне язмышлар. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1992.

3. Фәхретдин Ризаэддин. Асар. 1 том. – Казан: Рухият, 2006. – 360 б.

4.ЦГИА РБ. Ф. И-295, оп. 9.

ДИНАСТИЯ БУРНАШЕВЫХ

У.Х. Бурнашев

Не одно столетие стоит на ермишинской земле с. Азеево, где с давних времен живут в мире и согласии «дети разных народов» – славяне, татары, мордва. Это село и теперь еще довольно большое, со старинными традициями, продиктованными числом живущих здесь татар со времен весьма далеких. Даже по названию видно, что его основали выходцы со Среднего Поволжья.

Начало села – XVI в. Известно, что оно по тем временам было самым большим в округе и по численности населения постоянно увеличивалось. И если в XVIII в. было чуть больше 1000 жителей и в основном татары, то в следующем столетии село насчитывало почти три тысячи человек.

В прошлом Азеево было зажиточным торговым селением. Организация жизни была продуманной: взрослые работали на канатных заводах, их было целых три, работали в кузницах, которых имелось две, действовали четыре ветряные мельницы. До революции в селе было семь мечетей. Дети учились в двух магометанских школах. Грамотного населения было все же мало.

Крестьяне работали на земле, а в зимние месяцы, видимо, более удачливые, либо более активные – на канатных фабриках. Канаты продавали за приличные деньги. Везли свой товар в Москву, Новгород, Рыбинск.

Вообще-то, азеевцы слыли предприимчивыми людьми. Многие уезжали на заработки далеко отсюда и расходились по всей России. Бывало, пропадали лет на пять-шесть. Но возвращались. С деньгами. Строили здесь просторные каменные дома. Некоторые сохранились до нынешних дней. Азеево старинное и самобытное село. Здесь испокон веков жили предки рода Бурнашевых.

Кучер Его величества

Отсюда родом Сайфулла Хабибуллович Бурнашев. Родился он в 1856 г. в бедной крестьянской семье. Подростком его отдали в услужение богатым людям. Затем он служил у губернатора Польши, которая, как известно, тогда входила в состав России. Во время службы в армии крепкого голубоглазого молодца приметил и взял к себе кучером не кто-нибудь, а сам Великий князь Алексей Александрович – родной брат императора Александра III, приходившийся Николаю II дядей. Жил он в роскошном дворце, имел чин адмирала флота и слыл богатейшим человеком Российской империи.

Кучера Сайфуллу Великий князь называл Степаном Николаевичем. И ценил его не только за исполнительность, но и за надежную богатырскую силу и преданность. Однажды, например, Алексей Александрович поспорил со своим другом о том, что кучер сможет на себе затащить лошадь на второй этаж своего дворца. К великому удивлению гостя, он выиграл этот спор.

Сайфулла был выше среднего роста, плечистый, представительный, крупный. Носил вьющуюся черную бороду, ходил в белом кителе с золотой цепочкой на груди – именными часами с гербом Российской империи, подаренными ему Романовыми. Его голову покрывала красная турецкая феска с кисточкой. В таком наряде он любил прогуливаться по Невскому проспекту, привлекая внимание барышень…

У Сайфуллы Хабибулловича было восемь сыновей. Всякий раз с рождением очередного ребенка великий князь посылал в дар семье по 50 рублей. Тогда это были немалые деньги. Квартира в Петрограде, где проживала вся его большая семья, была куплена им у какого-то генерала, выезжавшего за границу. Пять просторных залов этой квартиры занимали целый этаж дома. Своим сыновьям Сайфулла дал приличное образование. Их воспитанием, обучением хорошим манерам занималась специально нанятая для этого бонна, татарка по национальности.

Перед смертью Алексей Александрович завещал своему племяннику, «чтобы хоронил меня мой кучер Степан», и просил Николая II взять его к себе на службу. Царь выполнил эту просьбу. Великий князь был похоронен в Александро-Невской лавре, рядом с могилой генералиссимуса А. В. Суворова.

В последний путь его провожали все представители царствующей династии. Гроб с телом покойного был установлен на пушечном лафете, а кучер Степан, как и завещал его господин, сидел на своем облучке, с головы до ног покрытый траурным тюлем. Во время движения похоронного кортежа непременно молился, прося Аллаха о том, чтобы какой-нибудь террорист не бросил бомбу, и его дети не остались сиротами.

После смерти великого князя Сайфулла Хабибуллович был определен на службу кучером к императору Николаю II. Кучер Сайфулла ловко управлял цугом чистокровных рысаков английской породы, а в роскошной царской карете гордо восседали император Николай II с императрицей Александрой Федеровной. Любопытны такие детали: коляска царской кареты были инкрустированы драгоценными камнями, а само «рабочее место» кучера находилось на высоте около двух метров. И подняться наверх кучер мог только с помощью четырех камердинеров

После Февральской и Октябрьской революций 2017 г. он не оставил свою редкую профессию. Правда, членов советского правительства он возил уже не в царской карете, а в обычной «гражданской» пролежке. Если вождь мирового пролетариата был «прост, как правда», то Троцкий, по его воспоминаниям, имел важный, господский вид и всегда расплачивался с извозчиком, несмотря даже на то, что тот состоял на службе у Совнаркома.

За границу Сайфулла Бурнашев не уехал, как это делали многие, кто служил при дворе Его величества. На предложение эмигрировать, он отвечал: «Я у Романовых богатства не нажил. Заработал лишь два отмороженных пальца в сорокоградусный мороз. У меня восемь сыновей и никуда отсюда не поеду».

Тем самым Сайфулла Хабибуллович нажил врагов в своем бывшем окружении и обрел друзей в новом.

В.И. Ленин и М.И. Калинин предлагали ему, чтобы он стал гидом Каретного двора в Екатерининском дворце в Петрограде, но он вежливо отказался, сославшись на старость. Отказался он и от пожизненной пенсии, которую ему предлагала советское правительство, хотя потом об этом жалел. Умер Сайфулла Хабибуллович Бурнашев в 1933 г. в возрасте 77 лет и похоронен на мусульманском кладбище родного с. Азеево.

От кареты к автомобилю

Интересно то, что профессию Сайфуллы унаследовали пятеро из восьми сыновей. Разумеется, восседали они уже не на кучерских козлах, а за рулем автомобиля – чуда XX в. В его двигатель можно было «загнать» целый табун лошадей, какими правил кучер Степан. И профессия шофера была такой же необычной, престижной, как и профессия космонавта лет 30–40 назад.

Параллель с именитым Сайфуллой Хабибулловичем, который возил государя-императора – его второй сын Вали возил первого руководителя советского государства. В семейном архиве сохранилась не только редкая фотография, но и копия удостоверения № 459 от 29 июня 1918 г., свидетельствующего о том, что В.С. Бурнашев состоит на службе в гараже № 2 ВЦИК Советов рабочих и солдатских депутатов.

Вали Сафиуллович неизменно отмечал простоту и душевность вождя. Известно и то, что в двадцатые годы по поручению Ленина он доставил в Татарию 20 грузовиков. Этот факт подтверждают и документы, хранящиеся в Набережночелнинском городском музее.

Вали Сафиуллович прожил долгую, интересную жизнь. Он умер в возрасте 97 лет и с почестями был похоронен в г. Ташкенте, где он жил, находясь на пенсии.

Шоферской профессией связаны между собой и четверо других братьев Вали Бурнашева – Халиль, Инаят, Ахмеджан и Ариф. Причем Халиль Сайфуллович, третий сын царского кучера, так же, как и его отец, некоторое время служил при дворе Николае II. Он возил на «Мерседесе» дочерей царя – Ольгу, Анастасию, Марию. По рассказам известно, что все царевны, несмотря на сословное положение, были отнюдь не избалованы, милы, просты в общении и очень любили покататься на машинах.

После Октябрьской революции Халиль некоторое время жил в Азии, работал мельником. Потом женился, переехал с женой и тремя детьми в Казань. Как автомеханику и водителю высокого класса, ему доверили возглавить автохозяйство Казанского Кремля.

Дочь Равиля Халилевна Бурнашева – известный в Татарстане врач, профессор, доктор медицинских наук, даже после замужества в память о деде оставила его фамилию. Она живет в Казани и несмотря на преклонный возраст, продолжает работать в Казанской многопрофильной больнице №7. Обе ее дочери тоже избрали профессию врача и так же, как мать, имеют ученые степени в области медицины, продолжают трудиться в области здравоохранения.

Инаята Бурнашева, пятого сына Сайфуллы, судьба забросила в Белоруссию. Он тоже возил членов правительства, а затем вместе с семьей был командирован в Монголию. Там он попал в аварию и после лечения вернулся на постоянное жительство в Москву. Его сын Джавдат тоже пошел по стопам отца своего дяди Вали и деда Сайфуллы. Правда, со скидкой на время в его руках уже были не вожжи и не «баранка» автомобиля, а штурвал литерного лайнера правительства ИЛ-62. Его так и звали – «кремлевский летчик». На своем борту он возил членов правительства, Политбюро, его пассажирами были сначала Н.С. Хрущев, затем Л.И. Брежнев. Сейчас заслуженный летчик СССР Джавдат Инаятуллович Бурнашев находится на пенсии и проживает в Москве.

Трагически сложилась судьба шестого и седьмого сыновей Сайфуллы – Арифа и Ахмеджана. Первый сгорел в машине в результате несчастного случая, второй погиб от осколка снаряда за рулем своей машины, на которой возил генерала по фронтовым дорогам Великой Отечественной войны. Случилось это под Москвой.

Не вернулся с войны и сын Вали Сайфулловича Талгат. Он был военным летчиком-истребителем. Его двоюродному брату Джафару, сыну Халиля Сайфулловича, который тоже воевал в небе, повезло больше. Будучи тяжело раненным в одном из воздушных боев, он, лишившись глаза, чудом дотянул до земли.

Трое других сыновей Сайфуллы, старший Мухамед-Али, четвертый Камал и Мухаметжан – восьмой сын, выбрали профессии, не связанные ни с техникой, не с извозом высокопоставленных особ. Камал Сайфуллович в советские годы работал комендантом Казанского Кремля. Мухаметжан Сайфуллович после окончания Ленинградского института стал известным ученым-геодезистом. В годы войны он преподавал в трех академиях (имени Сталина, Фрунзе и Жуковского), участвовал в строительстве Турксиба, обследовал оз. Балхаш. Написал книгу «Судоходство каналов Средней Азии». Старший из братьев – Мухамед-Али Сайфуллович, родился в 1888 г. В семнадцатилетнем возрасте ему довелось быть очевидцем «кровавого воскресенья». Затем он служил унтер-офицером Новочеркасского полка. После революции занялся журналистикой, публиковал очерки и статьи в казанских журналах. В голодные двадцатые годы XX в. семья Мухамед-Али переехала в Среднюю Азию. В семье было шестеро детей. Трудно жилось многодетной семье на чужбине и через некоторое время они вынуждены были вернуться на свою родину – село Азеево.

Старшая дочь Адиля связала свою трудовую деятельность с искусством – музыкой. В Москве обучалась в Гнесинке, затем перевелась в Ташкентскую консерваторию. Училась старательно, получала повышенную стипендию. Работала концертмейстером в Государственном ордена Ленина академическом театре имени Хамзы г. Ташкента. Четверть века ее жизни связана с г. Хабаровском, куда она поехала на заработки, чтобы помогать маме и младшим сестрам. Сам Мухамед-Али был хорошим скрипачем, красноречивым и в меру своих сил работал в колхозе. Его жена Азиза работала воспитательницей в колхозном детском саду, была миловидной и скромной женщиной. Дочь Рабига стала женой моряка-офицера Тихоокеанского флота – нашего земляка Урманова Хусаина Садековича. Зять Бурнашевых – Хусаин Садекович, дослужился до капитана II ранга, в годы Великой Отечественной войны храбро сражался, был тяжело ранен, контужен, лишился одного глаза. После демобилизации по состоянию здоровья переехал на постоянное местожительство в г. Москву, где и скончался, так как здоровье было сильно подорвано.

Вместе с женой Рабигой воспитали трех дочерей, которые связали свою судьбу с музыкой. Получили высшее музыкальное образование в г. Москве. Старшая дочь Лайла играет на арфе, часто выступает с концертами в Москве, городах России, совершает с музыкальной труппой поездки за границу. Дослужилась до профессора. Дочь Наиля – скрипачка, вместе с сестрой Дилей выступала на концертных сценах столицы. С младшей дочерью Бурнашевых я посещал детский сад. С Джавидой мы

учились в одном классе с 1941 по 1951 гг. в Азеевской средней школе. После окончания школы наши пути с Джавидой разошлись. Она поехала на учебу в г. Москву, где жили ее родственники. Окончив учебу, она всю жизнь работала в Москве в Белорусском посольстве.

Я же, в свою очередь, являюсь дальним родственником рода Бурнашевых, имею ту же фамилию. Вся моя трудовая деятельность связана с воспитанием молодого поколения. После окончания педагогического института я 45 лет отдал любимой работе с детьми. В родном селе был директором Азеевского детского дома, затем директором местной средней школы.

В Азееве до сих пор сохранился небольшой дачный домик Мухамеда-Али. По деревенским обычаям эту семью прозвали «Питерские». Ежегодно дочь Рабига с дочерьми Лайлой и Наилей приезжают летом в родное село, останавливаются в доме отца и деда. Во время их приезда в Азеево часто вспоминаем былые времена, гордимся своим прошлым – династией Бурнашевых.

Род Бурнашевых начиная от Сайфуллы Хабибулловича, оставил заметный след в истории нашего Отечества.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВНЫҢ ТАТАР ТАМЫРЛАРЫ

Ф. Ә. Бәйрәмова

Аннотация: *В статье раскрывается история происождения и поселения на берегах оз. Ыссык-Куль древнего татарского рода Абдулвалиевых. Анализируются последствия политики раскулачивания и репрессий отдельных представителей этого рода и влияние этих явлений на творческое становение Чингиза Айтматова, принадлежавшего по материнской линии к роду Абдулвалиевых.*

Ключевые слова: *Кукморы, Мачкара, Абдулвалиевы, политические репрессии, Айтматов.*

Билгеле булганча, Чыңгыз Айтматовның әнисе – Нәгыймә Габделвәлиева татар булган. Нәгыймә апаның әтисе Хәмзә 1860 елларда Вятка губерниясының Малмыж өязе, Мәчкәрә авылында туган, ул хәзерге Татарстан Республикасының Кукмара районына керә. Нәгыймә апаның әнисе Газизәбану Шаһиева да татар милләтеннән булган, ул хәзерге Казахстанның Җидепулат-Семипалатински шәһәрендә туган. Шулай итеп, дөньякүләм танылган язучы Чыңгыз Айтматов әнисе ягыннан тулысынча татар милләтеннән, затлы морзалар нәселеннән. Ул моны үзе дә белгән һәм гомеренең ахырында булса да татар тамырларын танып, 2006 елның 15 сентябрендә Кукмара музеена түбәндәге сүзләрне язып җибәргән:

«Дорогие учредители музея Кукмора! Выражаю Вам искреннюю благодарность за информацию о создании родославной Абдулвалиевых, моих предков по материнской линии. Для меня такая чудесная весть была неожиданной и исторически великой для всего нашего семейства Айтматовых, для моего рода. Вы установили нашу родославную на Кукморской земле. Теперь это место, это деревня будет для нас святым местом...» «Кадерле Кукмара музеен оештыручылар! Сезгә әни ягыннан әби-бабаларым булган Габделвәлиевләр шәҗәрәсен төзү барышында тапкан мәгълүматларыгыз өчен ихлас рәхмәтләремне белдерәм. Могҗизага тиң бу хәбәр минем өчен көтелмәгән булды, ә Айтматовларның барлык гаиләсе, нәселе, әби-бабаларым өчен бу тарихи бөек хәбәр. Сез Кукмара җирендә безнең нәселнең шәҗәрәсен торгыздыгыз. Хәзер бу урын, бу авыл безнең өчен изге урын булачак...» [Байрамова: 2015. С. 5].

Чыңгыз Айтматов кебек даһиның әнисе ягыннан бабаларының нәкъ менә Кукмара төбәгеннән, Мәчкәрә авылыннан, Ишмән нәселеннән булуы бер дә гаҗәп түгел. 1552 елдан соң бирегә Казан ягыннан качкан

татарлар күпләп килә, шулай итеп, Кукмара төбәгендә шәһәр мәдәнияте һәм мәгърифәтен үзләштергән, һөнәрчелеккә оста каладан чыккан катлам барлыкка килә һәм ул бүген дә дәвам итә. Инде Мәчкәрә авылының Чыңгыз Айтматов бабалары яшәгән чорларына – XVIII–XIX гасырларга кайтыйк. Шунысын да әйтергә кирәк, бу авыл ул вакытта ук гөрләп торган, саладан бигрәк, каланы хәтерләткән, мәгърифәт-мәдәнияте белән нык аерылган, сәнәгать-промышленность ягыннан да үзәк ролен башкарган. XVIII гасыр ахырында инде монда таш мәчетләр һәм данлыклы мәдрәсәләр булган, XIX гасырда исә Мәчкәрәдә киҗе-мамык, бәс-тукыма фабрикалары, чуен кою заводлары гөрләп эшләп торган, аның сәүдәгәрләре дөнья белән эш йөрткән. Моңа төбәк тарихын өйрәнүче галимнәр дә игътибар иткән:

«*До советского периода село входило в состав Малмыжского уезда Вятской губернии,* – дип яза алар. – *Населенный пункт резко отличался от многих татарских селений тем, что уже в конце XVIII в. являлся торгово-промышленным центром. С 1778 г. здесь свою продукцию производили кумачная и кожевенная мануфактуры, принадлежавшие братьям Абдулле, Мухаметрахиму и Ярулле Утямышевым. В XIX в. их потомки владели медеплавильным, мыловаренным, суконным, ваточным предприятиями в Казанской и Вятской губерниях*» [Кукморский край: 2008. С. 161].

Бу хезмәттән күренгәнчә, «беренче гильдияле Малмыж купецлары» Үтәмешев – Габделвәлиевләр хәйриячелек белән дә нык шөгыльләнгәннәр – алар Малмыждан Казангача арада йөзләгән мәчет-мәдрәсәләр салдырганнар һәм тотканнар. «*1802 елда Казанда алар акчасына «Иске таш» мәчете һәм 1882 елда «Мөхәммәдия»* мәдрәсәсе төзелә», – дип язалар алар турында. Моның өстенә Үтәмешевләр төрле дәрәҗәдәге депутатлар, гласныйлар, җәмәгать эшлеклеләре дә булып торалар. Бу зур һәм затлы, бай нәсел турында мәгълүмат, Кукмара төбәге музеенда сакланган Ишмән шәҗәрәсеннән тыш, Киров өлкәсе дәүләт архивының Мәчкәрә авылы буенча ревизия материалларында да бар.

Инде Габделвәлиевләрнең ничек итеп Кыргызстан җирләренә килеп урнашулары турында сорасак, моңа җавапны Исхак Габделвәлиев шәхсиятен һәм биографиясен өйрәнеп белә алабыз. Ул яшьтән үк Казанда, Оренбургта, Троицкида, Эрбеттә сәүдә тирәсендә эшләп байый, аннан Семипалатинскида һәм Петропавлда үзенең сәүдә үзәкләрен ача, соңыннан Верный (хәзерге Алма-Ата) шәһәренә килеп урнаша. Ул бөтен Җидесу төбәгенең иң зур бае булып таныла, Россия һәм Кытай белән сәүдә итә. Менә шушы Исхак хаҗи 1880 елларда Мәчкәрәгә кайтып, абыйсы Хәсәннең балалары Хәмзә, Әхмәтгали һәм Галияне Урта Азиягә алып

китә, шулай итеп, Габделвәлиевләр хәзерге Караколга килеп җитәләр һәм шунда төпләнеп калалар.

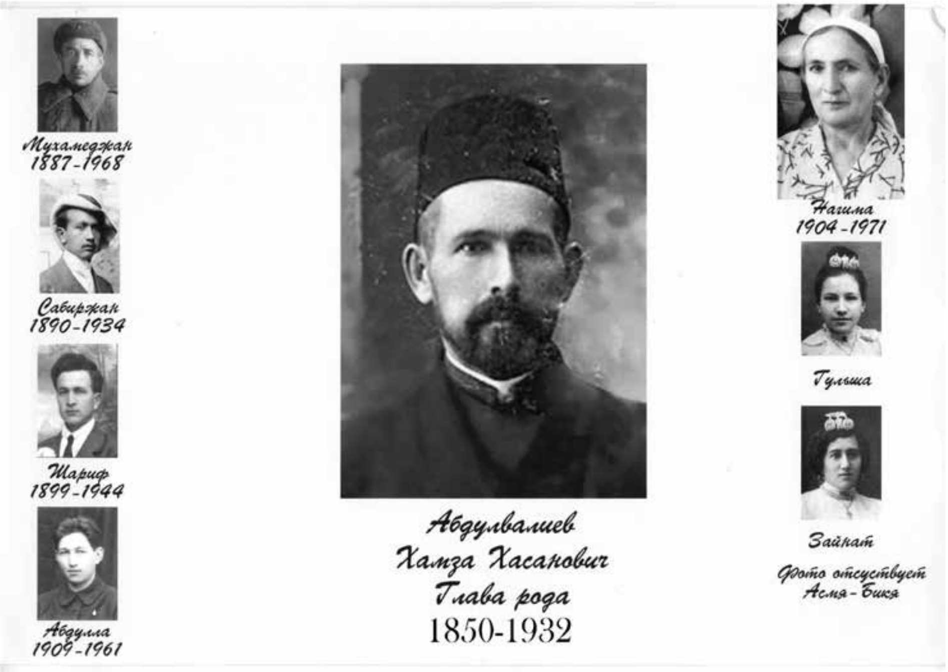

Әлбәттә, Габделвәлиевләр килгәнче дә Караколда татарлар яшәгән, алар инде XVIII гасыр башында ук бу тирәләрдә сәүдә белән шөгыльләнгәннәр һәм шәһәр төзелә башлагач, шунда күчкәннәр. Истәлекләрдән күренгәнчә, Хәмзә Габделвәлиев башта Караколда башка сәүдәгәрләргә хезмәт күрсәтә, аннан үз эшен ача. Безгә калса, ул үз эшен ачуны алай сузмагандыр, чөнки Хәмзә үзе дә, башка туганнары да тирә-якның данлыклы бае Исхак хаҗи ярдәмендә, аның «канаты астында» булалар бит. Исхак хаҗи Габделвәлиев абыйсының улы Хәмзәне балдызы Газизәбануга өйләндерә, мөгаен, тормыш башлап җибәрү өчен шактый гына капитал-мал да бирелгәндер. Яшь гаилә 1886 елда корылган булырга тиеш, чөнки аларның беренче балалары Мөхәммәтҗан 1887 елда туа. Газизәбану – Семипалатински шәһәренең данлыклы Шаһиевлар кызы була, ул үзенең тыйнаклыгы, матурлыгы, яшьлеге һәм сафлыгы белән аерылып тора. Яшькелт күзле, ак йөзле Нәгыймә әнисенең тышкы кыяфәтен дә, холык-фигылен дә үзенә ала.

Хәмзәнең башка туганнары да яңа җирдә бик тиз үз тиңнәрен табалар – Галия Караколның иң зур баена – Гали хаҗи Рафиковка кияүгә чыга, Әхмәтгали дә татар баеның кызына өйләнә. Хәер, ул вакытта димләп-яучылап та өйләнешкәннәр, байлар байлар белән туганнашырга

тырышкан, диниләр укымышлыраклар белән гаилә корганнар. Бертуган Габделвәлиевләр исә Ыссык-Күл буйларында ныклы тормыш башлап җибәргәннәр, алар мануфактура, галантерия, тире-яры белән сәүдә иткәннәр, Караколда зур-зур кибетләр ачканнар, заводлар салганнар, диңгездәй күлдә пароходлар тотканнар.

Габделвәлиевләргә Казанда калган сәүдә элемтәләре, таныш-белешләре дә нык ярдәм итә, Исхак хаҗи белән берлектә, алар Җидесу төбәгендә эшмәкәрлекне гөрләтеп җибәрәләр, Кытай белән Мәскәү арасында сәүдә арадашчылары ролен үтиләр. Үзенең матурлыгы, төзеклеге, яшеллеге, байлыгы белән Каракол тирә-яктагы башка калалардан аерылып торган, монда татарларның да өлеше зур булган. Ике катлы өйләрдә дә беренчеләрдән булып татарлар яши башлый, ул заманда Караколда 12 шундый йорт барлыгы билгеле, 1909 елда Хәмзә Габделвәлиевнең ишле гаиләсе дә ике катлы агач йортка күчә. Шулай ук аларның Караколда зур алма бакчалары да булган, бу як халкын алма үстерергә Хәмзә Габделвәлиев өйрәтеп калдырган, дип сөйлиләр. Бәлки Чыңгыз Айтматов та үзенең «Ыссык-Күлнең кызыл алмалары» дигән әсәрен татар бабасын истә тотып язгандыр. Моңа Караколдагы Ыссык-Күл өлкәсе дәүләт архивы директоры Чынар Сейдиматова да игътибар иткән, югарыда телгә алган фәнни-гамәли конференциядә ул болай дип чыгыш ясаган:

«Я всегда с волнением перелистываю повести нашего знаменитого земляка – Чингиза Айтматова. Даже их названия звучат как образные предельно сжатые исторические тезисы: «Ранние журавли», «Первый учитель», «Красные яблоки Иссык-Куля», «И дольше века длится день»... Кстати, о яблоках. Видимо, писатель знал, что сортовые яблоки в Прииссыккулье развели татары – его родственники по матери. На окраине Каракола его дед Хамза Абдулвалиев впервые разбил прекрасный плодовый сад, о котором с трепетом пишут в своих воспоминаниях Р.Т. Айтматова и другие члены их семьи и родственники» [Эстафета памяти: 2012. С.7].

Чыңгыз Айтматов үзе дә Караколдагы татар бабасы турында бик җылы итеп искә ала:

«Мама родилась и воспитывапась в богатой купеческой, образованной семье Хамзы Хасановича. Она очень часто нам, детям, рассказывала о своих родителях, о братьях и сестрах, о прекрасном доме, яблоневом саде, о красоте Тянь-Шанских гор, о лучезарном озере Иссык-Куле. И сейчас, будучи взрослым, я думаю, что и я был в детстве рядом со своей мамой»[Ч.Айтматов, х/ф «Белые сны, по дороге домой»].

Егерменче гасыр башында Каракол-Пржевальскида инде ун меңнән артык кеше яшәгән, анда алтмыштан артык промышленность предприятиесе эшләп торган, аларның абсолют күпчелеге татарлар кулында

булган. Бу хакта югарыда телгә алган фәнни-гамәли конференциядә Ыссык-Күл өлкәсе хөкүмәтенең бүлек мөдире Нарметжан Ташбаев менә нәрсәләр сөйләгән:

«Деловыми людьми из татарского сообщества были основаны многочисленные мельницы, маслобойки, зернодробилки, обувные цеха и мастерские, многочисленные торговые лавки. Дед нашего великого писателя Чингиза Айтматова Хамза Абдулвалиев владел сетью магазинов, а также организовал производство мыла, выделку шкур. Усилиями купцов-татар в селе Джаргылчак был построен лесопильный завод и создан малый флот из барж и баркасов, который на протяжении многих лет перевозил грузы по озеру Иссык-Куль. Караваны татарских купцов привозили товары со всего света, закладывая основы будущих культурных, межэтнических и межгосударственных связей» [Эстафета памяти: 2012. С. 31].

1883 елда Караколда Җәмигъ мәчет төзелә, аны төзүдә Хәмзә Габделвәлиев тә беренчеләрдән булып катнаша. Ул гына да түгел, аның барлык балалары да диярлек, шул исәптән Нәгыймә дә шушы мәчет каршындагы мәдрәсә-мәктәптә башлангыч белемне алалар. Караколда Хәмзә белән Газизәнең 8 баласы туа, Нәгыймә шуларның бишенчесе.

«Мама часто вспоминала свое счастливое детство в отчем доме, – дип искә ала Роза ханым Айтматова. – Жили они в двухэтажном доме, с прекрасным садом и цветниками. По праздникам, она вспоминала, как отмечались в их семье «Ураза гайт» (Орозо айт), «Курбан гайт» (Курман-айт), «Навруз», когда к ним приходило много гостей, причем обильные угощения готовились и для богатых, и для бедных. Был обычай на праздники детям обязательно надевать новые наряды. Газиза заранее раздавала ткани бедным семьям, чтобы они сшили новые наряды своим девочкам» [Айтматова: 2013. С. 130].

Хәмзә Габделвәлиевнең Караколда өч шәхси йорты, биш кибете, сәүдә рәтләре, зур алма бакчасы, завод-фабрикалары, пароход-баржалары була. Аның данлыклы алма бакчасы турында әйттек инде, Ринат абый Габделвәлиевнең хәтирәләреннән күренгәнчә, ул бакча 8 гектар җирне алып торган һәм Каракол елгасы буена кадәр сузылган була. Ул тирәдәге автобус тукталышы әле хәзер дә «Абдулвалиевский сад» дип атала икән. Әмма революциядән соң, 1919 һәм 1929 еллар арасында совет хөкүмәте Хәмзә байның бар йортларын, байлыгын берәм-берәм тартып ала, Каракoлдагы соңгы көннәрендә ул гаиләсе белән җәйге бакча йортында яшәргә мәҗбүр була, 1930 елда исә уллары Сабир аларны Үзбәкстанга алып китә. Караколда Хәмзә бабасының барлык мал-мөлкәте турында документларны архивларга кереп өйрәнгән оныгы Ринат Габделвәлиев бу турыда менә нәрсә яза:

«В начале XX в. наш бабай, каракольский купец II гильдии Хамза Хасанович Габдулвалиев, благодаря усердию и смекалистости открывает пять магазинов разного профиля, организует кожевенный завод в городе Каракол, строит в 1905 г. жилой дом с магазином. Приобретает в 1909 г. 2-х этажный деревянный дом стоимостью 3800 рублей (золотом). Организует в своем дворе начальную школу для киргизских детей. Вся недвижимость Хамзы-бабая к 1910 г. стоила более 5000 рублей (золотом). Возрастив восьмерых детей, в 1925 г. он лишается домовладения под номером 79/33 по ул. Базарной в Караколе. 23.06.1928 г. проводится муниципализация домовладения по ул. Октябрьская-Крупская-Парковая (по воле судьбы теперь эта улица носит имя Нагимы Айтматовой)» [Абдулвалиев: 2013. С. 16].

Бүген Караколда Хәмзә бай йортларыннан берни дә калмаган, ә совет заманында алар мәктәп булып та, китапханә булып та, клуб, аптека, таможня, йортлар идарәсе, кибетләр булып та хезмәт иткәннәр. Шул елларның хәтирәсе булып, Караколда Нәгыймә Айтматова исемендәге урам барлыкка килгән, аны Нәгыймә апаның 100 еллыгына, шәһәр хакмияте карары белән биргәннәр. Ә шәһәр музеенда Нәгыймә апаның үзе турында да, Габделвәлиевләр турында да, шушы шәһәрне тоткан һәм үстергән татар байлары турында да бер хәбәр, бер сүз дә юк.

Инде Хәмзә белән Газизәбанунының сигез баласы турында сөйләүгә күчик. Алар 1886 еллар тирәсендә өйләнешкәннәр, дидек, чөнки беренче балалары Мөхәммәтҗан 1887 елда туа, Сабирҗан – 1890да, Шәрифҗан – 1899да туа, Гөлша(т)ның туу елы – 1901, Нәгыймә – 1904 елда, Абдулла 1909 да дөньяга килә, Зәйнәп белән Әсмәбикәнең туу еллары да, үлү еллары да билгесез. Чыңгыз Айтматовның булачак татар анасы Нәгыймә, әйткәнебезчә, 1904 елның 7 декабрендә Караколда туа, 1971 елның 10 августында Фрунзе (Бишкәк) шәһәрендә үлә. Нәгыймә башта Караколда мәчет каршындагы мәктәп-мәдрәсәдә белем ала, аннан соң шәһәрнең рус телендәге кыз балалар гимназиясен тәмамлый.

Яшьлеге революция чорларына һәм большевиклар хакимияте заманына туры килгәнлектән һәм бай баласы булганлыктан, үзе теләгән медицина техникумына керә алмый, Пишпәктә стенографистлар курсларын тәмамлый. Аннан, 1925 елда – Кыргызстанның партия һәм совет җитәкчесе Түрәкол Айтматов белән очрашу, аның белән гаилә кору, балалар табу, ире белән бергә, Каракол, Ош, Җәләләбад, Пишпәк-Фрунзе шәһәрләрендә партия эшләрендә эшләү. Бер-бер артлы балалары туу, беренче уллары Ризаның үлеме, 1928 елның 12 декабрендә дөньяга Чыңгызның аваз салуы, аннан – Илгиз, игезәкләр Рево һәм Люция, Ревоның сабый чакта ук үлеме, аннан төпчек бала Розаның тууы. 1931елда Нәгыймәнең

әнисе Газизәбану Нәмәнганда, Хәмзә 1932 елда Ташкентта берсе артыннан берсе үлеп китәләр. 1934 елда абыйсы Сабирны, халык дошманы, дип атып үтерәләр. Айтматовлар баш очында да кара болытлар куера башлый, ире Түрәколны, Кыргызстанда иң зур партия-совет җитәкчесе булуы да, ул вакытта Мәскәүдә укып йөрүе дә коткара алмый.

Түрәкол Айтматов Мәскәүгә Кызыл Профессура Институтына укырга җибәрелгәч, 1935 елда Нәгыймә дә балалары белән анда бара һәм 1937 елда, иренең баш очында шомлы болытлар куера башлагач, балаларын алып, яңадан Кыргызстанга – иренең туган якларына кайта. Менә шуннан соң инде Нәгыймә Айтматованың чын мәгънәсендә яшәү өчен авыр көрәше башлана, үзе өчен генә түгел, берсеннән-берсе кечкенә дүрт баласы өчен, аларны саклап калу, юкка чыккан ире, аның һәм балаларының намусы өчен дә ул тиңсез көрәшкә күтәрелә. Үзе каты авыру хәлдә булса да, ул балаларын ач далаларда, карлы-бозлы тауларда яралы болан кебек саклый, халык дошманы хатыны һәм балалары, дигән кара тамга белән, авызы тулы кан булса да, аны ил алдында түкермичә, гаять тырышлыгы һәм күркәм холкы белән, ил алдында тирән хөрмәт казана. Ул дүрт баласына да югары белем бирә, аларны дала-тау араларыннан киң тормышка алып чыга, балаларының зур галимнәр, яхшы кешеләр икәнлеген, Чыңгызының дөньякүләм танылган язучы булуын күреп кала. Ире Түрәколның 1938 елда ук атып үтерелүен ул егерме елдан соң гына белә. Гомер буе ирен көтеп яши, аның олы мәхәббәтенә тугры булып кала, иренең авыр вакытларда үзенә сыендырган туганнарына, милләтенә дә тугры була – нәселен аларга тапшырып китә.

Чыңгыз Айтматов боларның барысын да белгән, ишеткән, үз күзләре белән күргән, ул татар Анасы Нәгыймә апа янында олы шәхес, талантлы язучы булып тәрбияләнгән. Ул барлык әсәрләрен дә беренче булып әнисенә укыта торган булган, аларда аның да язмышын чагылдырган. Чыңгыз Айтматовның «Йөзгә – йөз», «Анам кыры», «Язгы кәрваннар», соңрак язылган «Гасырларга тиң көн», «Ахырзаман» («Плаха») һәм башка әсәрләрендә ачы язмышына каршы берьялгызы көрәшергә мәҗбүр булган хатын-кыз образы, Ана образы – ул Нәгыймәападан алып язылган...

Әсәрләре 176 телгә тәрҗемә ителгән, 80 миллион тираж белән басылып чыккан дөньякүләм танылган язучы, дипломат, Дәүләт бүләкләре лауреаты Чыңгыз Айтматов әнисе турында болай дип әйтеп калдырган:

«Поклон Матери нашей! Каким мужеством, мудростью и преданностью своему родительскому долгу обладала она! Все лучшее в нашей жизни и судьбах наших, включая наше образование, было достигнуто благодаря ее труду и мужеству. Мать – это начало Родины, Мать – это

родной язык, Мать – это совесть, вкушенная вместе с материнским молоком».

Әдәбият

Абдулвалиев Р.Ш. Хамза из Мачкары, дед Чингиза. – Бишкек, 2013.

Айтматова Р.Т. Белые страницы истории. Мои воспоминания. – Бишкек, 2013.

Байрамова Ф.А. Татарская мать Чингиза Айтматова. – Казань, 2018.

Бәйрәмова Ф.Ә. Ана. – Казан, 2015.

Кукморский край. – Казань, 2008.

Эстафета памяти. Научно-практическая конференция «Вклад татаро-башкирского сообщества в социально-экономическое развитие и культуру Иссык-Кульской области и города Каракол». – Каракол, 2012.

ЛЕЙЛА АХМЕТОВА (АХМЕРОВА) О НЕИЗВЕСТНЫХ СТРАНИЦАХ ЖИЗНИ ОТЦА И МАТЕРИ

Р.З. Салиев

Лейла апа родилась в 1934 году. В настоящее время она проживает в г. Заинске.

– Лейла апа, известно, что ваш отец до 1917г. был первым имам-хатыбом и мударисом д. Старая Киреметь. Благодаря его усилиям в Старой Киремети появилась не только школа, но и возникли мечеть, библиотека. Это благодаря его стараниям жители деревни смогли официально оформить свое «отпадение» от православия в ислам, получили разрешение на строительство мечети и иметь своего указного муллу.

– Мой отец – Хасанжан Ахмеров родился 20 октября 1874 г. в д. Абдреево (Новомалыклинский район, Ульяновская область). В нашей семье из 15 детей пятеро умерли в детстве. Самая старшая – Амина (1901 г.), в детстве дружила с Х. Туфаном, они вместе учились и играли. Из 10 детей шестеро пошли по стопам отца и матери, они стали учителями. Моя мама – Нагима еще до замужества работала учительницей в деревне Кизляу (Курманаево), она родом из Старой Киремети. Мама была хорошо воспитанной и образованной, росла без отца. В деревне она слыла первой красавицей и модницей…

– Лейла апа, раз вы заговорили о матери, расскажите историю вашего рода по материнской линии. Эта история интересная?

– В 1890-е гг. в Старую Киреметь приезжают артисты с медведем на поводке, чтобы показать жителям деревни цирк. На площади в центре деревни собираются все, в том числе дети. После представления зрители начали потихоньку расходиться. Артисты остались одни, уже темнело. Только Гайнетдин бабай (он был очень простым и добродушным человеком), недолго думая, подошел к артистам и пригласил их в свой дом на ночлег. Он щедро угостил гостей, в том числе и медведя. Гости даже попарились в бане. Утром артисты, попрощавшись с хозяевами, уехали. С тех пор деду дали прозвище – «Аю» («Медведь»). Вот этот «Аю» бабай и есть отец моей мамы. Без әни ягыннан «Аю» – Гайнетдин бабай нәселе булабыз.

Мать моей мамы звали – Махижамал, она была молодой женой Гайнетдина. Когда Махижамал выходила замуж за Гайнетдина, он уже имел шестерых детей. Отца Махижамала звали Абдували. Абдували был ува-

жаемым человеком в деревне, его жену звали Махмижамал. У Гайнетдина было 11 детей. У Абдували (дед моей мамы) тоже было 11 детей. Отца Абдували звали Амир. Вот этого Амира забрали в царскую армию, у него дома осталась молодая жена с сыном Абдували. Представьте, в течение нескольких лет молодая жена не получает никаких вестей от Амира.

Вскоре молодую мать с ребенком забирают родители, и, не спросив ее согласия, выдают замуж за другого мужчину. Через некоторое время объявляется солдат Амир – очевидно, он сбежал из армии. Солдат видит, что дом пустой, сын и жена отсутствуют. Добрые люди объясняют Амиру, что к чему. Амир был смелым, он решается на отчаянный поступок – забирает к себе домой сына и жену. Беглеца усиленно ищут и находят в Старой Киремети дома. Амира в тот же момент арестовывают и увозят неизвестно куда. Больше он домой не возвратился.

Имам-хатыб Хасанжан Ахмеров с женой Нагимой. 1921

– Дальнейшая судьба Амира известна?

– К сожалению, больше о нем мы ничего не знаем.

– Интересная и печальная история. Почти готовый сценарий для кинорежиссёров.

– Равиль, таких историй из жизни нашей семьи можно рассказать очень много…

– Лейла апа, я внимательно прочитал воспоминания вашего отца. До издания этих мемуаров о просветительской деятельности Хасанжана Ахмерова мы знали из воспоминаний Х. Туфана. Конечно, наши знания о вашем отце, о его бурной деятельности в Старой Киремети расширились, когда его «Истәлекләр» стали достоянием читателей. Но весь вопрос в том, что эти воспоминания прерываются 1924 г. Даже Масгут Гайнетдинов (доктор филологических наук), издавший это уникальное воспоминание, на стр. 21 («Истәлекләр». Казан: «Иман» нәшрияты, 2004) пишет: «Яуширмәдә күпме яшәгәнлеге, Урта Азиягә кайчан китеп кайда яшәгәнлеге, горбәттәге (читтәге) язмышның нинди кагу-сугуларны күргәнлеге, кайда яшәгәнлеге хәттә безгә билгесез. Үзенә карата шундый рәхимсез булган бу дөньяда кайчан күз йомганлыгын да белмибез. Совет режимы аңа, кеше буларак, үз көне тотрыклыгын саклау хәсрәтеннән башка мөмкинлекләр калдырмый. Анысына да, үкси-үкси шөкер итмәле: ГУЛАГ газаплары фаҗигасыннан котылып кала алганга охшый».

– Равиль энем, сейчас я постараюсь восполнить этот пробел. Отец вынужден был уехать из Старой Киремети в 1924 г. Там остался Калим жизни (он был женат на сестре моего отца Асме). В деревне его все звали просто – Калим жизни. После Октябрской революции в Старой Киремети начинает действовать Комитет бедноты. Секретарем этого комитета и был Калим җизни. Вскоре его арестовывают и отправляют в Чистополскую тюрьму. Пробыв несколько месяцев в тюрьме, он выходит на свободу. Калим жизни ненадолго появляется в деревне и куда-то уезжает с семьей. Больше о нем у меня нет сведений.

Отец же с 1924 г. выполняет обязанности муллы в 1-й махалле Яуширмы. В 1926 г. его арестовывают и он оказывается в Чистопольской тюрьме. После ареста отца, маму с семью детьми выгоняют из дома. Окна и дверь заколачивают досками, все книги, что были дома, сжигают на костре. Семья остаётся на улице. К ним никто не подходит – все боятся даже слово сказать. Только одна, очень сердобольная старушка, пожалела и пустила к себе на ночлег, она их накормила. Остальные же все отвернулись от них. Ночью в окно бабушки постучали. Бабушка сообщила, что за ними приехали друзья отца. Они усадили всех в телегу и семья отправилась в Чистопольскую тюрьму, чтобы попрощаться с отцом. Только матери с маленьким ребенком на руках дали возможность

увидеть отца и попрощаться с ним. Бу кечкенә бала төрмәдә әтидән дога алып чыга.

Чтобы выжить, мама принимает решение уехать в Самарканд к родственникам. На железнодорожном вокзале воры, разрезав мешок, крадут у мамы деньги и документы. Друзья отца, провожавшие семью, отдают маме свои деньги, у кого сколько было. Купив билеты, они сели на поезд «Казань – Самарканд» («Максимка»), он был окрашен в красный цвет, возможно, это был товарный вагон (пол был застлан соломой). Добирались ровно 7 дней, поезд часто останавливался в пути. С кучей детей мама буквально вваливается в дом к Амировым. Нургали Амиров – правнук солдата Амира, о котором я уже рассказала. По профессии мама учительница, но она осталась без документов. В то время учителя пользовались спросом, они нужны были везде. Хоть и без документов, маму принимают на работу в одном отдаленном от города горном кишлаке. Председатель колхоза выделяет отдельный дом для жилья, нам помогают. Мама в очень короткий срок своими руками ремонтирует школу, складывает печь, белит стены, потолки. Приводит в порядок и дом. Мама одевается как узбечка, разговаривает на узбекском языке, ее уважают, она соблюдает намаз. Дети ее любили, и сама она очень любила детей. В то время в горах свирепствовали басмачи, они часто убивали учителей, их семьи. Спасая семью и себя мама решает бежать из этого кишлака. Она увольняется с работы и переводится на другое место жительства.

– Извините, откуда у вас такие подробности, вы же тогда были маленьким ребенком?

– Да это так, меня ещё на свете не было или я была ещё маленькая, но мне об этом не раз рассказывали мои старшие братья. Я, как губка, все это впитывала.

Отец четыре года сидел в Чистопольской тюрьме. Друзья, родственники не раз ходатайствовали, чтобы его освободили, доказывали, что он не «враг народа». В итоге, в июне 1930 г., его выпускают из тюрьмы на свободу. Отца вновь зовут в Старую Киреметь, но он говорит, что ему надо найти свою семью. Он находит нас и воссоединяется с семьёй. У отца на руках был единственный документ, что сидел в тюрьме. Пишет письмо в Абдреево и Старую Киреметь, но ответа не получает. Окончив курсы счетоводов в г. Самарканде, отец получает документ. Это 1931 г., наверное. Да, точно.

В августе 1931 г., он, наконец, устраивается на работу счетоводом в колхоз «Каганович» Джамбульского района Узбекской ССР, где мать работала учителем. В 1938 г. отец выходит на пенсию, и они с мамой переезжают в г. Душанбе. Дети уже выросли, получили образование, и кое-кто

из моих братьев и сестер обосновались в Душанбе. Отец умер в Душанбе 15 января 1955 г.

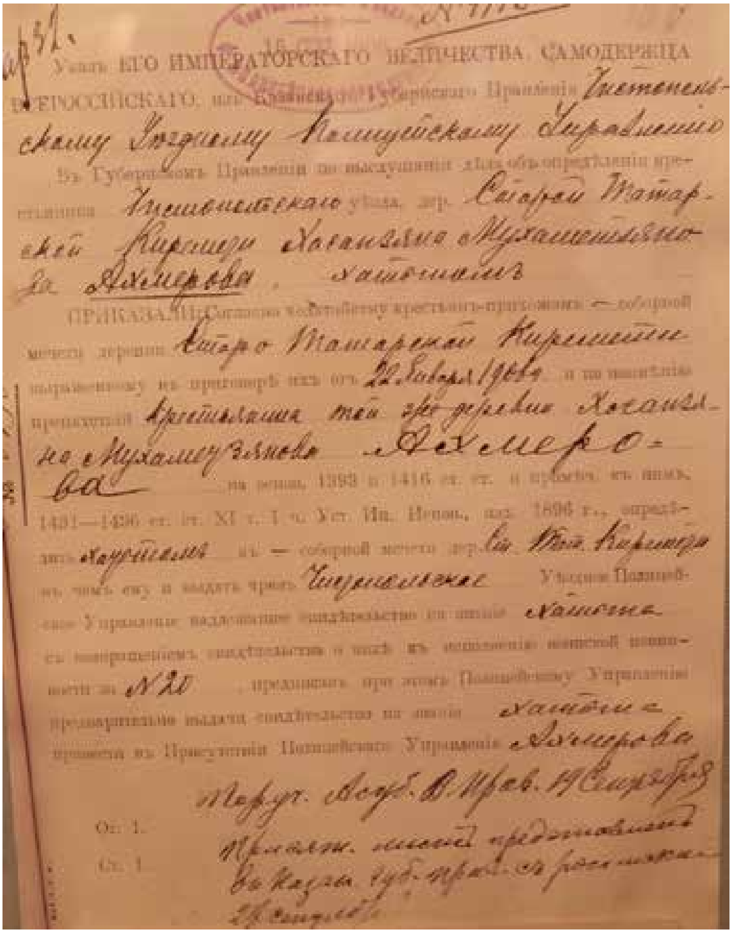
Указъ ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО, изъ Казанскаго Губернскаго Правленія Чистопольскому Уездному Полицейскому Управленію.

Въ Губернскомъ Правленіи по выслушаніи дѣла объ опредѣленіи

ПРИКАЗАЛИ:

– Я уже догадался, почему ваш отец в своих воспоминаниях ни словом не обмолвился о своих мытарствах в Чистопольской тюрьме. Он не хотел навредить своей семье, и прежде всего своим детям? Очевидно, по этой же причине его воспоминания обрываются 1924 г., когда он покинул Старую Киреметь и прибыл в Яуширму.

– Равиль энем, времена были сложные. Все страдали. О том, что мой отец сидел в тюрьме как «враг народа», я сама узнала, будучи уже на пенсии.

– Как Вы оказались в Заинске?

– Когда наступили «смутные времена» – 1991–1992 гг., старший сын Марат с женой вынуждены были уехать из Душанбе и обосноваться в Заинске. По воле судьбы мы с супругом тоже оказались здесь.

– Лейла апа, Ходай Сезне сәламәтлектән аермасын! Аллаһы Тәгаләдән киләчәктә озын бәхетле гомер сорап, изге теләкләр юллап догалар кылам.

– Ходай сиңа да, гаиләңә дә озын гомер бирсен!

Примечание: В Национальном архиве РТ я обнаружил ряд документов связанных с деятельностью Х. Ахмерова в качестве имама-хатыба села Старая Киреметь. Эти документы я включил в книгу: «История села Старая Киреметь» (Казан: Яз, 2017. 284 бит).

Мое открытие

В 2004 г. издательство «Иман» («Вера») выпустило книгу «Истәлекләр» («Воспоминания»), автором которой является Хасанжан Ахмеров – имам-хатыб и мударрис с. Старая Киреметь Аксубаевского района.

Мулла Хасажан Ахмеров, первый учитель Хасана Туфана. Это он был проводником мальчика по имени Хисбулла (Хасан) на пути в прекрасный мир поэзии. Х.Туфан с любовью вспоминал своего учителя и прямо указывал, что Х.Ахмеров сыграл большую роль в его становлении как поэта. «Давыллы еллар лирикасы» (1970) исемле җыентыгында, «Бәлки шагыйрь булмас та идем», – дигән кереш мәкаләсендә Хәсән ага Туфан бу мәсьәләгә аерым туктала. «Соңга таба минем «белем даирәм» тагын да киңәя төште. Безнең авылның мулласы Хәсәнҗан Әхмәров абый мине үз өенә килгәләп, китаплар, газетлар укып йөрергә чакырды. Яшьтәшем булган кызы белән без аның бик кызыклы әңгәмәләрен тыңлый идек. Ул, безне газета дигән нәрсәгә ияләштерү өчендер, алардагы хәбәрләр буенча, бик кызык сөйләшүләр, аңлатулар алып бара иде. Хәсәнҗан абый безне кояш тирәсендә әйләнүче планеталар һәм Галәмнең төзелеше белән дә аз-маз таныштырды».

Прочитав эти строки, становится понятным, откуда берет начало родник поэзии Туфана...

На том, как рукопись (оригинал) воспоминаний Х. Ахмерова оказалась в руках известного писателя Газиза Кашапова, автора книги о Х. Туфане «Млечный путь», я останавливаться не буду. После смерти Г. Кашапова обладателем копии рукописи Х. Ахмерова стал доктор филологических наук Масгут Гайнетдинов, который и подготовил ее к печати…

Как-то я пришел в гости к отцу и застал его за чтением «Воспоминаний». Чтение отцу дается с трудом, подводит зрение. Увидев меня, отец сказал:

– Улым, я немного отдохну, пойду в сад, а ты почитай вот эту книгу. Она – настоящее сокровище, цены ей нет. Вот только обложка очень тон-

кая, да и качество бумаги желает лучшего, переиздать ее надо большим тиражом.

– Отец, это стоит больших денег…

– Видать еще не осознали значимость этих воспоминаний. Ее автор Хасанжан Ахмеров – мулла нашего села, он в 1906 г. открыл медресе и мечеть в Старой Киремети. Его я знаю по рассказам отца и Хасана Туфана, это о нем я поведал когда-то Р. Батулле.

– Отец, ты иди, отдыхай. Я уже приступил к чтению, потом расскажешь…

«Воспоминания» я читал «запоем», без минутной передышки, точно взахлеб. Моя голова впитывала все, что написано, как песок в горячей пустыне – капельки случайного дождя. Захватывающая книга, автор описывает события, в гуще которых он сам когда-то «крутился». «Воспоминания», без сомнения, являются уникальным произведением, оно еще мало изучено, и только что входит в научный и литературный оборот. Свои воспоминания Х. Ахмеров написал в 1945–1946 гг., будучи 72-летним стариком, 55 лет спустя после событий, о которых он пишет. 27 лет он верой и правдой служил жителям Киремети. Летом 1924 г. Х.Ахмеров вынужден был покинуть Старую Киреметь. Красные говорили: «Мулла – для революции чуждый элемент». Белые говорили: «Коммунист – мулла». Во время «вилочного» движения его чуть не убили, укрылся в Биляре в штабе красных. После долгих раздумий он решает совсем отказаться от духовного сана. Вскоре Х. Ахмеров приезжает в Чистополь, чтобы сдать указ о его назначении муллой в Старую Киреметь. Мухтасиб Шигаб мулла уговаривает его поехать в деревню Яуширма (родина Гаяза Исхаки) в качестве муллы. Он соглашается и получает другой указ. На этом месте рукопись воспоминаний прерывается. Как сложилась дальше судьба Х. Ахмерова? Сколько времени он прожил в Яуширме? Когда он уехал в Среднюю Азию? На эти вопросы в книге нет ответов. Масгуд Гайнетдинов, издавший «Воспоминания», в своей авторской версии пишет: «Нам даже неизвестно, где и когда он умер»…

В книге имеются интересные эпизоды: о революционных днях 1905 г. (Астрахань), о восстание «вилочников» (1920 г.), о голоде 1921 г. Большой интерес для меня представляет преподавательская деятельность Х. Ахмерова. Его я бы назвал и муллой, и директором школы. По сути, он занимается теми же вопросами, что и директора школ – это и подбор кадров, внедрение новых форм и методов обучения, оснащение школы учебно-наглядными пособиями. Он тоже «ломал голову» – искал источники финансирования школы, а денег как всегда, не хватало. В воспоминаниях Х. Ахмерова имеется богатый материал и по истории с. Старая

Кереметь. Очевидно, о существовании рукописи «Воспоминаний», о ее содержании, до недавнего времени никто не знал. Мне кажется, что ученых, изучающих историю татарского народа, а также исследователей татарской педагогики и жизни татарских медресе, ждут открытия. Это еще впереди. Жаль, что тираж книги очень мал, всего 200 экземпляров, это же капелька в море. Прав мой отец, переиздать ее надо большим тиражом.

Пока отец отдыхал, я сделал важное открытие для себя. Х. Ахмеров в своих воспоминаниях (С. 117) пишет: «1906 елның җәендә, ике урәтник, авыл старостасы Кәшшаф Сәлиевне алып, мулла Хәсәнҗан Әхмәровны сорап киләләр. Өемдә тентү үткәреп, шөбхәле һичнәрсә тапмастан китәләр».

Вот это да! Значит в книге «Бер тамчы ярату» (в рассказе «Дәрвиш хатирәләре») Набира Гиматдинова ничего лишнего не придумала. Мне не раз говорили, что сочинять можно что угодно. Вот и доказательство, что мой дед был старостой деревни Старая Киреметь, об этом черным по белому пишет Х.Ахмеров. Мой дед хорошо знал и отца Хасана Туфана…

Далее на 118 странице я обнаружил кое-что о моем прадеде Сали бабае и его дочери Бибиҗамал. Вот, что пишет Х. Ахмеров в своих воспоминаниях: «1907 елда мәзкүр Габделкәрим ага Сибирәков кыз балалар өчен дә мәктәп салдырды. Кызлар мәктәбе бар, укытучы гына юк. Хатыным аврый. Кардәшем тормышка чыкты 1907–1908 уку елына уз мәхәлләбездән үзебездә укыган кызлардан Сәли бабай, Гыйззәт бабай кызларын (Бибиҗамал, Саимәләрне) укытучы итеп тәгайин кылдым»...

Рассказывал же мой отец, что Бибиҗамал апа учила детей в школе. Позднее в 1940–50-х гг. в Старокиреметской школе работали моя мама – Валиахметова Ркия Махмутовна и мой отец – Зуфар Салиев. Х. Ахмеров в своих воспоминаниях («Воспоминания», стр. 124) пишет: «Бикүледән таланып куылган китапханәне Кармәтбашында ачып, шул китапханәдә эшләргә мулла Хәсәнҗан тәгайин кылына. Тәгайин кылыну берлә, китапханәгә кирәкле китапларны алу өчен Казанга китәм. Кәшшаф Салиевтан йортны иҗарәгә (арендага – Р.С.) алып, рәсми рәвештә, китапханәне ачам» (открытие библиотеки относится к началу 1917 г.).

Мне не раз приходилось слышать от отца, что мой дед был грамотным: умел читать и писать, хорошо разговаривал по-русски. В период Столыпинской реакции и Русско-японской войны 32-х летнего Кашшафа Салиева (родился в 1870 г.) избирают старостой Старой Киремети. Несколько раз подряд, каждый раз на три года.

Уже находясь где-то в далекой Средней Азии, Х. Ахмеров (он, как было сказано, бежал туда из-за преследований Советской власти и своих врагов) с глубокой тоской вспоминает своих друзей и жителей Старой Киремети, кто оказал ему помощь и содействие.

«Булып үткән остазларымның һәм дусларымның кемнәр булуын язып үтүне тиеш күрәм: Беренче остазым Яңа бистәнең дәмелла Салихҗан Галиев, Габделкаюм хәзрәт Бәдыйгый, дәмелла Галимҗан Баруди, Чистайның дәмелла Нажиб хәзрәт Әмирхан, тарикать остазым дәмелла Нуретдин хәзрәт Тархани, хәлфә Батырша хәзрәт, Камалетдин бин Гыйниятулла, Фатыйх – Тажи-Гани, Дәүләтша Искәндәр, мулла Кәмаль, Мулла Мөхетдин Фәхретдин. Мәхәллә картларыннан күп яхшылыклар күргән картларым: Фәхретдин бабай, Шәкүр бабай, Гөбәш бабай, Сәли бабай, Ишмөхәммәт, Сабит бабай, Зариф Гөбәш, Хисаметдин Гайнетдин, Нуретдин Гыйнетдин».

Автор «Воспоминаний» (С. 132–133) перечисляет имена и фамилии около 50 человек, большинство из них – это муллы и учителя, друзья и деревенские старики. Как видим, обширный список состоит из двух частей. В первую автор включил своих друзей и тех, кто оказал ему большую помощь и содействие. Во второй части списка не так много имен и фамилий, тут автор перечисляет своих противников и тех, кто его не раз обманывал…

Я внимательно читал этот список, искал своего прадеда и деда. Когда нашел прадеда Сали бабай, то неслыханно обрадовался – он в первой части списка. Во второй части списка моего деда Кашшафа Салиева я не обнаружил – это меня тоже радует…

Закончив читать, я пошел в сад к отцу. Вижу, как он «отдыхает» – читает второй экземпляр этой книги.

– Отец, ты уже отдохнул? Сейчас я тебя обрадую. В «Воспоминаниях» автор обмолвился и о твоих предках. Что скажешь?

– Сынок, мои предки – это и твои предки, они достойные люди. Хорошо и почетно идти по их стопам, они шли прямым путем. Мулла Хасанжан Ахмеров их упоминает только добрым словом. Я же сказал, что эта книга – настоящее сокровище. Клад же в твоих руках, а им надо делиться.

Примечание: В Национальном архиве РТ я обнаружил ряд документов связанных с деятельностью Х.Ахмерова в качестве имама-хатыба села Старая Киреметь. Эти документы я включил в книгу: «История села Старая Киреметь» (Казан: Яз, 2017. 284 бит).

КЫЯМ ҖӘГЪФӘРЕВ: АВТОБИОГРАФИК ИСТӘЛЕКЛӘР

(Дәвамы. Башын карагыз № 2, 3, 2018)

Дамир Таҗи

КАЗЫЙЛЫК

1895 елның көзе. Көзге суыклар куып китергән шикелле Тайсуган мәдрәсәсенә иске шәкертләр белән аралаш яңа шәкертләр дә килеп тула. Укулар башлана. Талипның шәкертләре елдан ел арта. Шулай уку эшләрен җайлап йөргәндә Талипны Зәки хәзрәт үзенә чакырып ала. Хәзрәтнең өендә, зур бүлмәдә Яхшыбай Мортаза хаҗи ашап, чәй эчеп утыралар. Алар икесе дә Талип хәлфәне якты чырай белән каршы алып чәй өстәленә дәшәләр. Хәл-әхвәлләрне белешкәннән соң Зәки хәзрәт сүз башлый: «Мулла Талип! Мөхтәрәм Мортаза абзый үзләренең кечкенә уллары Гыйльфанетдинне сезгә укырга алып килгәннәр. Без мәслихәтләштек тә, аның үзегезнең кулыгызда тәрбия табуын муафыйк күрдек. Бүгеннән алып кабул кыласыз...»

Шул мәҗлестә Зәки хәзрәт Талип хәлфәгә мәдрәсәнең казыйлык вазифасын да тапшыра. Хәлфә бу тынгысыз эшне алмаска маташса да, хәзрәт аның авызын да ачтырмый өстенә йөкләп куя. Шул көннән ул Тайсуган мәдрәсәсенең хәкыйкый җитәкчесе булып кала. Шәкертләр арасындагы интизам, дини кагыйдәләрнең мәктәп эчендә үз вакытында үтәлеп торуы, мәчеткә йөрү, намаз калдырмау, җомга намазына бару шикелле мәсьәләләр казый кулында булалар. Казый булган кеше мәдрәсә эчендә һәм укучылар арасындагы мөнәсәбәтләрне белеп тынычлык саклап торырга тиеш.

МӘДРӘСӘГӘ ШАЙТАН КИЛГӘН

Талип хәлфә сүзгә оста, сөйләгәндә мишәр шивәсе белән ашыкмый сөйли, ялган аралаштырмый, ялганлаган кешене җаны белән сөйми. Шук, шаян сүзләргә бик тапкыр, иптәшләренең фикерен бер сүз әйтү белән төшенеп ала. Казый булганнан бирле аның эше күп, барлык мәшәкатьләргә өлгерергә кирәк. Тайсуган мәдрәсәсендә укучыларны, сыйныфларны үз эченә алып, ятакларны, уку корпусларын берләштерүче аерым бина юк. Зур ишек алдында эреле-ваклы агач өйләр төзелеп киткән, аларның уртасына таштан салынган ашханә урнашкан. Анда иртәдән кичкә кадәр чәй кайнап тора. Каен, имән утыннары җәһәннәмдәге кебек шартлап янып,

олы плитәне кызыл төскә кергәнче кыздыралар. Ашханәнең эче һәрдаим болыт шикелле пар белән тулы, аяк асты һәрвакыт юеш. Яшь укучы шәкертләр киез итек белән кереп аның күзенә басалар. Анда бертуктамый шәкерт кайнаша: чәй ала, аш, ботка пешерә, анда һәрвакыт мәш киләләр. Мәдрәсә тормышы авыр булганлыгы сәбәпле укучылар арасында еш кына төрле низаглар чыгып күңелсез вакыйгалар очрап тора. Кемдер берәүне сүккән, кемдер берәүгә типкән яки суккан, салып еккан, болар гади һәм табигый хәдисләр. Әгәр Сарт Вәли, таз Касыймны тотып кыйнаган икән, моңа берәүнең дә исе китми. Шәкертләрнең һәрберсенең үз кушаматы бар. Кәкере Шакир, Ябалак Кәрим, Сукыр Нури кебек кушаматлар бер туктамый эшләп тора. Хәттә хәлфә хәзрәтләрнең дә кушаматы бар. Мәсәлән Зәки хәзрәтне «күркә Зәки» дип атаганнар. Еш кына мәдрәсә шәкертләренең фәнни-гыйльми тәрбияләре бик түбән, нәрсә дисәң шуңа ышаналар. Шайтан, җен, албасты, убыр, су анасы, өй анасы, пәри, шүрәле, рух, хозыр кебек әфсанәләр (фантастик хикәяләр, мифик хәлләр) турында үзара чынлы-хаклы хикәяләр сөйләү гадәте бар. Моңа кечесеннән алып зурысына кадәр ышаналар. Пәри ялаган, җен суккан, шайтанланган, су анасы алыштырган дигән сүзләрне кулланып, шуңа чын күңелдән ышанып, бераз өстәп тә дөресен сөйлиләр. Бигрәк тә яшь шәкертләр мондый хикәяләрне зур ихлас, аерым ләззәт белән тыңлыйлар. Мәдрәсә хәяты борынгыдан килгән традицияләр нигезендә дәвам итә.

Кыш уртасы. Пәнҗешәмбе (атна кич), ягъни иртәгә җомга, бөтен мөселманнар өчен бәйрәм һәм ял итү көне. Якын тирә авыллардан килгән укучылар ата-аналары янына, ялга кайтып китәләр. Талип казый Яңа Әлмәткә киткән була. Мәдрәсәдә ерак авыллардан килгән укучылар гына калган. Һәр өйдә 10–15 баладан артык түгел. Балалар һәркем үз эше белән мәшгуль (нәрсә дә булса эшләп утыру). Кичке сәгать 11–12 тирәләре. Яшь һәм кечкенә балалар укый торган өйнең бозлы тәрәзәсенә әллә нинди бер куркыныч нәрсә килеп каплана. Йөзе бик киң, борыны чамадан тыш зур, авызы исә җәелеп әшәке тешләре күренеп тора. Маңгаенда бердәнбер күзе ут кебек янып, бер ачылып, бер ябылып тора. Аннан югарырак олы бер мөгезе дә бар. Тәрәзә аркылы бу тагын да коточкыч булып күренә. Мәдрәсәдә утырган балалар авызларын ачып катып калалар да, һәммәсе бергә «шайтан», «шайтан» дип кычкырып җибәрәләр дә, чабыша һәм елаша башлыйлар. Зурырак шәкертләр кулларына һәфтияк, Коръән кебек китапларны алып әгузе бисмиллә әйтеп укырга тотыналар. Бераз вакыттан соң тәрәзәдәге шайтан юкка чыга. Тышка чыгарга да куркыныч. Шулай да кулларына дин китапларын тотып төркем-төркем урамга чыгалар. Башка өйләрдән дә чыгып кушылган олы балалар белән шайтанны күпме генә эзләсәләр дә таба алмыйлар. Шайтан күптән инде күккә иңгән.

Икенче көнне иртә белән мәдрәсәгә шайтан килгән дигән имеш-мимешләр авыл буйлап таралып зур бер хикәягә әйләнә. Хәйран калган халык ышанырга да ышанмаска да белми. Талип хәзрәткә дә моны мөһим зур вакыйга итеп сөйләп бирәләр. Бу хәл инде онытылды дигәндә, 15 көннәрдән соң тагын кабатлана. Мәдрсәгә шайтан килә. Балалар тагын бик куркышалар. Зур шәкертләр бик тиз киенеп Коръән, һәфтиякләрен күтәреп, йөгереп урамга чыксалар да шайтан эзсез югала. Шайтанның бу килүендә дә казый өйдә булмый. Мондый эчпошыргыч хәлнең янә кабатлануы, аннан соң һәр ике килүендә дә казый өйдә булмаган чакка туры килүе серле. Бу усал шәкертләрнең яки берәр үчле кешенең уйнатуы түгелме икән? Талип казыйның кәефе китеп ачуы чыга. Бу шайтан дигәннәре кем икән соң? Аны ничек тотып фаш итәргә икән? Шайтанны һичшиксез тотып балалар алдында акылга утыртырга кирәк дигән катгый фикергә килә казый һәм бер хәйлә кора.

Алдагы атналарның берсендә Талип казый пәнҗешәмбе көн, дәресләр беткәч һәм күп балалар өйләренә кайтып киткәннән соң, якташ дусты Хәниф хәлфә белән бергә икәүләп, барлык шәкертләргә таныш булган Садыйк бабайның ат-чанасын җигеп, мәктәп ишек алдында һәркем күрсен өчен бик озак маташып, кара толыпларын киеп, кичкырын чанага утырып Әлмәткә дип чыгып китәләр. Гадәттәгечә аларны хәлфәләр, шәкертләр җыелышып кул болгап озатып калалар...

Тайсуган авылын караңгы каплап ала. Мәдрәсә эчендә керосин лампалары берсе артыннан берсе яндырылып шәкертләр кич утырырга әзерләнә. Кичке сәгать уннар тирәсендә мәдрәсә ишек алдында йөрүләр туктагач Талип казый белән Хәниф хәлфә бер кешегә дә күренмичә, ишек алдына күп итеп өеп куелган утыннар, әрдәнәләр арасына толыпларын кигән көенчә кереп посалар да теге шайтанның килүен түземсезләнеп көтәләр. Кич сузылган саен тәнгә суык үтә бара. Җил күтәрелеп карлы буран уйный. Кар өстендәге эзләр дә күмелә. Төн эченә кергән саен авыл буендагы шау-шулар кими, мәдрәсә эче дә бөтенләй тынып кала. Шактый күп вакыт уза. Хәлфәләр суыктан калтырап шайтанны бик ачулы гына көтүләрен дәвам итәләр, өсләренә кар бөртекләре кунып үзләре дә ак төскә кереп бетәләр. Шайтан һаман юк та юк. Инде мәдрәсәдә соңгы лампалар да сүнде. Бу эшнең уңышсыз бетүенә хәлфәләр борчылып, инде торып китәргә уйлыйлар. Шулай икеләнеп торган чакта, мәдрәсәнең күрше Хәким ындырлары ягыннан нindider бер ак нәрсә, шәүлә күренеп китә. Хәлфәләр моңа бик сөенеп шайтанга күренмәс өчен сагаеп, тагын да яхшырак яшеренәләр. Бу баштан аяк кәфенгә уралган гәүдәнең шайтан булуына хәлфәләренең шик шөбһәсе калмый. Шайтан бик зур саклык белән мәдрәсәгә якыная. Бераз килә дә ак карга

утырып, я ятып тирә якны күзәтә, кеше фәлән булмаганлыкка төшенгәч тагын алга бара. Менә ул ашханәне үтеп, бөтен гәүдәсе белән кечкенә балалар укый торган өйнең тәрәзәсенә каплана, әллә нинди хәрәкәтләр ясый, аның битенә кигән маскасы ерактан ук дәһшәтле, җанны өшетерлек булып күренә. Балалар кычкырышып елаша башлыйлар. Шайтанга шул гына кирәк тә, үз батырлыгына шатланып, әллә нинди дуңгыз чинаган тавышлар чыгара. Әмма шайтан бөтен кыланмышларын күрсәтеп бетерә алмый. Ике кара толыплы кеше җәһәт кенә килеп, шайтанның өстенә бау ташлап урап алалар, карга яткызып кыймылдарга да ирек бирмиләр.

– Әй шәкертләр! Тиз булыгыз, монда чыгыгыз! Шайтан кулга төште, – дип кычкыралар. Бу сөенечле хәбәргә бөтен өйләрдән шәкертләр, хәлфәләр йөгерешеп киләләр. Арада моның чын шайтан булуына ышанучылар да була. Шайтанга барысы да тибеп калырга ашыга, кайсыдыр аның аркасын йодрык белән дөмбәсләп карый, өченчеләре шаккатып бу хәлне күзәтә. Шайтанның киеме бик калын ахыры, ул типкәнгә дә, сукканга да эндәшми. Бу Талип казыйга бер дә ошамый. Шайтан бик иркен ята, тавыш чыгармый, үзенең кем икәнлеген әйтми. Талип казый аны хәрәкәткә китерер өчен:

– Әй шәкертләр, бисмилла әйтеп шайтанга таяк белән сугыгыз. Югыйсә качып китүе ихтимал, – дип, дәртләндерә. Әмма шайтан һаман дәшми. Бу чараның да нәтиҗәсе юклыгы беленә. Казый эшне тагын куертып җибәрә:

– Шәкертләр барыгыз тиз генә ашханәдә купны кайнатыгыз, плитәне кыздырыгыз. Өстенә кайнар су коеп, утлы плитәгә бастырыйк. Китап шулай куша, – дип үгетли. Бу боерыкны алган берничә шәкерт ашханәгә йөгереп китәләр. Шайтан бу сүзләрне ишетеп куркудан калтыранып ята. Бу тамашадан кызып киткән кайбер шәкертләр күсәкләр күтәреп киләләр. Әммә аның белән сугарга рөхсәт ителми. Ниһаять, эшнең бик зурга киткәнен чамалаган шайтан телгә килә:

– Ә-ә-ә, кем, мелла Талип! Бу мин, шәкертләр, бу мин бит, Хәким абзыегыз. Мин шайтан түгел, мин болай гына, уйнап кына килгән идем, – дип акланмакчы була. Казый исә, аның сүзен тыңламый да:

– Берүк шайтан, җен-пәри сүзләренә колак салмагыз, гөнаһлы булырсыз. Шайтан булгач, ул Хәким кыяфәтендә дә, ат, сыер сүрәтендә дә, хәтта эт булып килүе дә мөмкин, ди. Шайтан эшнең гел начарга калуына пошынып һаман ялвара:

– Әй мелла Талип! Зинһар дип әйтәм. Мин күрше Хәким. Валлаһи дип әйтәм, мин шайтан түгел. Казый эшнең уңышлы барганын күреп, яшьләрнең канын тагын да уйнатып:

– Шайтан ул кыйнауны белми, аны ут кына җиңә. Әй Әхмәтҗан, Шәрифулла, плитә кыздымы әле, су кайнап чыктымы? Шайтанны ашханәгә алып барыгыз... Шәкертләр шайтанны күтәреп ашханәгә алып керәләр, ләкин йөзен ачмыйлар. Аны уртага алып, чиләккә кайнар су куялар. Хәким бөтенләй куркып кала.

– Сез мине үтерәсезмени, –дип елап җибәрә. Шайтанны аякка бастыралар да маскасын алып идәнгә ташлыйлар, Хәкимнең куркынган йөзе чагылып китә. Тайсуган Хәкимнең өе мәдрәсәдән ерак булмый. Ул үзе дә кайчандыр шул мәдрәсәдә укып, аны яхшы бетергән, әмма ниндидер сәбәпләр белән мулла була алмый калган. Ул хәзер атасыннан калган байлык белән авылда кибет ачып сәүдә итә. Хәким мәдрәсә шәкертләрен шаяртырга ярата торган була. Кибеткә килгән шәкертләргә дәресләре өстеннән төрле сораулар биреп сүз ярыштырырга, алардан көләргә ярата икән. Бу юлы да ул кызык чыгарып яшь казыйны ахмак итеп калдырмакчы, авылда төрле мәсхәрәле хикәяләр таратмакчы була. Әмма ни кызганыч, үзе адәм мәсхәрәсенә әйләнә. Шәкетрләргә дә ачуларын кайтару өчен бу хәл бик шәп була. Бу маҗараны казый тәрбияви якка юнәлдереп җибәрә:

– Юк ла, бу Хәким булмас. Шайтан нәрсә сөйләмәс. Кулдан ычкындырмагыз үзен, һавага очып китүе дә мөмкин. Ничек инде ул, сакалына чал кергән, авылның беренче бае, сәүдәгәре мәдрәсәгә килеп балалар куркытып йөрсен ди. Бу чеп-чи ялган. Аяклары белән кайнар плитәгә бастырып карыйк. Шуннан соң белербез, шайтанмы бу, әллә Хәкимме?

– Әйе, дөрес, бик дөрес дип кычкыралар җыелган халык. Шул арада шайтанның киез итекләрен салдырып алалар. Һич көтмәгәндә каяндыр Хәкимнең улы ашханәгә килеп керә һәм атасының кызганыч хәлдә булуын күреп аптырап кала. Хәким:

– Улым! Бар әниеңә әйт, шкафтан 25 сум алып бирсен. Шәкертләр иртәгә зыяфат (кунак булу) ясарлар, – ди. Әмма шәкертләр ризалашмый, 25 сум гына аз. Хәкимнең улы 50 сум алып килеп биргәч кенә төнге маҗара тәмам була.

Икенче көнне, ягъни җомга көн, Тайсуган мәдрәсәсендә чәйле, пылаулы күңелле кичә ясыйлар. Кичәнең эчтәлеге мәдрәсәгә шайтан килүгә багышлана. Шул вакыйгадан соң мәдрәсәгә һич бер шайтан килми. Аны авыл халкы озак еллар кызык бер мәзәк итеп сөйләп йөри.

МӘКӘРҖӘ ЯРМИНКӘСЕ

Тагын ямьле язлар җитә. Кечкенә елгалар шаулап ташыйлар. Инде зур елгаларга нәүбәт килгән. Тайсуган авылын икегә бүлеп, кисеп үтә торган Зәй елгасының да ташуы аерым көч-куәт белән ага. Ул киң болыннарны тулы каплап ага, кайбер авыллардан мунча, сарай, бура кебек карал-

тыларны да агызып килә. Җирләр кибә башлагач, язгы сабан якынлаша. Шәкертләр язгы кыр эшләренә авылларына китә. Укулар туктау белән Талип Зәки хәзрәт тапшыруы буенча мәдрәсә ишек алларын тазарта, бер урынны калдырмыйча себертә, мәдрәсә өйләренең тәрәзәләр капкачын ябып, такта белән кадаклап куя. Бер ике көн хәзрәтнең йөзләгән багана умарталарын әрәмәгә алып барып тезеп куялар. Мондый эшләр һәр минут табылып кына тора...

Җомга намазыннан соң ул үзе торган мәдрәсәгә кайта. Мәдрәсә буш, тынып калган, беркем юк. Ул үз уйларына батып утыра. Күңелсез фикерләргә бирелмәс өчен Тайсуган авылы янындагы тауга менергә була. Тауның эченнән зур-зур ташлар да күренеп тора. Мәдрәсәдә укыган һәрбер шәкерт яз башында, тау түбәләреннән кар киткәч, шул тауга чыгып сәяхәт итү, язгы саф һаваны туйганчы сулап кайта торган булалар. Әнә шул ташларга чокып үзләренең исем фамилияләрен дә язып куялар. Анда Талип бик күп таныш исемнәр күрә. Бер яхшы гына шомарак ташны сайлап ала да, гарәп хәрефләре белән: «Талибетдин бин Хәертдин бин Фәхретдин бин Гобәйдулла бин Җәгъфәр мулла. 1894 ел, 25 апрель», – дип язып куяр. Бәлки кайчандыр кемдер укып искә алыр. Тау башыннан Габдрахман авылы, аның яшәреп килә торган урман куаклыклары, сул яктан ялтырап, әллә кайлардан агып килгән Зәй елгасы, аның тегермән буасы, андагы куе таллыклар, әрәмәләр, ерак та түгел Бөгелмәгә китә торган каенлы юл, андагы юлаучыларга карап моңаеп ала.

Утырдым мин тауның күкрәгенә,
Хатлар язам, җилкәй исми тор!
Чү, шаулама син дә, кара урман,
Үткән гомерем, искә төшми тор!

Әй уйлар, уйлар. Ялгызлык һәм чарасызлык. Алдагы тормышның томанлы, караңгы билгесез булуы Талипның йөрәген сызландыра, ярсыта иде. Алга таба нәрсә эшләргә?

Сызла, сызла, сызла күңелем!
Сызла төн йокламыйча.
Сызла айлар, сызла еллар,
Сызла бер туктамыйча.

Кыш көне Әлмәт базарында байлар белән аралашып йөргән чакта, ул мәкәрҗә базары турында күп кызыклы хикәяләр ишеткәне бар иде. Байлар кичке чәйне тәмләп эчеп утырган вакытта үзара: «Мәкәрҗә бик зур базар, анда узган ел мин менә моның кадәр файда табып кайттым», яки «Әхмәт бай тагын баеп кайткан», – дигән сүзләрне күп тапкыр ишеткәне бар һәм шуның өчен мәкәрҗәне күрү теләге Талипның күңелендә ята

торган иң татлы хыялларның берсе иде. Тайсуган авылының тау башында аның бу хыялларын беркем дә бүлдерә алмый иде. Әле көтү кайтканда гына ул тирән уйлардан айнып китте. Күп тә үтми Талип казый хәзрәтнең мәдрәсәдән тыш башкарыла торган печән чабу, саклау, умарталыкларны карап тору, кышка утын китерү кебек вазифаларны үзенең якташы фәкыйрь бер мишәр шәкерткә тапшырып, хәзрәттән гозер сорап һәм рөхсәт алып Нижний Новгород шәһәренә, җәйге мәкәрҗәгә олы бәхет эзләргә чыгып китә. Ләкин Талип уйлаганча олы бәхет аны шәһәр читенә чыгып кочагын җәеп каршы алмый. Талипка ошаган авыр тормыш куып йөрүче яшьләр монда күп. Урыс, татар, чуваш, башкорт егетләре һәм алар кебек һөнәрсез, акчасызлар әллә кайчан килеп тулганнар. Байлар, сәүдәгәрләр, артистлар, угырылар, шулерлар шәһәрдәге бөтен кунак өйләрен биләп бетергәннәр. Талип кунак өеннән дә мәхрүм кала. Канвин ягындагы «двухцветная гостиница» каршындагы бакчага, үсеп утырган агачлар, куаклар арасына кереп урнашырга мәҗбүр була. Кичкырын бакчада адәм затлары күбәя төшә. Алар арасында Уфадан, Оренбургтан, Казаннан килгән татар яшьләре, мәдрәсә шәкертләре дә килеп чыга. Бәхет эзләп килгән бу бичара татар яшьләре иртәдән кичкә кадәр анда чабып, монда барып, ике кулга бер эш таба алмастан, ярым ач хәлендә кичен кунарга тагын шул бакчага, карт каен, имәннәр арасына кереп сыеналар. Ул вакытта багана башларында әле электр лампалары юк. Анда-монда куелган керосин лампа фонарьлары сәгать 12 ләрдә сүндерелә. Утлар сүнгәч, бигрәк тә болытлы төннәрдә бакча эче дөм караңгылыкка чума. Әнә шуны гына көтеп торган угыры, шулерлар бакчага кереп йоклап яткан тәҗрибәсез татар малайларын, шәкертләрне акыртып талыйлар, аларның соңгы киемнәрен салдырып алып ялан өс калдыралар. Өстәвенә татар балаларының бер авыз урысча белмәүләре жуликлар өчен кызык булып күренә. Аларның: «Ах ты сволочь, фраер! Я тебя покажу, где раки зимуют, гололобый татарин!», – дип, кәләпүш һәм җилән кигән татар малаеның яңак төбенә берне биреп, кулындагы капчыгын, ахыргы өсте-башын алып киткәндә ярдәмгә һичкем килми дә, күрми дә. Бу көннәрдә Талип үз янына күңеленә хуш килгән якташ мишәр егетләрен туплап бергә йөриләр. Алар бакчада кичләрне бергә үткәзәләр, арыш ипиен турап, суга манып бергә ашыйлар, чиратлашып әйберләрен саклыйлар. Мәкәрҗә яшьләргә якты чыраен һаман да күрсәтми, айга якын вакыт үтеп киткән. Әле кулга алып һичбер эш эшләнгәне юк. Бәхет урнына һәр көн бәхетсезлек очрап тора. Беркемнең дә кәефе юк. Бакча каршындагы беренче класслы рестораннан ишетелеп торган исерек авазлар, тәрәзә яктысында чайкалган акчалы байларның типтерүләре, хатын-кызларның чыелдаулары, оркестр-музыка тавышлары ачыгып йөзләре саргайган, эшсез татар яшьләренең бәхетсезлек хисен

тагын да арттыра төшә. Бу «хәсрәт бакчасы»ннан ничек котылырга. Шулай да бер төркем иптәшләр Себер баржасыннан йөк бушаталар һәм йөк төяп куялар. Эш беткәч акча түләнә. Көндәлек хәрәкәтләр өчен булса да бераз акча эшлиләр. Тамак хакына дип бәяләрне белмәгән, базар хакын аңламаган шәкертләр иң авыр эшләрне дә арзан бәягә эшләп куялар. Бу исә Нижний Новгородның элеккедән грузчик булып эшләп килә торган урыс кадровый пролетариатының ачуын китерә, чөнки эш урыннары кулдан китә. Шул сәбәпле алар бу татар «фраер»ларын куып җибәрү, аларны куркыту юлына басалар. Еш кына аракы эчеп алып кул сугышлары чыгаралар. Яшьләрнең акчалырын кыйнап алалар, я аракы алып сыйларга мәҗбүр итәләр. Һәрдаим «татарская морда» сүзләре ишетелә. Мондый күңелсез вакыйгалардан соң кайбер татар малайлары «хәсрәт бачасы»на баргач, ярты шешәне алып, ач карынга төшергәннән соң, үзләре дә ахмак булып, кычкырышып, дулашып, кайчакта сугышып та китәләр. Әмма Талип бу пычрак эшләрдән гел читтә тора, авыр көннәр кичерүенә карамастан, бакчаның кеше йөрмәгән почмагына барып намазларын укый. Нәкъ менә шул елны Иран әзәриләреннән булган мөселман сәүдәгәре бик олы баржага җылы якларда гына үсә торган җиләк-җимешләр алып Каспий, соңыннан Идел аша Мәкәрҗәгә килә. Ләкин ни өчендер баржа бик соңга кала. Анда йөзем, кишмиш, курага, лимон, әфлисун, банан, эре чикләвек кебек нигъмәтләр була. Аларның кайберләре бозыла да башлаган. Бу бай һәр көнне Идел буена төшеп, борчылып үзенең баржасын көткән. Баржа килгәч тә аны бик тиз бушатырга кирәк була. Ираннан килгән бай русча белми, урыс грузчиклары белән турыдан-туры сөйләшә алмый. Шул вакыт пристанда аның күзенә тыз-быз чапкан мөселмән эшчеләре, Талип бригадасы күренеп ала. Менә Алланың рәхмәте бит, бик тиз килешү ясала. Татар яшьләре бик тиз баржаны бушатып, аларны шәһәргә, ярминкәгә алып барып бирергә ярдәм итәләр. Байның ярминкәдә алган товарларын шул ук баржага йөкләп тә бирәләр. Эш вакытында Талип бу бай белән яхшы танышып кала. Байга мөселман татарлар, аның төрекчә, фарсыча, әзәрбайҗанча сөйләшә белгән бригадиры ошап китә. Бу бай Иранлы Мамедовлар икән. Ул һәр елны Мәкәрҗә ярминкәсенә килеп зур сәүдә кыла торган кеше. Нижнийда аның арендага алган складлары, лавкалары бар. Мамедовларда эш туктаусыз чыгып тора. Талип бригадасы хәрәмләшмичә бөтен эшләрне дә намус белән башкара. Талип казый сату эшләренә дә аралашып, тиз бозыла торган җимешләрне сатышып бирә. Шулай итеп быелгы ярминкә узып та китә. Талипка быелгы ярминкә матди яктан зур файда бирмәсә дә, хыялда йөргән табышлар чыкмаса да, аның өчен башка яктан күп иҗаби файдасы була. Карт Мамедов белән хәерләшкәндә Талипка уйламаган җирдән йөз сум бирә. Яхшы ук

бүләкләр дә тапшыра. Аның белән киләчәк ел өчен вәгъдәләшеп куя. Тагын шул вакытларда очрашырга сүз куешалар.

ЯКУП ШӘКЕРТ

Бу елгы көзнең яңалыгы шул. Яңа Әлмәт бае Исхак хаҗи үзенең Якуп исемле улын Тайсуган мәдрәсәсенә укырга китерә. Хәзрәт белән сөйләшеп Якупны укытырга һәм тәрбиягә Талип хәлфәгә тапшыралар. Шулай итеп Талип хәлфә карамагында бөтен әтрафка даннары чыккан ике байның – Яхшыбай авылы Мортаза хаҗиның Гыйльфан һәм Әлмәт авылы Исхак хаҗиның улы Якуп Талип хәлфәдән укыйлар һәм дини тәрбия алалар. Талипның болардан башка да күп кенә укучылары бар. Күбесенең әти-бабалары мулла-мәэзиннәр. Гыйльфан һәм Якупларга ашны бергә әзерлиләр. Бу Талипның ашау-эчүен яхшыртып җибәрә. Талип хәлфәлек һәм казыйлык эшен, мәдрәсәнең хуҗалык эшен бер ялсыз башкара. Ул аз йоклый, иртә тора, чаба, әмма бүгенге эшне иртәгә калдырмый.

УГЫРЫ ТОТЫЛДЫ

Чистай өязеннән килгән мишәр егетләренә юл өзелгәнче дип мартның 15–20 ләрендә бик күп итеп ашау-эчү әйберләре китереп китәләр. Пешкән арыш ипие, солы-бодай күмәчләре, тары ярмасы, май, ит, эремчек, баурсак кебек нәрсәләр. Боларның бары да мәдрәсә чормасына чыгарылып, андагы сандыкка бикләнгән була. Тайсуган мәдрәсәсендә мәктәп чормасы укучылар өчен склад һәм суыткыч булып хезмәт итә. Анда һәрбер шәкертең сандыгы тәртип белән куелган. Көннәрнең берсендә шул чормадагы сандыкларның йозакларын ватып мишәр шәкертләренең күп кенә ашау-эчү ризыкларын урлап китүләре ачыклана. Ерактан килгән шәкертләр ач калалар. Инде нишләргә? Ачлыктан аяк сузаргамы, әллә берәр чарасын күрергәме? Талип казый мәдрәсә эчендә тентү оештыра. Ләкин югалган ашамлыклар табылмый. Талип ике мишәр шәкертен бик алама киендереп, Тайсуган авылы буенча хәер сорашырга чыгарып җибәрә. Алар садака сoранып иртәдән кичкә кадәр йөриләр, авылда кермәгән бер өй калмый. Кич кайткач, бөтен җыеп кайткан ашамлыкларны үзләренеке белән чагыштырып карыйлар, әмма бернинди дә ошашлык күренми. Угырылар Тайсуганныкылар булмаганлыгын фараз итәләр. Талип казый әлеге балаларны үгетләп, аларга ямаулы капчыклар астырып, билләрен бау белән бәйләтеп, аларны теләнче итеп Тайсуганнан ерак түгел утырган Габдрахман авылына юллый. Ясалма хәерчеләр иртәдән кичкә чаклы Габдрахман авылында өйдән өйгә кереп, соранып йөриләр. Шулай йөргәндә, бер өйдә боларга югалган ипиләргә ошаган икмәк бирәләр. Шәкертләр Тайсуганга йөгереп кайтып мәсьәләне казыйга сөйләп бирәләр.

Казый шунда ук 7–8 мишәр шәкертләрен туплап, аларга зурырак балалардан да кушып Габдрахман авылына барырга куша. Укучы шәкертләр туп-туры авылның старостасына баралар һәм шул өйдә тентү ясауны таләп итәләр. Тентү вакытында шәкертләрнең ярмалары, ит, майлары табыла. Кызып киткән шәкертләр йорт хуҗасын өендә үк, староста алдында тотып тукмыйлар. Ашамлыкларны кайдан алганлыкларын әйттерәләр. Улы Зыятдин Тайсуган мәдрәсәсендә укый икән. Әнә шул угыры шәкертләрнең бөтен ризыкларын төнлә белән атасының атлы чанасына төяп җибәргән. Шәкертләр йорт хуҗасыннан атын җиктереп, үзен дә шунда утыртып, тентүдә табылган азык-төлекне чанага йөкләп Тайсуган мәдрәсәсенә алып киләләр. Бөтен мәдрәсә шәкерте нәфрәтләнеп кузгала. Зыятдин бу хәбәрне алдан ишетеп качкан була. Аны да табып китерәләр. Атасы белән бергә бик каты кыйныйлар. Соңыннан чаналарына салып авылларына куып җибәрәләр. Шәкертләр Зыятдингә шул чаклы нык төшергән булалар ки, ул өйләрендә берәр ай авырап ятып, шуннан терелә алмыйча, язда үлеп китә. Атасы исә исән калган булса да имгәнеп гарип булып кала. Бу бик тә рәхимсез һәм гадел вакыйгадан соң мәдрәсә эчендә бернинди дә угырылыкка урын калмый. Хәттә энәне дә сорап кына алалар. Казыйның бу тәкбирләре шәкертләр арасында хәйран бер хәл булып хәтерләренә сеңеп кала. Һәрбер эшне алдан уйлап, үлчәп кылырга өйрәтә.

РӘХИМ ИТЕГЕЗ КУНАКЛАР

Шул заманнарда Тайсуган мәдрәсәсендә «Таз Фатих» яки «кәкере ыштан Фатих» исемле бер хәлфә эшли. Бер кешегә ике кушамат, шул мәдрәсәнең үзендә бирелгән була һәм икесе дә бер үк вакытта сүздә кулланыла. «Кәкере ыштан Фатих», – дип аңа беренче тапкыр мәдрәсәгә укырга килгәч, кечкенә чагында бирәләр. Ул чорда татар балалары арасында чалбар кию гадәте булмый, бәлки ак ыштан яки киҗеле, өйдә тукылган ыштан кияләр. Кечкенә Фатихның мәдрәсәгә беренче мәртәбә киеп килгән ыштаны буй-буй итеп тукылган киҗеле ыштан була. Ул бик озак салмаудан киелгәне өчен самавыр торбасы шикелле кәкерәеп каткан була. Иске шәкертләр моны бик тиз мыекларына чорнап куялар. Яңа килгән кечкенә шәкертнең исемен белмәгәнгә күрә, «әнә теге кәкере ыштанлы малай» дип аңа төртеп күрсәтәләр. Әнә шул рәвешле Фатих шәкертлек елларын «кәкере ыштан Фатих» кушаматы белән үткәрә. Фатих Тайсуган мәдрәсәсендә озак еллар укып хәлфә дәрәҗәсенә күтәрелә. Хәлфә булып эшләгән елларында аны хәрби хезмәткә чакыралар. Армия хезмәтеннән котылып калу өчен ул, үзенең башын каен көле селтесе белән юа. Башы һәм чәч төпләре бик әшәке кутырлап, башындагы чәче бөртек тә калмый

коелып төшеп бетә һәм шул сәбәпле хәрби хезмәткә бармастан «ак билет» алып кала. Әвәлге матур кара чәчле Фатих хәлфәгә шәкертләр «Таз Фатих» дигән яңа дәрәҗәле кушамат тагып куялар.

Таз Фатих мәдрәсәдә үзенең бертуган энесе Мөхәммәтша дигән егет белән яшиләр. Мөхәммәтша да Тайсуган мәдрәсәсен бетереп, шул ук мәдрәсәдә хәлфәлек вазифасын алып бара. Фатих белән Мөхәммәтша икесе дә озын буйлы, бик килешкән гәүдәле, йөзләре белән дә бер-берсенә охшаган игезәк балалар кебек. Алар Шөгер янындагы бер авылның бик бай мулла уллары булып, мәдрәсәдә саранлыклары белән даннары чыккан иде. Саранлыклары аркасында мәдрәсәдә төрле хикәяләр туып тора иде. Фатих белән Мөхәммәтша мәдрәсәдә укып йөргән чакларында ук үзләренең хәлфәләренә бер тиеннән, ике тиеннән артык хәер-садака бирмәделәр. Алар яши торган почмакка чаршау корылган, чаршау эчендә кечкенә тәбәнәк өстәл куелган, алар шунда ашыйлар, эчәләр һәм йоклыйлар. Кичләрендә өстәл өстенә бишле лампаны яндырып куялар. Әмма лампага керосинны аена бер тапкыр гына коя торган булалар. Мөхәммәтша кичтән лампаны бик нык тазалап, куыкларын ял иттереп сөртеп, аны өстәл өстенә ягып, утын бик нык басып, сүнмәслек кенә калдырып, үзләре исә, башка кеше лампасына барып укыйлар, күршеләре лампасыннан файдаланып дәрес хәзерлиләр. Бу адәм көлкесе булып хисапланган хәлне бөтен шәкертләр дә төшенәләр, шуның өчен, алар күрмәгәндә генә шук һәм шаян шәкертләр үтеп барганда, лампаның утын нык чыгарып якты итеп ягып китәләр. Шул рәвештә берничә минутлар үтеп китә. Шәкертләр шырык-шырык көлеп йөриләр. Бу хәлне сизгән ике бертуган сискәнеп китеп пожар сүндерергә барган кебек лампа янына йөгерешеп киләләр. Караңгы почмакта берсе икенчесен шелтәләп: «Сиңа карап күзәтеп торырга кирәк иде бит», «Ник үзең карамадың, сиңа якынырак та әле», «мае күпме янды икән, ах, әнә күпме кимегән», – дип озак тарткалашалар. Фатих белән Мөхәммәтша кайнар ашны да көндә пешереп тормыйлар. Кечкенә сары самавырларын кайнатып чәй белән генә канәгатьләнәләр. Кайнар аш пешмәгәндә, алар самавыр эченә йомырка салып, ипи белән йомырка ашыйлар. Хуҗалык эшләре, чәй кайнату, йомырка пешерү, лампа тазалау шикелле эшләрне Мөхәммәтша башкара. Фатихтан сорамастан ул үз белдеге белән һич нәрсә эшләмәс. Фатих сөйләгән чагында сүзләрне теш арасыннан кысып чыгара. Читтән карап торган кешегә бу сәер һәм көлке булып күренә. Ул: «Мөхәммәтша кукәй сал», – дип энесенә әмер бирә. Тегесе: «Абый ничәне?». «Перррне», – дип җавап бирә саран Фатих. Бу аттай ике зур кешенең самавырга бер йомырка салып пешереп, аны икегә бүлеп, арыш ипие белән бер самавыр чәйне эчеп бетерүләре дә шәкертләр өчен гадәттән тыш хәл булып

күренә. Алар икесе дә бик арык, тәндә ит юк, йөзләре-битләре көзге үлән кебек саргайган, күздәге нурлары кешегә хәлсез карыйлар, эчкә батып торалар. Шулай яшәп, яшь гомерне җилгә кибәк шикелле очырып йөргән бер заманда Мөхәммәтша Шөгер ягындагы бер авылда тол калган абыстайга йортка кереп, мәзинлек вазифасын алып мәдрәсәдән китеп барды. Әмма агасы Фатихка урын чыкмый әле, якын авылларда Фатихка урын булсын дип бер генә мулла да үләргә ашыкмый, үзенә чакырмый да. Ул кияүгә чыкмаган кыз кебек мәдрәсәдә утырып калды.

Тайсуган халкы кунакчыл һәм хуш күңелле кешеләр. Авылда зур дини мәдрәсә булуы, һәр хәлдә әлеге мәдрәсәдә татар халкының үз заманының алдынгы, үткер акыллы, мәдәниятле яшьләрен, хәлфәләрен күреп, алар белән күп яхшы мөнәсәбәттә булып, кеше белән сөйләшергә, кунакка хөрмәт күрсәтергә өйрәнгән. Мәдрәсәдә укый торган һәр шәкертнең очрашу, кунак өе була. Кунак өенә шәкертнең ата-аналары да килеп-китеп йөриләр. Кайвакыт йорт хуҗасына күчтәнәчләр дә калдыралар. Юмартыраклары 2–3 сум садака да бирәләр. Кунак өе хуҗасы шуның өчен шәкертне атна саен мунча ягып чакыра, каен себеркесе белән чабындырып мунча кертә, тавык шулпасыннан пешкән нечкә татар токмачы белән сыйлый, аннан соң бал-май белән чәй эчереп, Коръән укытып, шәкерт хәлфәләрнең күңелен күреп озаталар. Тайсуган авылында мондый кунак өйләре күп табыла. Әмма шулар арасында шәкертләр өчен җанын да кызганмый торган һәм шәкертләрнең кайнап ята торган кунак өе Садыйк картта була. Тайсуган мәдрәсәсендә Бишмунча урамындагы Садыйк өен белмәгән шәкерт-хәлфә юк. Аның өчен барысы да тигез, ярлы-ябагае да, бай-бәтчәсе дә баребер. Мунча гел әзер тора. Мәгълүм ике туган да кунак өен Садыйк картта тоталар. Садыйк картның холкын бик ошатып калалар. Чөнки Садыйк карт, шәкерт үзе белеп садака бирмәсә, мунча өчен акча сорамый. Мунчадан соң аш белән сыйлап җибәрсә дә, аны берәүгә барып мактанып сөйләп йөрми, гайбәт сатуны белми. Таз Фатихлар өчен бабай җирдән табылган хәзинә кебек була. Көннәр шулай үтә. Мөхәммәтша мәдрәсәдән мәэзин булып киткәч, абыйсы Фатихка күп итеп күчтәнәчләр җибәрә. Карт остабикә ашка-суга оста, күчтәнәчләр эчендә майда пешкән сумсалар, пәрәмәчләр, баурсаклар, бодай күмәчләре, алар белән бергә бер тартма кәрәзле бал, эремчекле май шикелле тәмле ашамлыклар хәтсез күп. Саран Фатих боларны беркемгә күрсәтми генә чормадагы сандыгына бикләп куя. Шуны әкерен генә иптәшләренә күрсәтмичә ашап йөри. Үткен күзләрнең моңа саруы кайный. Ләкин бернәрсә дә эшләп булмый. Алар читтән генә торып «әй бәхетсез күмәчләр», «бәхетсез майлар» кеше авызына тимәстән әчеп, күгәреп әрәм булып ятасыз дип корсакларын кашып уфтаналар. Шундый кызыклы бер вакытта

Талип казый Садыйк картны фәүкылгадә урамда очратып бик мөлаем сөйләшә һәм аңа мәдрәсәгә килеп хәлфәләрдә кунак булып китәргә, әле сезне Фатих та сагынып искә алды дип ышандырырлык итеп әйтә. Җомга көнне кичкә каршы мәдрәсә ишеген тыйнак кына ачып, «Әссаләмүгаләйкум», – дип, Садыйк карт килеп керә. Өй эчендәге бөтен шәкертләр, хәлфәләр бу тавышка борылып карыйлар һәм ишетерлек аваз белән төрле яктан «вәгаләйкум әссәлам», – дип җавап кайтаралар. Садыйк карт Таз Фатих белән самими туганнарча күрешә дә, анның чыбылдыгы эченә кереп утырып кагыйдәле итеп дога кыла. Әмма «кунак килсә, мулла намазга утыра» диләрме әле, дөрес икән. Фатих хәлфә Садыйк бабайдан тизрәк котылу өчен ахшам намазына әзерләнә башлый һәм картны ялгызын калдырып чыгып китә. Моны сизгән усал шәкертләрдән һәм хәлфәләрдән берничәсе дәррәү кузгалып карт янына кереп утырып зур самавырга утсу салып, чәй хәзерләргә боерык та бирә. Фатих ахшам намазын бик озак сузып укыса да, Садыйк карт һаман чыбылдык эченнән чыгып китми. Киресенчә чыбылдык эченә кергән усал хәлфәләрнең аны җибәрәселәре килми, Фатих кунагы итеп күрәселәре килә. Шуның өчен төрле сүзләр табып бабайны сөйләштерәләр, намаз беткәнне көтәләр. Фатих эшләрнең башка якка барганын сизеп, Садыйк карттан чәй эчмәстән котылып булмаганлыгын белгәч, ахыргы доганы укып, амин тотып чыбылдык эченә кереп: «Хуш килдегез, кунаклар», – дип әйтергә мәҗбүр була. Фатих чәй эчермәү планының барып чыкмаганлыгына нык ышанганнан соң гына кечкенә шкафның бер кул сыярлык кына тәрәзәсен ачып, аннан теләртеләмәс кенә яшел чәйнеген ипләп кенә ала. Шул ук тишектән әллә нинди чүпрәккә төенләнгән бөртекле чәйне алып, кечкенә генә чеметеп яшел чәйнек эченә ташлый. Калай савытның капкачын алып чыбылдык эченнән чыгып китә. Күп тә үтми, ул кулындагы савыт капкачына аз гына бал салып, аңа бераз җылы су өстәп, сыекландырып кечкенә өстәл өстенә китереп куя. Шкафтан агачтан ясалган калакларны алып, кесәсеннән пәкесен чыгарып, калакларны кырып бераз агарта төшә, аларны кунаклар алдына таратып тезә. Тегермән ташы кадәр арыш ипиен күкерәгенә терәп кисеп, бик юка телемнәр әзерләп өстәлгә урнаштыра. Бер сүз белән әйткәндә, Садыйк картны җиңел генә бер-ике чәшке чәй эчертеп озатмакчы була. Торнаны кунак иткән төлке мәсәлендәге кебек кунактан тиз генә котылырга теләгән саран Фатихның кыланмышларын карап торган хәлфәләрнең ачулары бик килсә дә, хәзер үк сүгеп ачуланып ташлауны уйлаган кешеләр булса да, кунак алдында җәнҗал чыгару дини әдәпсезлеккә керә дип, тавышланып алуны кунак китүгә калдыралар. Бу эшнең тагын да кызып китүенә Талип казый сәбәпче була. Фатих чыбылдык эченә чәйне, самавырны алып кереп, сөтсез сыек чәй, арыш ипие, агач калак, сыек

бал белән сыйларга кучкач, төлкеләнеп: «Садыйк абзый, балын кабып эч, Садыйк абзый тәмләп эч», – дигән сүзләрне бик юмарт яудыра. Ул да булмый чыбылдыкны күтәреп, өч-дүрт мишәр хәлфәләре чәй янына тезелеп утыралар. Исәнлек-саулык сорап торганда, карт шәкертләрнең берсе кулында поднос күтәреп, бик әдәпле хөрмәт-тәгъзим белән өстәл өстенә тартмасы белән кәрәзле балны, капламыгы белән эремчекле майны, күкәй күмәчләрен кунаклар алдына матур итеп тезеп чыга, һәркемнең алдына ялтырап торган көмеш бал кашыклары куя. Өстәлне ямсезләп яткан агач калакларны җыештырып ала да, тагын бик зур хөрмәт, түбәнлек-коллык күрсәтеп чыгып китә. Каралып беткән агач бал кашыкларын тагын шкафка кайтып кермәсеннәр дип сындырып чүплеккә ташлый. Бу гамәлләрне күреп торган Фатих эчендә кабынган ачуны кая куярга белмәстән, шешенеп, бүртенеп чыбылдык эченнән чыгып, бу сый хөрмәтләрне китергән шәкертне кыйнарга эзли башлый. Ләкин шәкерт моннан әллә кайчан инде сызган. Аның урынында Коръән тәфсире тоткан Талип казый диварга сөялеп укып утыра. Бу ни хәл? Кая теге шәкерт? Хәлфәләрне кем чакырып китергән дип тузына. «Валлаһи газыйм Талип, бу синең кылган эшең, кунаклар киткәч синең белән сөйләшербез», – дип муен тамырларын кабартып, күзләрен акайтып йодрыкларын казый алдында селки. Әмма Талип исе китмичә генә, барысы да ишетерлек итеп: «Фатих абзый борчылма! Хәзер керәм, хәзер керәм», – дип, китабын тотып чыбылдык эченә кереп Садыйк карт каршысына утыра. Талип казый Фатихның артык кыставына һәм үпкәләп, аска карап утыруына игътибар бирмәстән, Садыйк абзый һәм хәлфәләр бер-берсен кыстап «балдан алыгыз әле, бик әйбәт кәрәзле бал икән», «күмәченнән рәхим итегез», – дип, озак итеп чәй эчәләр. Өстәлдә утырган зур самавырның суы бетә. Моны саклык белән чаршау артыннан күзәтеп торган олы шәкерт Талип казыйның тамак кыруыннан сизеп алып, тиз генә бушаган самавырны алып, аның урнына шундый ук икенче зур самавырны өстәл өстенә китереп утырта. Талип казый һич нәрсә белмәгән кыяфәт белән шкафтан бер уч чәй алып, яшел чәйнек эченә салып, самавыр башына пешәргә куя. Моны күргән Фатих, җанын бугазыннан тартып алган кебек «ах» дип ыңгырашып җибәрә. Хәлфәләр көлешәләр. Талип казый: «Фатих абзый, ни булды? Әллә берәр җирегез авыртамы?», – дип сорый. Фатих исә: «Ах, тешләрем, тешләрем», – дип, бу мәсхәрәгә чыдамастан чыбылдык эченнән чыгып китә. Кунакларның кашыклары да оялмыйча бик актив эшләп торалар. Чуенда пешерелеп китерелгән аш та, бәрәңге белән пешерелгән каз ите дә, ничек килгән шулай юкка чыгып баралар. Аш тәмам булгач, бөтен җирдә тынычлык урнашкач хәлфәләрнең берсе кычкырып Коръән укып җибәрә. Аннан соң озын итеп дога кылалар. Шуннан соң Талип

казый сүз алып кунаклар исеменнән, үзе исеменнән Фатих абзыйга шундый сый-хөрмәтләре һәм Садыйк абзый белән очрашып күңелле сөйләшеп үткәзгән бәхетле минутлар өчен рәхмәтләр укый. Кунаклар байлыгыгыз меңартсын дип урыннарыннан торалар. Садыйк картны озатканда инде таң әтәчләре кычкырыша иде. Кунаклар китеп, мәдрәсә эче бераз тынганнан соң Фатих хәлфә берни эндәшми нитми килеп, аш пешереп торган шәкертнең колак төбенә бик каты итеп берне сала. Моны чамалап, көтеп торган Талип, казыйлар Фатихның кулыннан тотып алалар. Кунаклар утырган чаршау янында бик зур ызгыш-талаш, җәнҗал була. Бу Таз Фатихның кунаклар барында көчкә чыдап, түзеп утырган бомбаның шартлавы иде. Хәлфәләр кәкере ыштан Фатихны төрле сүзләр белән оялтып карыйлар, аның намусын уятмакчы булалар. Фатих тиз генә тышка чыгып китә.

Фатихның тыштан керүен көтеп яткан хәлфәләр шөбһәгә төшәләр. Ул һаман юк икән. Аптырагач бөтен укучылар, хәлфәләр Фатихны эзләргә чыгалар. Шунда ниндидер эш белән чормага чыккан бер укучы Фатих хәлфәнең чормада асылынганлыгын чабып кереп әйтә. Талип чормага менеп китә. Анда Фатих хәлфәне, үзенең зур сандыгы янында, кызыл башлы озын тастымалы белән бәпкә агачына асылынган килеш таба. Талип казый тиз генә кесә пычагы белән тастымалны кисеп, Фатихны күтәреп ала һәм чормада ук яткызып, аңа төрлечә хәрәкәтләр бирә. Унбиш минутлардан соң Фатих әкеренләп сулыш ала башлый. Фатих хәлфә вакыйгасы мәдрәсә эчендә бик озак авыздан-авызга, телдән-телгә пышылдап кына сөйләнә торган хикәя әйләнә. Фатих киләчәктә дә Тайсуган мәдрәсәсендә хәлфә булып кала. Тормышларының ахырына кадәр Талип мелла белән дус булалар, кунакка йөрешәләр.

Наше историко-краеведческое наследие

«МӘЛИКӘ КИТАБЫ» ТАРИХЫ

(Дәвамы. Башын карагыз: № 1, 2, 3, 2018)

Ф. З. Яхин

XI

Кыз: «Каю рәхмәт торыр – халык андин качар?», – дип сорый. Аның бу соравы табышмак, әлбәттә. Егетнең тапкырлыгын сынар өчен бирелә ул. Кыз: «Ягъмур торыр», – дигән җавапны ишетә. «Ягъмур» сүзе борынгы төрки формада язылган. Безнең татарда ул кайчаннан «яңгыр» булып киткән – әйтүе авыр. Дөрес, «явым» сүзендә борынгы форма сакланган, әмма анда да авазлар күчеше күзәтелә.

Егеткә кыз тагын бер табышмак бирә: «Каю фетнә торыр – халык аны сүвәр [сөяр]?», – ди. «Мал берлә угыл-кыз торыр», – дигән җавап ала һәм моңа дәлил таләп итә. Табышмакларның җавабына дәлилләү соралмый, югыйсә. Шулай да егет, Аллаһының сүзе дип, ягъни Коръән аяте буларак, болай әйтә:

«انما اموالكم و اولادكم فتنة»

[«Әмнәма ләмәвалкүм вә әүладикүм фетнәтүн». Ягъни, «Чынлыкта малларыбыз вә балаларыбыз фетнәдер»].

Фетнә сүзен бабаларыбыз «бәла», «кайгы», «сагыш» буларак аңлаганнар. Ул шулай ук «гаугалану» мәгънәсенә дә туры килә. Егетнең бу рәвешле җавап бирүе аңлашыла: халык акылы Аллаһы тәгалә сүзенә янәшә куела һәм шуның белән, бер яктан, Коръәннең чын мәгънәсендә хакыйкать чыганагы икәнлеге раслана, икенче яктан, халык акылы югары бәяләнә. Мондый параллельләр укучыда Коръәнгә дә, халык акылына да хөрмәт хисен уята.

Балаларга фетнә буларак карауның хикмәте шунда, ата-аналар аларны даими кайгыртып торырга, алар өчен җан атып, сагышланып яшәргә мәҗбүрләр. Ә балалар моны шулай кирәк дип кабул итәләр. Хәер, үсеп җитеп, гаилә коргач, алар да үз чиратларында балаларын кайгырта башлыйлар. Тормыш шулай дәвам итә. Һәр буын киләчәккә карап яши. Кешеләрнең генә түгел, бөтен дөньялыкның яшәеш тәртибе шундый. Бу кагыйдәне дини фәлсәфә үзенчә аңлаткан. Балаларны фетнә буларак

күзаллап, аларга таянмау, алардан яхшылык өмет итмәү мәсьәләсен суфичылык алга чыгарган. «Мәликә китабы» бу мәсьәләгә шактый якын килгән, әмма ул аны суфиларча чишмәгән. Бу факт исә суфичылык фәлсәфәсенең эшләнелеп җиткән чорында бу әсәр языла алмау хакында сөйли, суфичылык тәэсире аңарда гомумән дә юк дәрәҗәсендә. Сүзебез монда төрки, аерым алганда, татар дөньясындагы бөреләнеп килүче суфичыл фәлсәфәнең электән табигый нигезе булуы хакында һәм ул нигезнең халык акылына да таянуына бәйле, әлбәттә.

Кыз алга таба: «Каю нәмәрсә торыр – күрмәин барыр?», – дип, ягъни күрмичә дә нәрсәгә ышану дөрес булганлыгын сорый. Егет моның иман икәнлеген әйтә. Иманның хикмәте шунда – Аллаһы тәгаләгә инану өчен дәлил кирәкмәүдә. Гомумән дә, иман китерелгәндә кешедән ышану гына таләп ителә. Хәтта чын мәгънәсендә инанып иман китерәме ул, әллә куркып яки кирәк булган өченме – боларның да әһәмияте юк санала. Иман үз телең белән раслап: «Иман китердем!», – дип әйтү белән дөрес була. Ул кешенең чыннан да иманлымы-түгелме икәнлеген тикшерү, тәҗрибә кылу, бәяләү таләп ителми. Менә шуңа күрә дә иман – «күрмичә дә бара», ягъни раслау сорамый. Тагын шунысы әһәмиятле, иманны шушы рәвештә кабул итү кәлам фәлсәфәсенә хас, гакыйдәнең шарты булып тора. Бу бездә, татарларда, шулай кабул ителгән һәм монда «Мәликә китабы»ның тәэсире дә юк түгел дияргә мөмкин.

Иманның нәрсә һәм ничек булуы хакындагы бәхәсләр VIII гасырдан көч алып китәләр. Мөхәммәд пәйгамбәрнең оныгы Хәсән иманның «күрмичә дә бара» идеясен алга чыгара, шәһадәт сүзләрен әйткән һәркем, шулай итеп, мөселман санала башлый. Аның асылына бәндәнең хаклымы-түгелме икәнлеген ачыклау Кыямәт көнендә булачак дигән фикер салына. Шулай итеп, кеше иманлымы-түгелме – моны бер Аллаһы тәгалә үзе генә белә булып чыга. Шушы өйрәтмәләр Мөрҗийә мәзһәбен барлыкка китерә, Гыйракта ныгый һәм Шигый мәзһәбе тарафыннан кабул ителә. Өммийә нәселе хәлиф булып утырганда (661–750) гарәп дөньясында ул төп кагыйдә санала. Португалия һәм Испаниядәге Кордова хәлифлегендә (929–1031) бу традиция дәвам итә. Мөрҗийә мәзһәбе карашларына хариҗилар каршы чыгалар, кече һәм олы гөнаһлар белән бәйле принципиаль концепция булдыралар, зар гөнаһлар кешене имансыз калдыра дигән фикерне алга сөрәләр. Сөнни мәзһәбе идеяләре формалашуда төп рольне башкарулары белән аларның идеаллары алга таба яшәвен дәвам итә. Димәк, «Мәликә китабы»ндагы «күрмичә дә бара» дип иман хакында әйтелгән сорау һәм җавап Сөнни мәзһәбе өйрәтмәләре белән ярәшеп җитми булып чыга.

Кыз тагын да сорый: «Күкдин югары нә торыр?», – дип. Аңа төрлечә җавап бирергә мөмкин. Әйтик, Аллаһының тәхете «Көрси» дип тә,

«һәммә нәрсәдән өстен булучы» дип тә һ.б. Әмма әсәрнең авторы иманда – ныклы, аның фәлсәфи-дини карашлары һәм белемнәре – тирән. Бу үзенчәлеге аның чын мәгънәсендә талантлы булуы хакында да сөйли. Шунысы әһәмиятле, әсәрдә егетнең җаваплары, дөньяви мәсьәлә булганда да дини эчтәлек белән ныгытылган. Бу исә халыкта ислам дини тәгълиматлары инде нык урнашкан булуы хакында сөйли.

Кызның күкләрдән дә югарырак нәрсәнеңдер барлыгы хакындагы шушы соравына Габделхәлим: «Көфер сүзләмәк торыр», – дигән җавап кайтара. Монда «көфер сүз» дигәндә, хаталы, ялган сөйләү, бозык сүзләр тарату күздә тотыла. Аларның күктән югары торуларының сәбәбе шунда дип күзалларга тиешлеме: көфер, ялган, кабихи сөйләү дөньялыкка да, күкләргә дә сыешмый, ягъни бернинди кысага да сыймый, һәртөрле чикләрне уза дип, әллә башкачамы? Тик шунысын аңлый алдык: бу хәбәр көфер сөйләүнең өстенлеге хакында түгел, билгеле. Ничек инде бозык сүз күкләрдән дә өстен була алсын? Димәк, моңа җавабыбыз юк, бу мәсьәләне чишми калдырырга мәҗбүрбез.

Моннан соң кыз тагын да бер сорау бирә: «Ул нә кош торыр кем, кыяматкәчә бер-берендин калмаз?», – ди. Егет аңа бу кошларның кичә-көндез, ягъни көн белән төн булуларын әйтеп бирә. Бу, әлбәттә, чын табышмак һәм анда дини фәлсәфә дә, гыйльми мәгънә дә юк. Аңардан соң килә торган сорау да чын табышмактан гыйбарәт: «Каю егач [кайсы агач] – унике шахы [ботагы] бар, һәр шахында утыз яфрагы бар, бер йөзе – ак, бер йөзе – кара?». Монда тагын да шунысына игътибар юнәлтергә тиешбез, бу табышмакның телендә чыгтай элементы бөтенләй дә юк. Бу исә әсәрнең язылу урынын Урта Азия белән тыгыз бәйләргә мөмкинлек бирми. Әмма эчтәлеге?

Мәликәнең ул табышмагын Габделхәлим болай чишә: «Ул егач – бер ел торыр. Унике бодакы – унике ай торыр. Утыз яфракы – утыз көн торыр. Бер йөзенең акы – көн торыр. Бер йөзенең карасы – кичә торыр». Бу – тапкыр һәм дөрес җавап. Әмма шунысы да бар: атна белән бәйле һичбер сүз юк. Һәм бу ни өчен алай? Ай календаре, ягъни Һиҗри ел исәбе буенча елның алты ае 30 көннән, алты ае 29 көннән гыйбарәт, ә Кояш календаренда, ягъни Милади ел исәбендә, елның 7 ае 31 көннән, 4 ае 30 көннән, февраль ае 28 көннән (дүрт елга бер тапкыр 29 көннән) тора. Һәр елда мөселманнар календаре (ягъни Һиҗри ел исәбе) 11 көнгә Европа календареннан (ягъни Миладии ел исәбеннән) калышып бара һәм 33 елдан соң бу ел исәпләренең көннәре туры килешә, очрашалар. Әмма бу вакытта Миладии ел исәбендә 32 ел гына узган була.

Габделхәлимнең җавабында болар искә алынмыйлар. Авторга монда әсәренең язылу датасына ишарәләү мөмкинлеге дә бар, әмма ул аны файдаланмый. Табышмакта елны агач белән, айларына ботакларына,

көннәрен яфракларына тиңләү кызыклы. Борынгы дәверләрдә дә, урта гасырларда да төрки халыклар, кытайлар, японнар, монголлар кебек үк, хайван исемнәре белән аталган ел циклын файдаланганнар. Бу табышмак та шуның белән бәйле бер – бер хайванга охшату рәвешендә төзелгән булса, без аның борынгы төрки бабаларыбыз тарафыннан гына уйлап чыгарылганлыгына инаныр идек, яки, һич югы, кытайларга булсын, яки монголларга бәйләр идек. Ә монда ул мөмкинлеккә урын калдырылмаган. Елны – агач, айларны – ботаклары, көннәрне – яфраклары белән янәшә куйган. Безгә агачлар белән бәйле календарьның тарихи кельт кавемнәренә караган друидларныкы булганлыгы мәгълүм. Аның беренче ае – Каен, 24-нче декабрьдән башланып, 20 январьгача дәвам итә; икенчесе – Миләш, өченчесе – Корыша (корычагач, дардар, русчасы – ясень), дүртенчесе – Зирек, бишенчесе – Тирәк, алтынчысы – Йогышма (дүләнә, камырлык, явышгы; русчасы – боярышник), җиденчесе – Имән, сигезенчесе – Очлак (русчасы – остролист), тугызынчысы – Чикләвек, унынчысы – Йөзем, унберенчесе – Сырмавык (русчасы – плющ), уникенчесе – Куралык (русчасы – тростник), унөченчесе – Карга миләше (аю баланы, русчасы – бузина). Шунысына игътибар итик: ул друидлар календарендә унөч ай. Димәк, бусы да Мәликәнең табышмагының асылын тәшкил итми. Бәлки берничә календарьдан хәбәрдарлык аркасында иҗат ителгәндер ул? Ягъни, бер мәдәни үсеш юлыннан икенчесенә күчкән чорларда иҗтимагый аңда шундый процесс бара: искечә күзаллау онытылып җитмәгән, яңачасы утырып өлгермәгән. Әгәр дә шушы мантыйкка нигезләнсәк, агач-ел белән бәйле табышмакның килеп чыгышы, эчтәлеге, мәгънәсе аңлашыла башлый да сыман.

Борынгы календарьлардан зәрдүшләр ел хисабы (Зороастр календаре) кызыклы. Анда һәр ел унике айдан гыйбарәт булган. Ә айларның һәркайсы төгәл утыз көннән торган. Алар үз фасылларына туры килеп барганнар. Шунысы әһәмиятле, зәрдүшләрдә атна төшенчәсе бөтенләй дә булмаган. Димәк, Мәликәнең табышмагының асылында шушы календарь ята. Безнең төрки бабаларыбызда да ул кабул ителгән һәм файдаланылган, ахрысы. Югыйсә татар китабында андый табышмак кайдан урын алыр иде? Габделхәлим – Төркестаннан. Ел белән агачны бәйләп җавапны ул ничек дөрес табар иде? Ә елларның исемнәрен – агач исеме, айларныкын – ботаклар аталышы дип тә булмый, андый ел һәм ай хисаплары безгә мәгълүм түгел. Әмма шунысы әһәмиятле: бу табышмакның фактологик асылы бар һәм алар халкыбызның борынгы тарихларына барып тоташа.

«Мәликә китабы»нда алга таба кыз: «Дөньяда ачылыг нә торыр?», – дип сорый, ягъни нәрсәнең ачы булуы белән кызыксына. Егет аңа ул ачылыкның юксызлык булуын әйтә. Кыз катылыкның нәрсә икәнлеген

сорый, егет аның байлык булуын әйтә. Монда барысы да аңлашыла. Юксызлык, мохтаҗлык – җанны кисә, аларны шуңа күрә дә «ачылык», дибез. Ә байлык – бәгырьне катылата, таш ясый. Ул катылыкны фетнә буларак та аңларга кирәк.

Егеттән кыз: «Дөньяның киңлеге нә торыр?», – дип сорый һәм аңардан: «Падишаһларның гаделе торыр, галимнәрнең гыйлеме торыр, байларның сәхавәте [юмартлыклары] торыр, дәрвишләрнең догасы торыр», – дигән җавап ала. «Дөньяның киңлеге»н бүгенге көндәгечә аңлау-аңлатуга күчерсәк, ирек-демократия дип кабул итәргә кирәк булыр иде. Егетнең кызга җавабында дәрвишләр дә искә алына, әмма ул «суфи-диндар» гына түгел, «фәкыйрьләр» мәгънәсендә дә килә. Моның шулай булуы байларга каршы куелуыннан дип аңлашыла башлый. Шунлыктан байларның юмартлыгы белән фәкыйрьләрнең догасы мәсьәләсе тагын да аерым мәгънәләр алалар, алар үзара бәйләнештәге төшенчәләр кебек кабул ителәләр. Ә падишаһларның гаделлеге белән галимнәрнең гыйлеме дә үзара шундый ук бәйләнешле мәгънәләрдә булырга тиешләр, югыйсә. Әмма падишаһка галим түгел, бәлки халык каршы куелганда дөресрәк булмасмы? Димәк, шушы мантыйк юлы белән килеп, монда «дәрвишләр» сүзенең «дин ияләре, динле кешеләр»не белдерер өчен кулланылуын аңларбыз. Егетнең җавабы байларга дәрвишләрне, патшаларга галимнәрне каршы кую тәртибендә түгел, бәлки аларны бер – бер артлы санап бару уңаена корылган булып чыга. Алардан тагын да шунысы аңлашыла: дөньяның киңлеге патшаларның гаделлегенә, байларның юмартлыгына, динле кешеләрнең догаларына гына түгел, галимнәрнең гыйлеменә дә бәйле икән. Ә дөньяның тараюы, шулай итеп, фәннең саегуыннан да килеп туа, димәк. Менә ни өчен ил, җәмгыять гыйльми югарылыкны тәэмин итүгә, саклауга, үстерүгә омтыла.

Сорауларын Мәликә көтелмәгәнчә бирә. Ул әле кабатлана да кебек, әле инде күптән булып узган темага кире кайтып ала сыман, әле халыкчан, гыйльми, дини, тарихи, фәлсәфи, әле хәтта сәяси темалар белән эш итә. Үз чорының һәммә фән өлкәләре белән бәйле сораулары – аның арсеналында, һәм алар кызның кызыксыну өлкәләренә карыйлар. Бу ягы белән ул үз гасырының укымышлы бөек шәхесе буларак күз алдына килә. Хикмәт аның ишеткән җавапларында гына түгел. Нәрсә хакында сорарга кирәк икәнлеген белгән кеше генә андый сорауларны бирә. Мәликәнең үзендә аларның җаваплары юк икән, егетнең хаклы яки хаксыз икәнлеген ничек бәяли алыр иде? Аның сорауларына Төркестани Габделхәлимгә кадәр һичкем җавап таба алмаган. Әмма, ничек кенә булмасын, әдип – үз чорының кешесе. Ул хәтта хыялый әсәр язсын, фонтастика юнәлешендә иҗат итсен, барыбер дә үз дәвере җитештергән күзаллау кысаларыннан читкә чыга алмый. Аның геройлары да, никадәр акыллы, батыр, белемле, тәүфыйклы күренмәсен-

нәр, әдип яшәгән дәвернең, даирәнең, шул гасырда халык җитештергән аң-белем һәм гореф-гадәтләрнең җимешләре. Борынгы ядкәрләребезне өйрәнүдә бу кагыйдәне исәптә тоту зур таяныч бирә һәм аерым әһәмияткә ия.

Игътибар итик: Мәликә алга таба алай ук кызыклы тоелмаган, әмма татар суфичылык чоры әдәбияты әсәрләрен яхшы өйрәнгән укучы өчен бөтенләй дә яңалык булмаган, XIX йөзнең беренче яртысы бөек шагыйре Һибәтулла Салиховның бүгенге укучыга мәктәп бусагаларыннан таныш «Тәндә җаным...» шигырендәге төп фикере белән аваздаш мондый сорауны бирә: «Гыймарәтме [төзекме] күп, вәйранәме [җимерекме] күп?», – дип. Сүз дөнья йөзе хакында бара. Һәм егет аңа болай дип җавап бирә: «Вәйранә күп, аның өчен – барча гыймарәтләр вәйран булыр», – дип.

Бу хакта шигырендә Һ.Салихов болайрак итеп: «Бу гыймарәт барчасы вәйран икәндер, белмәдем», – ди. Боларның хикмәте нәрсәдә? Беренчедән, дөнья йөзендә бер генә нәрсәнең дә мәңгелек түгеллегендә, ягъни дөньяда мәңгелек – юк. Икенчедән, моның шулай булуының сәбәбен Һ. Салихов наданлыктан күрә: «Дөньяда дөздем гыймарәт бары наданлык белән», – ди ул. Ә «Мәликә китабы»нда барча төзекләр җимерелә бара дигән фикер алга чыгарыла. Бүгенге зыялы кеше дөньяның туктаусыз үзгәрә баруын аның яшәү рәвеше, яшәеш кануны буларак кабул итә, әгәр дә шушы үзгәреш тукталса, яшәүнең дә бетүен белә ул, ягъни яшәү белән үлемнең даимилекне, мәңгелекне тәэмин итүче көчләр икәнлеген аңлый. Моны суфилар да, борынгы бабаларыбыз шулай дип аңлаганнар. «Мәликә китабы» һәр төзекнең дә киләчәктә вәйран булачагын күздә тота һәм бу сәбәпнең нәтиҗәсенә күз сала, «дөнья йөзендә вәйран күбрәк» дигән фикерне алга сөрә. Монда хәтта XIX йөз татар шагыйрьләреннән дә беркатлырак фикерләү рәвеше сизелеп тора. Һ.Салихов вәйранлыкны рухи халәт һәм мәгънә кысаларында күзаллый. Алай тирән фикер йөртү «Мәликә китабы»нда юк, әмма андагы конкретлык, төгәллек һәм шулар белән бәйле серләр, мәгънәләр күңелдә соклану хисләрен тудырмый калмыйлар. Ә Һ.Салиховча тоя һәм уйлый белү өчен татар акылына суфичылык дәверенә ирешү кирәк булган. Шушы фәлсәфә үзе генә дә «Мәликә китабы»ның язылуы суфичылык дәвере башларында, бәлки тарихи яктан аңа кадәрге чорда ук, булганлыгын төшенергә ярдәм итә.

Алга таба кыз нәкъ шушы соравы белән аваздаш икенчесен бирә: «Дөньяда үлекме күп, терекме?», – ди. Егетнең фикер сөреше ничек буласы әлбәттә аңлашыла. Дөньяда вәйран күп икән, димәк – үлек тә күп, диячәк ул. Аның җавабы да нәкъ шулай яңгырый: «Үлек күп торыр. Аның өчен кем, барча терекләр үлек булгучы торыр».

Әмма бу рәвешле фикер йөртү һәрвакытта да яшәмәгән. Шәрык әдәбиятларында киң таралган риваятьләрнең берсендә, мәсәлән, Искәндәр

һәм хакимнәр (акыл ияләре) турындагысында, мондый вакыйга тасвир ителә: Һиндстанны яулап алган Зөлкарнәйн (сүз Александр Макендонский хакында бара) илнең хакимнәре белән очраша һәм аларга ун төрле сорау бирә. Шулар арасында беренчесе нәкъ менә Мәликәнең Габделхәлимгә әйткәненә туры килә: «Кемнәр дөньяда күбрәк: терекләрме яки үлекләрме?» Һәм ул мондый җавап ишетә: «Терекләр, – диләр хакимнәр, – чөнки үлекләр инде юк» [Ведические притчи: 2008. С. 168].

Монда бөтенләй башка төрле җавап белән очрашабыз. Хакимнәрнең Искәндәргә әйткәннәре ачык аңлашыла. Аның мантыйгы да гади: үлгән кешеләр бу дөньяда калмый, башка дөньяга күченә. Димәк, бу дөньяда алар инде юк. Шулай итеп, терекләр һәм үлекләр мәсьәләсендә шушы рәвешле фикерләүләрдә без ике төрле мантыйк белән очрашабыз. Берсе – Искәндәр падишаһның акыл ияләренә бәйле, икенчесе – татарның үз карашы.

Искәндәргә нисбәтле ул риваятьнең кайчан барлыкка килгәнлеген белешә башласак, аның элекке заманнардан ук халыкта йөргәнлеген искәрергә тиешбез. Ни өчен дигәндә, хикмәте шунда: бу риваятьтә индусларның борынгы ышанулары, аларның дөньяга карашлары һәм тормыш-яшәешне күзаллаулары фәлсәфәсе теркәлеп калдырылган. Ә менә ул теркәлү чоры, анда төп каһарман итеп Искәндәрне алу – монысының төгәл елы ачыклана ала. Ул ислам дине таралуы белән бәйле булып, борынгыларның фикерләвен, борынгы дәверләрдә дөньяның асылын аңлау һәм аңлату фәлсәфәсен саклап калу кирәклеген төшенү чорында гына языла алган. Әгәр дә без риваятьләрне һәм гомумән дә әдәби әсәрләрне берәүнең күңеленә-башына килгән дә, ул шуларны язып куйган дигән караш белән чикләнсәк, моның белән нык ялгышырбыз. Әдәби әсәрләр юктан гына язылмыйлар. Аларның тарихи-мәдәни кыйммәте дә бер – бер сәбәп белән мәйданга чыгуларына бәйле. Һиндстанга ислам дине VIII–IX гасырларда барып ирешә, әмма таралышы берьюлы гына да һәм җиңел генә дә түгел. Искәндәр турындагы бу риваять X гасырда теркәлгән булырга тиеш. Башкача мөмкин түгел. Бу чорда аларда иске фәлсәфәнең яңасы белән алышынуы дәвере бара. Шәрыкта искедән яңага күчеш нәкъ менә X гасырга карый. Ә яңача фикерләү үсеп киткәч, иске карашлар санга алынмый башлыйлар. Төркиләр арасында XII йөздән тәмам көч алган суфичылык исә һәртөрле «искене» яңартып, аның эчендә яңа фәлсәфә буларак үстерү юлын таба. Искәндәр падишаһ хакындагы ул риваять тә хикмәтле эчтәлек төсен алып, идеясенә, фәлсәфәсенә бәя бирелмичә, мөкатдәс мөслими вакыйга төсендә яши һәм тарала, яңа чор кешесе акылына хезмәт итә башлый.

«Мәликә китабы»на күчсәк, аның төрки дөньяда киң таралыш алган ислами фәлсәфәгә корылганлыгын аңларга мәҗбүрбез. Әмма ул ислами гына да, чын мәгънәдә мөселманлык фәлсәфәсе генә дә түгел. Ис-

лам дине фәлсәфәсе үлгән кешеләрнең җаннары күккә ашуын, тәннәре, җирдә калып, туфракка әверелүен төшендерә. Суфиларча күзаллауда һәр тузан бөртегеге дә элек үлгәннәрнең күзе буларак кабул ителә. Габделхәлимнең җаваплары исә шушы кысаларга тәмам сыеп бетә дип әйтү мөмкин түгел. Ул безнең төрки халыкларның электән яшәп килгән фәлсәфәсенең чагылышы, аның китапка теркәлеп калган өлеше генә. Әмма шушы эчтәлеге белән ни суфи, ни рәсми ислам фәлсәфәләренә каршы да килми. Менә шушы үзенчәлеге аркасында ул теркәлгән хәлендә яшәп калган һәм тормыш асылларын үз кысаларында күзаллату функциясен югалтмаган. Аны бүгенге көндә халкыбызның дөньяга карашы һәм аны күзаллавы системасыннан алып ташларга мөмкин дә түгел.

Һәм менә тагын да кыз шунда егеткә сорау бирә: «Мөэминме сән, мөселманмы сән?», – ди. Аның бу соравын алдагы җаваплар белән бәйләсәк, юкка гына бирелмәгән булуын төшенербез. Габделхәлим ул сорауга каршы: «Иман килтермәк берлан – мөэминмен, Пәйгамбәр шәригатенә кермәк берлән – мөселман», – дип белдерә. Аның бу җавабы теманың үзгәрүен тәэмин итә. Укучы монда «мөэмин» дип кемнәрнең аталуын, «мөселман» дип кайсыларының йөртелүен аңлап ала. Дин тәмам ныгып, бәндәләрнең шәригатьчә яшәү рәвешләре тәэмин ителгән дәверләрдә мөэминнең-мөселманның кем булуларын аера алмый башлыйлар, икесе дә бер үк мәгънәдә икәнлеген белеп торалар. Ә ислам дине таралган, әле үсешкә ирешмәгән, ныгып барган чорлары өчен бу «мөэмин» яки «мөселман» төшенчәләренең үз функцияләре бар һәм алар бер-берсеннән мәгънәви яктан нәкъ «Мәликә китабы»нда Габделхәлим аңлатканча аерылып та торалар. Безнең татарда ислам динен киң җәелдереп үстерүдә суфичылыкның роле гаять тә зур, куәтле булган. XII йөздән төрки суфичылыкның башында Ә.Яссәви торган һәм алга таба аның өйрәтмәләре өстенлек иткән. Дөрес, аңа кадәр бездә тарикать гыйлеме таралыш алмаган дип белдерә алмыйбыз. Ә.Яссәвинең әтисе Ибраһим Яссы да суфичылык иткән. Әмма тарикать, ягъни Аллаһы тәгаләне тану һәм таныту методы-юлы сыйфатындагы төрки эчтәлектәге суфичылык өйрәтмәләрен булдыру, тарикать төзү аның улына насыйп ителгән. Болардан чыгып, Ә.Яссәвигә кадәрге дәвердә төркиләрдә ислами тәрбия нәкъ менә «Мәликә китабы» һәм шуның тибындагы әсәрләр белән алып барылган, – дияргә мәҗбүрбез. Аларның тарихи-мәдәни әһәмиятләрен аңлау, эчтәлекләрен төшенү лазем, билгеле. Шулар белән без үзебезне һәм тарихларыбызны яхшырак аңлый башлыйбыз.

XII

Хакыйкатьләрне күрү, тану, төшенү – бер хәл, аларны аңлатырга алыну – икенче, әмма башкаларны үзең күргән һәм тапкан дәрәҗәдә белемле

итү – бусы, өченчесе, иң катлаулысы. «Мәликә китабы»ның авторы моны яхшы аңлаган һәм шунлыктан, һичбер бәхәс һәм аңлатуларны куертмыйча, белгәнен сөйләп баруның уңышлы җаен тапкан. Кыз сораулар бирә тора, ә егет – аларга җавап таба. Билгеле инде, хаталанмасын, югыйсә Мәликә аны дар агачына астырачак. Моны укучы һәр бирелгән сорау саен хәтерендә яңартып тора, хәер, аның онытырга мөмкинлеге дә юк. Сораулар – кыска, төгәл, җавапларның да шундыйлары таләп ителә. Әсәр шушы ягы белән укучының күңелен һәрдаим борчый. Җитмәсә сораулар берсе икенчесеннән хәтәррәк. Аларның кайсыларына укучы үзе дә җавапны белергә тиеш. Югыйсә, ул каян Габделхәлимнең ялгышмавын бәяли алсын? Җавапларның хатасыз, төгәл, тулы икәнлегенә укучы бер бөртек тә шикләнмәскә тиеш. Ә моның өчен халыкның үз фәлсәфәсе, үз күзаллаулары, аңы, белеме, гореф-гадәтләре истә тотылу таләп ителә. Башкача икән, ул вакытта әсәр материалы, хилафлыга, хыялыйга әверелеп китеп, рациональ эчтәлектән читләшер иде. «Мәликә китабы» авторының таланты дәрәҗәсе югарылыгын бу әдәби үзенчәлекләр раслап торалар.

Һәм менә кыз яңа, 21-нче төркем сорауларга күчә һәм: «Дөньяда нәчә нәрсә бәдәл булды?», – дип сорый. Егет: «Егерме өч нәмәрсә үз фигылендин бәдәл булды», – дип җавап бирә. Мәликә аның боларны аңлатып чыгуын таләп итә.

Ә нәрсә соң ул «бәдәл» һәм, гомумән дә, фигылеңнән бәдәл булу?

Бүгенге көндә халкыбызда: «Кеше эшенә тыкшынма, борының озынаер», – яки: «Кеше серен тыңлап йөрмә, колагың зураер», – яисә: «Харамны күзләмә, күзең сукыраер», – дигән әйтем-мәкальләр азмы? Менә болар, ягъни теге яки бу гамәл аркасында «бәлале» булулар – «бәдал» дип атала да инде. Ул сүзне «алдану» мәгънәсендә дә аңларга кирәк. Әмма, барысыннан да бигрәк, «алданып әверелү» сүзенә аның мәгънәсе турырак килә. Татар халкының «Өч кыз» экиятендә әниләренең авыруы хакында хәбәр китергән тиеннән үтенечен ишетеп тә, эшләрен ана кадереннән өстен куйган кызларның берсе – үрмәкүчкә, киенчесе – бакага әверелә, ягъни гамәлләренә, эшләренә бәйле рәвештә, шул шөгыльләреннән алданып, алар бәлагә юлыгалар. Бу әверелүне яки алдануны әлбәттә борынгы мифологик күзаллауларга да, дини күзлектән карап әйткәндә – бәддогага да китереп бәйләргә ярый. Шулай да ерак тарихлардан килгән мифологик күзаллаулар бәдәлнең нигезендә ятмый мөмкин түгел.

Кызның бу соравына егетнең җавабын, күренеп торсын һәм аңлашылсын өчен әлбәттә, әсәр текстыннан аермалы буларак, берәм-берәм, саннар артында бирергә булдык. Ул боларны әйтә:

«Таушкан [озынколак, ягъни куян] – бер кеше ирде, халык арасында шайтанлык кылыр ирде»;

«Көя – бер кеше ирде. Пәйгамбәрдән гизләнде [ягъни иман китерүдән качып йөрде], йонның арасында зәгыйфәсе шул булды»;

«Аю – бер кеше ирде, бәни-исраил каумендә [ягъни яһүдиләрнең борынгы кабиләләреннән берсе. Йосыф пәйгамбәрнең этисе Ягъкуп пәйгамбәрне «Исраил» дип атап йөрткәннәр, ә балаларын-нәселен – «бәни-исраил» дип] харамлык кылыр ирде»;

«Мәймүн [маймыл] – бере кеше ирде, Гайсә галәйһис-сәламгә инанмады»;

«Дунгыз – бер кеше ирде, хараме-хур [харам ашаучы] ирде»;

«Төлке – бер кеше ирде, угрылык кылыр ирде»;

«Үрмәкүч – бер кеше ирде, мәккәрә [мәкерле], канәгатьсез хатын ирде»;

«Сыртлан [шакал] – бер кеше ирде, кәфен суйгучы [кабердәге мәетләрнең кәфенен салдырып урлаучы] ирде»;

«Әма [үрдәк] – бер кеше ирде, гайар иде, Һарут-Марут белән күккә чыкты»;

«Качыр [кечкенә ат, пони] – бер кеше ирде, артык алып, аз-ким бирер ирде»;

«Ташбака – бер кеше ирде, артык үлчәп алыр ирде, ким үлчәп бирер ирде»;

«Тутый [попугай] – бер кеше ирде, вөҗүден [үзен, барлыгын, дөньясын] халыкка күрсәтер ирде»;

«Сычкан [тычкан] – бер кеше ирде, күп сүзләр ирде»;

«Ерканат [ярканат] – бер кеше ирде, карендәшләрен гайбене әйтер ирде»;

«Фил – бер кеше ирде, надан бай ирде.

Бу кем ирсәләр үз фигылендин бәдәл булды [гамәлләре аркасында әверелмәклек]».

Шулай итеп, егет кызга егерме өч нәрсәнең үз фигыльләре сәбәпле алданулары хакында әйтсә дә, китапта аларның унбишен генә табабыз. Ә калган сигезе кая дигән сорау туа. Бу шактый түгелме?

Игътибар белән укыганда, тәртип буенча тугызынчы булып аталган «Әма» белән бәйле урында фикер һәм җөмлә барышы үзгәрешенә тап булабыз. Монда мәгънәләр дә бутала. Шушыны исәпкә алсак, текстта өзеклек килеп чыкканлыгын һәм аны тутырырга тиешле сигез хайван хакында хәбәрләр язылган булырга тиешле икәнлеген фараз кыла алабыз. Төп текстта, ягъни протографта, ул урында нәрсәләр искәртелгән иде икән – алар әһәмиятле, әлбәттә.

Тагын да шунысын онытмыйк: фигыль бәдәле аркасында теге яки бу хайванга, кошка, кортка-бөҗәккә әверелүне Коръәндәге хәбәрләргә, мөселманлыкка бәйләргә ярамый. Дөрес, «Бәкара сурәсе»нең («Сыер

сурәсе»нең) 65-нче аятендә: «و لقد علمتم الذين اعتد وا منكم قى السبت فقلنا لهم كونوا قردة خسئين».

Ягъни: «Вә ләкад галимтүмүл-ләзийнә әгътәдәү минкүм фис-сәбти фәкульнә ләһүм күнү кырадәтән хаси-ийнә», татарчасы: «Һәм чыннан да, арагыздагы шундыйларны беләсез, сәбтне [шимбә көнне эштән тыелуны] боздылар, без аларны әйттек: Чиркангыч маймыл булыгыз», – диелгән. Әмма моны «маймыл кебек булыгыз» дип аңларга тиешле. Аннары, Һарут һәм Марут исемле фәрештәләр мәсьәләсенә килгәндә, Коръәннең шул ук «Бәкарә сурәсе»нең 102-нче аятендә, аларның фетнә һәм көферлек кылмаулары хакында хәбәр килә. Әмма иске заманнарыбызда галимнәребез ул хәбәрләрне үзләренчә, үз чорларына хас карашларча аңлаткан. Ул риваятьләр мәдәниятебезнең һичшиксез игътибарга лаеклы тарихи катламы булып торалар.

Маймылга бәйләнешле мәсьәләне Коръән хәбәрләре аша бәйләгәндә генә дә «Мәликә китабы»ндагы фигыльдән бәдәл хәбәрләренең, беренчедән, халыкның борынгы ышануларына, тормышны тәртиптә тоту чараларына барып тоташалар, икенчедән, бу чаралар ислам дине килү белән юкка чыгарылмаган, бәлки дини хәбәрләр дә аларга кушылып киткән. Шайтанны искә алу, бәни-исраил халкын, Һарут-Марутны, Гайсә пәйгамбәрне ул күзаллаулар эчендә күрсәтелү хәбәрләргә хакыйкать көчен дә биргән, аларны ислами күзаллаулар белән ярәштергән. Әмма «Мәликә китабы»ндагы бу ярамас фигыльдән бәдәл ирешү мәсьәләсе һәм фикерләре ислам диненә кадәрге карашларга таянып төзелгән. Ләкин боларга карап кына ул хәбәрләрне көферлек дип атау – урынсыз. Чөнки алар булмасын, Һарут-Марут турындагы риваятьләр булмасын – иске заманнардан бирле халык йөрәгендә иманны, дини тойгыларны ныгыту һәм яшәтү өчен хезмәт иткәннәр. Әхлакый һәм әдәби әһәмиятләренә килгәндә – болары бәяләп бетерерлек түгел. Аннары шунысы да бар: «Мәликә китабы» авторын иске карашларны ислам дөньясына хәйләле һәм яшерен рәвештә кертеп калдыру өчен тырышкан икән дигән фикер һич тә чыгарылырга тиеш түгел. Ул үз чорының кешесе булган. Дини күзаллаулары нинди – әдип шуларны бәян иткән һәм үзен хаклы, белемле кеше сыйфатында күрсәткән. Әгәр дә фәнебез бүген дә акны карадан аера алырлык түгел икән – бу безнең гаеп. Тагын шунысын онытмыйк: дини күзаллауларны риваяти, хикмәти, хикәяти хәбәрләрдән аерсак, безнең белемнәр тараеп калыр иде. Алга таба мәдәни-иҗтимагый үсеш барышында фәнни хәбәрләр ул иске карашларны алыштыра барган, хакыйкатьне ачык итеп күз алдына китерү дәрәҗәсенә кадәр халыкны үстерә алган. Боларны исәпкә алмыйча һич тә мөмкин түгел.

Шулай да «бәдәл» дип әйткәндә, XIX гасырда татар халкы берәр кеше исеменнән хаҗга баруны атаган. Ул мөселманны бездә «бәдәлче» исеме белән йөртәләр. Шуннан чыгып хәтта «бәдәлчелек итү», «бәдәл сату» кебек терминнар барлыкка килгән. Хәзерге төрек телендә «бәдәл»не «түләү» мәгънәсендә кулланалар. Димәк, «бәдәл булды» дигәндә «(гамәле өчен) түләү булды» дип аңларга кирәк. Әмма теге яки бу хайванга, агачка яки үсемлеккә әверелү мәсьәләсендә ислам динендә аны «тәнасух» яисә «тәкаммус», «нәкль», «тәнәккуль», «интикаль» терминнары белән атыйлар һәм бу әверелү-инкарнацияләнүгә ышанган мөселманнарны «тәнасухийә», «әсхабе-тәнасух» дип атап йөртәләр. «Мәликә китабы»ндагы «бәдәл булу» термины кулланылмау бу очракта сәбәбен ачыклауга этәрә. Автор гүяки махсус рәвештә «тәнасух» сүзен кулланмый.

Һәм моның хикмәте чыннан да бар. Беренчедән, сөнни мәзһәбе галимнәре тәнасухны тулысынча инкарь итәләр һәм аңа ышануны бозыклык саныйлар. Без, татарлар, үзебезне Сөнни мәзһәбе мөселманнары буларак беләбез. Әгәр дә Шигыйда икәннәр, алар бу «тәнасух» сүзен таныр һәм шул термин белән эш итәр иделәр. Димәк, «Мәликә китабы» Сөнни мәзһәбе даирәсенә бәйле. Ә бу – әһәмиятле күзәтү. Ә икенчедән, Сөнниләр арасында тәнасухка ышану дәвере «фатыймыйлар чоры»нда булган. Монысы – тагын да кызыклы факт. Фатыймыйлар хәлифлеге 909-нчы елда оешып, 1171-нче елга кадәр яши. Бигрәк тә исмәгыйлийә хәлифе Әбу-Гали Әл-Мансур – аны Әл-Хәким буларак та атап йөрткәннәр – хөкемдарлык иткән заманнарда, 996–1021-нче алларда, тәнасух идеясе киң җәелү ала. Аның гаскәрләре төрки телдә сөйләшүче Идел буйлары һәм Кавказдан килгән мәмлүк-кыпчак көчләреннән торган. Кыпчакларның реинкарнацияга бәйле карашлары фатыймиларга да тәэсир иткән булса кирәк. Башкача була алмый. Чөнки өч йөз елдан артык ислам дине андый мәҗүси карашларны юкка чыгарып килә-килә дә, тиз арада алар X гасырдан Урта һәм Кече Азиядә кабат калкып чыгалар, хәтта дини күзаллаулар һәм карашлар юнәлешен алалар. Моны төркиләрнең активлашуы буларак та аңларга кирәк. Урнашакан тәнасух теориясе җанның нинди булуына бәйле аның тышкы кабыгы, ягъни тән-сынның үзгәреше, шундый ук кыяфәткә керүе белән бәйле күзаллауларга корылган. Ул реинкарнация бу дөньяда бара, теге дөньяга калдырылмый һәм дүрт төрле этапка кадәр булырга мөмкин санала. Кеше үз гамәлләренә бәйле рәвештә кыяфәтен дә үзгәртә, бу хәл гүяки кием алыштыру кебек бара. Җанның нindilеге алга таба кайсы кыфәткә керүеңне тәэмин итә. Әгәр дә надан бай икән, «Мәликә китабы»ндагыча, ул филгә әверелә. Мәсәлән, бала еш авырый икән, димәк аңа начар кешенең җаны күчкән, шунлыктан тәне газапланырга мәҗбүр [Электрон ресурс: 2017]. 1017-нче елгы рескрипты

белән хәлиф Әл-Кадыйр мөгътәзилиләрне бидгатьчеләр буларак игълан итә, 1041-нче елда шул ук хәлиф «Шарйатуль-иман»ны мәйданга куя һәм шуның белән кәлам фәлсәфәсенә бәйле һәртөрле бәхәсләрне туктата. Бу китап нигезендә төрки телдә «Иман шарты» төзелә. Безнең татарлар мәдрәсәдә укыган китап ул, димәк, ул 1041-нче елда язылган һәм аның авторы да хәлиф Әл-Кадыйр булып чыга. Бу фактлар «Мәликә китабы»-ның иҗат ителү вакытының XI гасырга караганлыгын тагын бер кат раслыйлар. Иман китерү һәм реинкарнация-нәнасух мәсьәләләре әсәрнең 1018-нче елда вафат булган философ Ад-Даразиның (Мөхәммәт ибне Исмәгыйль Ад-Даразе) идеаллары тәэсирендә язылган булуы хакында да сөйли. Бу галим тумышы белән Төркестанның Тәраз шәһәреннән (хәзерге Казахстанның Җанбул өлкәсендә), төрки нәселдән, тегүче-тукучылар гаиләсеннән булган. Фатимыйлар сараена хезмәткә алынып, тиздән хәлиф Әл-Хәкимнең (996–1021) иң якын күргән кешесенә әверелә. Мөхәммәт Тәрази илнең эчке һәм тышкы сәясәтенә үзгәрешләр кертүгә зур көч куйган сәясәтче дә булып өлгерә. Аның фикерләре мәмлүк гаскәриләре арасында яклау таба. Әмма үзен «Сәйфел-иман» («Иман кылычы») дип атап, «хәлифкә Аллаһының рухы күчкән» дигән сүзләр сөйләве аркасында бәддогага ирешә. Аның Төркестанның Тәраз шәһәреннән булуы кыпчак телле мәмлүк гаскәриләренең идеаллары һәм дөньяга карашлары формалашуда роль уйнамый калмаган, билгеле. Мисыр мәмләкәтендә Мөхәммәт Тәрази өйрәтмәләре нигезендә Друзийә мәзһәбе барлыкка килә һәм бүген дә яшәвен дәвам итә. Аларны Сөнниләр Шигыйлар буларак беләләр. Алар үзләрен «мөвәххитләр» дип йөртәләр, ягъни «бер Аллачылар» дип. «Мәликә китабы»ның Сөнниләр мәзһәбенә бәйле язылган булуы, әмма кайбер урыннарында Мөхәммәт Тәразиның реинкарнация һәм иман өйрәтмәләре чагылыш алуы — болар аның иҗат ителү датасын һаман да шул XI гасырга кайтарып калдыруга этәрә. Ә бәлки ул соңгырак чорга карыйдыр? Бусы — һич мөмкин эш түгел. Чөнки эчтәлеге әсәрне башка дәверләргә калдырырга юл бирми. Ә 1846-нчы елда аерым китап буларак басылып чыгуында һәм аннары да күп тапкырлар нәшер ителүендә татар халкының дини ышанулары, иман-игътикадлары белән андагы фикерләрнең каршылыкка килмәвеннән дип уйларга кирәк.

(Дәвамы бар)

Әдәбият

Ведические притчи. М.: Амрита-Русь, 2008. С. 168.

Электрон ресурс. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki (мөрәҗәгать итү датасы: 05.12.2017).

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

ВАКЫЙГАЛАР ХРОНИКАСЫ / ХРОНИКА СОБЫТИЙ

23 сентябрь көнне Новосибирски өлкәсендә, тарихта беренче тапкыр, себер татарларының Хәтер көне үткәрелде. Әлеге чара Себер ханлыгының юкка чыгу тарихы белән бәйле, милләт өчен фаҗигале бу вакыйга моннан нәкъ 420 ел элек, хәзерге Новосибирск өлкәсе территориясендә була. Себер өчен соңгы сугыш тарихка «Ирмән сугышы» дип кереп кала, ул регуляр урыс армиясе һәм Күчем хан гаскәрләре арасында бара. Шушы канлы бәрелештән соң Себер ханлыгы яңадан тернәкләнеп китә алмый һәм соңгы сугыш булган көн – 1598 елның 20 августы, рәсми рәвештә Себерне Россиягә кушу көне, дип билгеләп үтелә.

Чараның беренче өлеше «Түгәрәк өстәл» җыелышыннан торды, икенче өлешендә – Коръән укып, Хәтем ашы уздырылды, соңыннан Себер ханлыгының соңгы үзәге булган урынга барып, дога кылынды. Тарих буенча мондый очрашуларны алга таба да дәвам итәргә, бу бигрәк тә яшьләр өчен әһәмиятле, дигән фикергә киленде.

Себердә уздырылган Хәтер көнендә язучы, тарих фәннәре кандидаты, танылган җәмәгать эшлеклесе Фәүзия Бәйрәмова дә катнашты.

* * *

В татарской гимназии №15 г.Казани состоялось рабочее заседание по поводу предстоящего открытия историко-этнографического музея. На заседании приняли участие главный редактор журнала «Туган җир/Родной край», доктор исторических наук Д.М.Исхаков и его заместитель, председатель РОО «Общество татарских краеведов РТ» А.А.Бурханов, первый заместитель руководителя Исполкома ВКТ Д.Ф.Шакиров и директор данного учреждения Ф.Ф.Харисов.

* * *

17 октября 2018г. главный редактор журнала «Туган җир/Родной край» Д.М.Исхаков посетил «Просветительский центр имени Ахмад Хади Максуди» (г.Казань) для участия в мероприятиях, посвященных 150-летию этого видного татарского просветителя. После выступления

он подарил данному центру журнал «Туган җир/Родной край» и сделал предложение о дальнейших контактах.

* * *

23 октября 2018 г. в Москве по инициативе РОО «Татарский культурный центр – Татарский штаб», состоялась встреча общественности. Она проходила при участии руководства краеведческого журнала «Туган җир/Родной край» (участвовали: гл.ред. данного издания докт.ист. наук Д.М. Исхаков, его зам., канд.ист. наук А.А. Бурханов, известный журналист из газ. «Ватаным Татарстан» Р.Р. Мингазов). На встрече, где присутствовали свыше 100 представителей татарской общественности (ученые, дипломаты, бизнесмены, музыканты, студенты и т. д.), было презентовано новое издание – журнал «Туган җир/Родной край», а затем состоялся обмен мнениями по созданию «Стратегии развития татарского народа». Руководителю «Штаба татар» – известному московскому бизнесмену Р.Ф. Ямалееву, от имени Исполкома ВКТ была вручена грамота за организаторские усилия по сохранению и развитию татарской идентичности в условиях столичного мегаполиса.

* * *

27 октября 2018 г. представители Всемирного конгресса татар, Общества татарских краеведов РТ и Ульяновской областной татарской национально-культурной автономии посетили могилу известного татарского поэта-лирика XIX в. Габделжаббара Кандалыя (1798–1960) на кладбище села Ертуганово. Затем гости возложили цветы к памятнику известного богослова, философа, общественно-политического деятеля, журналиста, участника Всероссийских съездов мусульман, уроженца с. Абдуллово Закира Кадыйри (Закира Халимовича Габделкадырова, 1878–1854).

* * *

27 октября 2018 г. в татарском с. Абдуллово Черданклинского района Ульяновской области состоялся большой праздник – День села. На это массовое мероприятие прибыли многие уроженцы села всех поколений и гости из Казани и Ульяновска. В рамках мероприятия была проведена презентация краеведческого издания книги «Абдуллово – наша малая Родина» (г. Ульяновск, 2018, С. 256, 16 п.л., 500 экз.).

В гостях у жителей Абдуллово побывала делегация Исполкома ВКТ и «Общество татарских краеведов РТ» – председатель этого общеста, заместитель главного редактора журнала «Туган җир/Родной край» академик АВИН РФ А.А. Бурханов, доктор исторических наук, профессор КФУ Р.В. Шайдуллин, краевед, журналист, зав. Народным музеем-библиоте-

кой им. Хади Атласи (пгт. Карабаш Бугульминского района РТ) Ф. А. Валиахметов, краевед, заслуженный учитель РТ, учитель истории Юлбатской школы Сабинского района РТ И. Ф. Сафин.

* * *

30 октября 2018 г. в татарском селе Енапаево (Янапай, Енапай) Октябрьского района Пермского края состоялась Региональная научно-практическая, краеведческая конференция «История сылвенско-иренских татар».

В работе конференции приняли участие представители сельских поселений и районов компактного проживания татар Пермского края, городов Перми, Лысьва, Кунгур и Казани, в том числе председатель РОО «Общество татарских краеведов РТ», заместитель главного редактора журнала «Туган җир/Родной край», кандидат исторических наук, профессор А. А. Бурханов, профессор Российского исламского университета, д. и. н. Ф. Г. Ислаев и корреспондент республиканской газеты «Ватаным Татарстан» Р. Р. Мингазов.

В рамках конференции все участники побывали в местной сельской школе и посетили краеведческий музей.

* * *

1 ноября 2018 г. в г. Казани, на базе Городского Дворца детского творчества им. А. Алиша состоялся Республиканский образовательный форум «Растим гражданина, воспитываем патриота: вызовы третьего тысячелетия».

В рамках Форума были проведены 5 тематических круглых столов (секций). В работе форума принял участие руководитель РОО «Общество татарских краеведов РТ», заместитель гл.ред. журнала «Туган җир/Родной край», кандидат исторических наук, профессор А. А. Бурханов.

На круглом столе «Формы, методы и актуальные проблемы гражданского и патриотического воспитания школьников» (модератор – руководитель Общегородского клуба «Юный краевед», заслуженный деятель науки А. А. Бурханов) были рассмотрены и обсуждены следующие вопросы: роль краеведения в изучении истории населенных пунктов и воспитании молодого поколения любви к родному краю; роль школьных и районных краеведческих музеев в изучении родного края и воспитании молодежи; изучение истории родного края на уроках истории; работа по составлению шеджере (родословных) как форма учебной и воспитательной работы в школе и внешкольное время; изучение жизни и деятельности выдающихся земляков как форма воспитания молодого поколения; роль внешкольных учреждений в привлечении молодежи в историко-краеведческую деятельность.

* * *

2018 елның 1 ноябрендә Яшел Үзән шәһәренең муниципаль район мәдәният йортына караган Үзәкләштерелгән китапханәләр системасы инициативасы белән Клара Мәрдән кызы Филлипованың «Рухи туфрак» дип исемләнгән китабын тәкъдим итү кичәсе булды. Анда БТК Милли Шурасы һәм «Туган җир/Родной край» журналы исеменнән тарих фәннәре докторы Д.М. Исхаков катнашты һәм ул хезмәтнең авторы турында җылы сүзләр әйтте.

* * *

2018 елның 3 ноябрь көнне Уфа шәһәрендә Киров районы «Ихлас» мөселман дини оешмасы оештырган «Бөек ислам галиме Морад Рәмзи: тормышы һәм гыйльми мирасы» дип аталган халыкара фәнни-практик конференциясе булды. Аның эшендә чыгышлар белән «Туган җир/Родной край» журналының баш мөхәррире, тарих фәннәре докторы Дамир Исхаков һәм политолог, журналист Руслан Айсин катнаштылар. Конференциядән тыш алар Уфа шәһәрендә яшәүче бер төркем татар галимнәре белән очрашып, аларның «Татар халкының үсеш стратегиясе»н булдыруда катнашулары турында фикер алыштылар.

* * *

2018 елның 16 ноябренда Казан шәһәрендә «Татар дөньясында этнотуризм һәм туган якны өйрәнү: хәзерге торышы һәм перспективалары» исемле Бөтенроссия фәнни-гамәли конференция узды. Конференция БТК һәм Татарстан Республикасы Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте тарафыннан «Туган җир. Родной край» журналы катнашында оештырылды.

Әлеге чара кысаларында Казан шәһәре Киров районында урнашкан 15-нче татар гимназиясендә «Укучыларның милли үзаңын формалаштыру һәм үстерүдә туган якны өйрәнү музейларының роле» дип аталган семинар үткәрелде һәм Бишбалта бистәсенә (Адмиралтействога) багышланган тарихи-этнографик музей ачылды.

СӘЕТ ВАХИДИНЫҢ ТУГАН ЯКЛАРЫНДА

2018 елның 22 августында Әлки районы тарихында беренче тапкыр төбәк тарихын өйрәнүче галим-археограф, мәгърифәтче, репрессия корбаны Сәет Вахидины зурлап искә алу чаралары булып үтте.

Билгеле булганча, Сәет Вахиди шушы районның Ташбилге авылында 1887 елда дөньяга килә, башта үз авылларында, аннан Иске Рәҗәп һәм Казанның атаклы Мөхәммәдия мәдрәсәләрендә төпле белем ала. 1911 елдан башлап Сәет Вахиди үзе дә Казан губернасы татар авылларында укытучы булып эшли, аннан Беренче Бөтендөнья сугышында катнаша, революциядән соң тагы мөгаллимлек эшен дәвам итә, Казанда Үзәк музейда көнчыгыш бүлеген оештыра, фән белән тирәнтен шөгыльләнә, археографик эзләнүләр алып бара, вакытлы матбугатта татар тарихы буенча күп кенә язмалары белән чыгыш ясый. Ул гарәп һәм фарсы телләрен, госманлы төрекчәсен камил белә, хезмәтләрен нигездә татар һәм рус телләрендә дә яза. Сәет Вахидиның милләтебез алдында иң зур хезмәте һәм татар тарихы өчен иң зур табышы –1912 елда хәзерге Саба районының Мамалай авылында тапкан һәм фәнни әйләнешкә керткән Сәхиб-Гәрәй хан ярлыгы – галим аның күчермәсен алуга ирешә, ә инде 1920 елда кыйммәтле тарихи ядкәрнең үзен дә Казанга алып кайта. Моннан тыш Сәет Вахиди даими рәвештә төбәкләрдә булып, халыктан өч меңгә якын борынгы кульъязмалар һәм китаплар җыя, аларны, шулай ук данлыклы Сәхиб-Гәрәй хан ярлыгын да, бушка Казан музейларына һәм институтларга бүләк итә. Замандашлары, бигрәк тә татар һәм рус тарихчылары, Сәет Вахиди хезмәтләрен югары бәяләсәләр дә, бу фидакарь галим шәхес культының канлы тегермәненә эләгә һәм корбан була – аны, төркичелектә һәм бәйсез татар дәүләте төзергә җыенуда гаепләп, 1938 елның 5 гыйнварында атып үтерәләр. 1958 елның 9 гыйнварында гына Сәет Вахиди тулысынча аклана, гаепсез дип табыла.

Узган елның маенда Сәет Вахидиның тууына 130 ел булды, Казанда ул соңгарак калып булса да билгеләп үтелде – Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты октябрь аенда Сәет Вахидига багышланган фәнни-гамәли конференция уздырды, «Рухи мирас. Эзләнүләр һәм табышлар» сериясеннән аның җыентыгын чыгарды, ахырда конференция материаллары да аерым китап булып басылып чыкты. Сәет Вахидиның иҗатын һәм тормышын яктыртуда «Мәдәни җомга» газетасы да зур өлеш кертте – әле сентябрь аенда ук язучы, тарихчы Фәүзия Бәйрәмованың «Атылган галим» дип аталган язмасы, ә ноябрь аенда журналист Хәмзә Бәдретдиновның «Үзен гаепле дип танымаган» дип аталган күләмле һәм җентекле хезмәте басылып чыккан иде. Ә менә туган якла-

рында Сәет Вахидиның юбилее билгеләнмичә үтеп киткәнлектән, шушы бушлыкны тутыру ниятеннән, Фәүзия Бәйрәмова Әлки районына килде һәм халык белән очрашулар уздырды. Бу очрашуларда шулай ук Сәет Вахидиның ерак туганы, үзе дә Әлки районының Абдул Сәлман авылында туып-үскән, хәзер Түбән Кама шәһәрендә яшәүче, туган төбәге турында күп хезмәтләр язган, Әлки районының «Мактаулы гражданы» Мансур Ганиев та катнашты.

Тарихчылар белән беренче очрашу район үзәге Базарлы Матак бистәсенең С.М.Лисенков исемендәге туган як тарихын өйрәнү музеенда булды. Очрашуда Әлки районы хакимият башлыгы урынбасары Рәшит Билалов, музей директоры Мария Платонова, шулай ук Базарлы Матак, Алпар, Түбән Әлки, Карга, Яңа Чаллы, Иске Чаллы, Бибай Чаллысы, Үргәагар, Юхмачы, Әхмәт, Иске Матак, Иске Тахталы, Түбән Кәчи, Хузангай авылларыннан татар теле һәм тарих укытучылары катнашты. Фәүзия Бәйрәмова аларга Сәет Вахиди, аның хезмәтләре, тормышы һәм язмышы турында сөйләде, галимнең Мирасханә тарафыннан чыгарылган юбилей җыентыгын бүләк итте. Ул шулай ук музейга Сәет Вахиди белән бәйле конференция материалларын, газета язмаларын да тапшырды, үзенең «Татарская Мать Чингиза Айтматова» дип аталган китабын бүләк итте.

Базарлы Матак музеенда Сәет Вахидига багышланган почмак-стенд бар, әмма бу галим зуррак олылауга лаек, ягъни, биредә аның аерым бүлеге дә булырга тиеш. Сәет Вахидига багышланган җыентыкның җаваплы мөхәррире, филология фәннәре кандидаты Илһам Гомәров, Фәүзия Бәйрәмова белән сөйләшкәндә, музейга аның хезмәтләренең күчермәсен бирергә вәгъдә итте. Бу бик зур бүләк булыр иде! Очрашуда катнашкан төбәк тарихын өйрәнүче Мансур Ганиев музейга Сәет Вахидиның шәҗәрәсен бүләк итте, аның мөгаллим һәм музей хезмәткәре буларак нинди зур эшләр башкарганын сөйләде. Музей директоры Мария Андреевна исә саф татарча чыгыш ясап, киләсе елга Ташбилге авылы башлангыч мәктәбе диварына элмәтакта куярга җыенуларын әйтте.

Эш шунда, бу мәктәпне 1912 елда Сәет Вахиди үзе ачтырган була. Шулай ук Базарлы Матак яки Ташбилге авылларында Сәет Вахиди исемендәге урам да булыр дип көтелә, чөнки бу турыда да тәкъдимнәр булды. Базарлы Матакта ике елга бер тапкыр «Сәет Вахиди укулары»н башлап җибәрсәк дә яхшы булыр иде, чөнки бу төбәкнең тарихчы-байрагы – ул. Район хакимият башлыгы урынбасары Рәшит Билалов бу тәкъдимнәрнең барысын да язып барды, халык алдында чыгыш ясап, Сәет Вахидиның исемен туган якларында мәңгеләштерү өчен барысын да эшләячәкләрен әйтте. Бөтенроссия төбәк тарихын өйрәнүчеләр оешмасы алдагы еллар-

да краеведение буенча аерым премияләр булдырырга җыена, аның берсе Сәет Вахиди исемендә булыр, дип тә көтелә.

Бу очрашуда шулай ук төбәк тарихын өйрәнүчеләрнең район бүлекчәсен оештыру турында да сүзләр булды. Дөрес, Әлки районына багышланган энциклопедия инде эшләнеп ята, берничә татар авылы турында аерым китаплар да бар. Әмма Болгар белән Биләр арасында урнашкан, борынгы йөзләгән курганнары, кабер ташлары, шәһәрлекләре булган Әлки төбәге турында әле зур хезмәтләр язылмаган, ул үзенең Сәет Вахиди кебек тарихчыларын көтә. Шунысын да әйтергә кирәк, Сәет Вахиди 1928 елда туган якларында, Спас кантонында фәнни экспедициядә булып, бу авылларның барысы турында да диярлек бик күп мәгълүмат язып калдырган. Төбәк тарихын өйрәнүчеләр Сәет Вахиди эзләре буенча гына йөрсәләр дә, үзләре өчен гаҗәеп нәрсәләр ачарлар иде!

Очрашуга килгән татар теле һәм әдәбият укытучылары һәрберсе үз мәктәпләрендәге вәзгыять турында басып сөйләделәр. Бу татар авылларының күпчелегендә милли мәктәпләр булганга, ана телендә укыту дәвам итә икән. Шул ук вакытта урыс һәм чуваш балаларына татар теле укытуның кимегәнлеген әйттеләр, әмма башка милләт балаларында татар теленә карата хөрмәт зур икәнлеген сөйләделәр. Әмма район үзәге булган Базарлы Матак авылында татар мәктәпләре юк, татар теле биредә бары тик предмет буларак кына укытыла. Югыйсә, заманында чи урыс авылы булган Базарлы Матакта бүген 70 процент татарлар яши, өч мәчет эшләп тора, бу шартларда татар мәктәпләре булмау аңлашылмый. Якынтирә татар авылларында да мәктәпләр ябылып, балалар Базарлы Матактагы урыс мәктәбенә йөреп укырга мәҗбүрләр. Ташбилге авылындагы урта һәм тугызьеллык мәктәпне ябып, утызлап баланы Базарлы Матакка йөртә башлаганнар. Авылда башлангыч мәктәптә алты бала белем ала, укулары русча, татар теле предмет буларак кына керә, чөнки Ташбилге мәктәбе Базарлы Матак мәктәбенең филиалы булып тора.

Көннең икенче яртысында тарихчылар белән очрашулар нәкъ менә шушы Ташбилге авылында үтте. Сәет Вахидиның туган авылы, заманында Шәһре Болгар һәм Биләр изгеләре, олуг галим Мөслим баба нигез салган татар авылы, авыл тирәсендә «Изгеләр өсте» дип аталган борынгы зиратлары булган, кала урыннары, алтын-көмеш хәзинәләр табылган тарихи җирләр... Заманында ул зур авыл булган, хәтта тирә-юньдә бер рухи мәркәз ролен башкарган. Хәзер дә Ташбилге төшеп калган авыл түгел, халкы үз хезмәте белән мулдан яши, өйләр төзек, газы-су бар, юллар түшәлеп ята... Бүген авылда 130 хуҗалыкта 450 кеше яши, халык, нигездә, «Кызыл Шәрык»та эшли, өч фермер хуҗалыгы да бар. Ташбилгедә башлангыч мәктәп, мәчет эшләп килә, шулай ук китапханә,

мәдәният йорты бар, җирле үзидарә дә биредә урнашкан. Төбәк тарихын өйрәнүчеләр башта китапханәдә, аннан җирле үзидарә бинасында авыл зыялылары, укытучылар һәм китапханәчеләр белән очраштылар. Фәүзия Бәйрәмова аларга да Сәет Вахиди турында кыскача мәгълүмат бирде, аңа багышланган җыентыкны һәм үз китабын бүләк итте, Ташбилге авылының тарихи әһәмияте турында аңлатты. Төбәк тарихын өйрәнүче Мансур Ганиев Ташбилге авылына Сәет Вахидиның нәсел шәҗәрәсен бүләк итте, бу авыл буенча архивларда әле күп нәрсәләрнең саклануын әйтте. Җирле үзидарә башлыгы Рәмзил Әхмәдиев һәм китапханә мөдире Рузалия Абдуллина алга таба Ташбилгедә Сәет Вахиди исемен мәңгеләштерүдә, татар тарихын барлауда тырышачакларын вәгъдә иттеләр.

Аннан соң килгән кунаклар башлангыч мәктәптә, мәчеттә, «Изгеләр өсте», – дип аталган борынгы зират урынында, бүгенге зиратта булдылар, авылның Атау очындагы элеккеге мәктәп-мәдрәсә бинасын барып карадылар. 1990 елларда салынган мәчет элеккегесе урынында булып чыкты, анда Габделмәннән улы Сәетгаттар Вахиди рухына багышлап Коръән укыдылар, дога кылдылар. 1912 елда Сәет Вахиди ачтырган мәктәп-мәдрәсә бинасы озак еллар балаларга хезмәт иткән, аннан аны Атау очына мәктәп итеп күчереп салганнар, хәзер исә, балалар Базарлы Матакта укый башлагач, Актай елгасы буенда ятим-ташландык хәлдә ялгыз калган... Әмма колач җитмәс бүрәнәләрдән салынган диварлары әле һаман нык, түшәм-идәннәре төзек, йөз еллык тәрәзәләре әле һаман томырылып авыл өстенә карап тора... Бүген килеп шунда Сәет Вахиди музееен ачарга була, әмма аның артыннан кем йөрер дә, аны кем тотар һәм анда кемнәр килер? Сораулар ачык кала...

Биредән ерак түгел кыр-басуда «Изгеләр өсте» дип аталган борынгы зират таралып ята... Ул бик зур, өч өлешкә бүленгән, әле берничә кабер ташы да сакланган. Бу кабер ташларын заманында Сәет Вахиди кайтып укыган, аны экспедиция хисабына да керткән, соңыннан ул язмасы юбилей җыентыгында да дөнья күрде. Сәет Вахидига хәтле бу кабер ташларын олуг галим Шиһабетдин Мәрҗани хәзрәтләре укыган, ул язмаларны аңа авыл мулласы күчереп җибәргән булган. Галимнәр бу кабер ташларының XIII – XIV гасырларга каравын әйтәләр. Ташбилге авылына нигез салган Мөслим бабаның һәм аның нәсел дәвамчысы Хисаметдин Мөслиминең каберләре дә биредә булган, алар инде сакланмаган. Авыл халкы бу урынны хәзер дә карап һәм саклап тора, «Изгеләр өсте» турында төрле риваятьләрне һәм хикмәтле хәлләрне хәтерли, аларның кайберләре Сәет Вахиди китабында да урын алган. Шунысын да әйтергә кирәк, чукындыру чорында Ташбилгегә урысларны һәм чукынган чувашларны да китереп тутыралар, Изгеләр өстендәге борынгы кабер ташларын алар

үзләренә төзелеш өчен ташыганнар, әмма бик нык чирләгәч, бу ярамаган эшләрен туктатканнар, дип сөйлиләр. Хәзер исә Ташбилгедә татарлар гына яши икән. Авылда гади халык арасында Ленин ордены ияләре дә, Хезмәт Геройлары да булган, әмма, Сәет Вахидидан кала, тарихчылар да, галимнәр дә башка чыкмаган шул...

Хәер, Әлки районы, тулаем алганда, тарихка да, тарихи шәхесләргә дә бай. Биредә татар язучылары Фатыйх Сәйфи-Казанлы, Фәхри Әсгать, Нәби Дәүли, Шамил Маннапов, Мөдәррис Вәлиев, Бикә Рәхимова, Ил Газиз, Әсрар Галиев һәм башкалар туып үскән. Шулай ук бу төбәк татар дөньясына Галия Булатова, Әзәл Яһудин, Исламия Мәхмүтова, Рузия Мотыйгуллина, Әсгать Хисмәтов, Мирсәет Сөнгатуллин кебек талант ияләрен дә биргән. Әлки төбәге галәм киңлекләрен өйрәнә торган дистәләгән галим үстергән, шуңа күрә биредәге музейда космонавтлар да еш була, аларга аерым заллар багышланган.

Шул рәвешле җиһан белән тоташкан Әлки төбәге үзенең җир куенында да әле ачылмаган серләр саклый. Түбән Әлки авылы янындагы 3500 еллык борынгы курган, Нухрат авылы янындагы беренче кешеләрнең торак урыны, Болгар чорларыннан калган Матак, Нухрат, Сувар, Төгәлбай, Камка кирмән-кала урыннары, район территориясендәге әле тагы 126 курган әнә шундыйлардан. Килер бер көн – җир куенындагы бу тарихи серләр барысы да ачылыр, Әлки төбәге, Сәет Вахиди хыялындагыча, бар дөньяга үзенең борынгы тарихы белән танылыр әле! Хәзергә ул, Тукайлы Арча, җыр-биюле Актаныш, Президентлы Саба ышыгында, тыныч кына яшәп ята һәм үз вакытын көтә. Яңа Сәет Вахидиларның тууын көтә...

«Тарихи-мәдәни мирас» фондының матбугат үзәге.

ВСТРЕЧИ НА НОВОШЕШМИНСКОЙ ЗЕМЛЕ

Научно-исследовательская группа Общества татарских краеведов РТ при Всемирном конгрессе татар с 24 по 27 августа 2018 г. побывала в Новошешминском районе Республики Татарстан. В составе группы работали – председатель РОО «Общество татарских краеведов» РТ и руководитель Восточно-Татарстанского отряда Золотоордынской комплексной историко-археологической экспедиции (ЗКИАЭ) АН РТ и К(П)ФУ А. А. Бурханов, лауреат Государственной премии РТ в области науки и техники, доктор сельскохозяйственных наук, профессор Р. А. Юнусов, известный писатель и журналист, корреспондент радио ГТРК «Татарстан» Насим Акмал и местный краевед из села Зирекле (Ерыклы), автор многих краеведческих книг, заслуженный работник культуры РТ М. Г. Газимов.

Цель поездки – дальнейшее углубленное изучение объектов историко-культурного наследия в бассейне рек Шешма и Кичуй, исследование истории сел Утяшкино (Әдәмса), Зирекле (Ерыклы) и Тубылгытау, встречи с местными краеведами в рамках подготовки и проведения в апреле 2019 г. Региональной научно-практической конференции по истории сел региона.

Напомним, что недавно Р. А. Юнусов и Н. Акмал выпустили историко-краеведческую книгу по истории села Утяшкино «Течет Кичуй-река через века» (Казань, 2018). После издания названной книги в селе Утяшкино состоялась ее презентация, затем фактически весь тираж был закуплен жителями села и любителями истории из Казани и районов РТ. В связи с этим авторы думают подготовить к печати новое, дополненное второе издание книги. Поэтому, одной из задач приезда ученых и авторов была работа по сбору нового материала об историко-культурных объектах бассейна рек Шешма и Кичуй.

В частности, около с. Утяшкино были рекогносцировочно изучены археологические и эпиграфические объекты. Отметим, что в 3 км к северо-северо-западу от села Утяшкино, в верховьях оврага «Пушкин дол» (так называется это место местными жителями – А. Б.), сохранились остатки Утяшкинского городища. Территория подтреугольного по форме археологического объекта имеет площадь 11200 кв. м. и заросла лесом. С напольной стороны городище укреплено валом и рвом, в середине фиксируются следы проезда. Вал имеет высоту – 0,75–1,0 м и ширину до 7 м, а ров углублен на 0,65–0,8 м и шириной до 4 м.

В ходе поездки археологом А. А. Бурхановым были собраны фрагменты керамики XIII–XIV и XVII–XVIII вв.

Отметим также, что на левом берегу р. Кичуй, в 2,2 км к северо-западу от современного села, на краю надлуговой террасы, на пашне, за-

фиксировано Утяшкинское местонахождение. Здесь собраны фрагменты керамической посуды позднезолотоордынского времени (XIV–XV вв.).

На юго-западной окраине села, на краю надлуговой террасы, в 1965 г. были выявлены следы стоянки эпохи бронзы. В частности, здесь были собраны фрагменты керамической посуды срубного типа и зафиксирован культурный слой мощностью до 50 см.

Поблизости, на левом берегу р. Шешма – у д. Тубылгытау (бывшее Верхнее Никиткино), сохранились остатки средневекового татарского города Тубылгытау. Городище расположено на юго-восточной окраине современной деревни, на высоком обрывистом мысу. Площадь – 19500 кв. м. Городище подквадратное, с окружными углами. С напольной стороны два рва и три вала, с трех сторон по два вала и рва. Северная часть городища сильно разрушается, площадка уничтожена карьером. В 2001 г. остатки городища Тубылгытау и расположенного рядом средневекового кладбища были обследованы ЗКИАЭ ИИ АН РТ и ТГГИ (руководитель – А. А. Бурханов) при поддержке Фонда «Альметьевская энциклопедия» с участием студентов Татарского государственного гуманитарного института. Ученые-археологи остатки городища отождествляют со средневековым болгаро-татарским городом Тубылгытау. На территории городища выявлены материалы периодов бронзы и раннего средневековья, однако основные материалы и пласты культурного слоя относятся к периоду поздней Волжской Булгарии и Золотой Орды (XIII–XIV вв.). Среди находок бронзовый кельт(топор) с лобным ушком, изделия из железа, фрагменты керамической посуды болгаро-золотоордынских традиций. А. А. Бурханов в 2001 г. впервые на территории городища провел раскопки и определил структуру его фортификационно-оборонительной системы.

Недалеко от городища, на южной окраине деревни Тубылгытау, находится старинное кладбище – «Изгеләр» («Святые»), где имеются 4 ограды с плохо сохранившимися надписями на намогильных плитах. В одном из этих камней, размером 86×37×24 см, содержится надпись с арабскими буквами стиля куфи. В верхней части камня изображено восьмилепестковая розетка. Эпитафия датируется 1348 г.

Старинные кладбища также есть у сел Татарский Толкиш, Старое Ромашкино, Исляйкино, Утяшкино и др. В ходе изучения Утяшкинского кладбища, научно-исследовательская группа «Общества татарских краеведов» РТ зафиксировала на фото и чертежах намогильные плиты с арабо-татарскими надписями. На некоторых камнях отмечены родовые семейные тамги. Намогильные плиты относятся к концу XVIII–XIX вв.

В качестве гида по-старому и новому кладбищам с. Утяшкино выступил местный аксакал Гильман Багизович Газизов.

Полученные материалы будут изданы в научных публикациях и доложены в научно-практических конференциях.

* * *

Председатель РОО «Общество татарских краеведов» РТ при Всемирном конгрессе татар А. А. Бурханов, доктор сельскохозяйственных наук, профессор Р. А. Юнусов и журналист радио ГТРК «Татарстан-Россия», краевед Насим Акмал в ходе поездки в Новошешминский район РТ 26 августа 2018 г. познакомились с экспозициями Музея народного творчества и быта в с. Зирекле (Ерыклы).

В ходе посещения музея гости ознакомились с экспозициями и фондами, встретились и беседовали основателем музея, заслуженным работником культуры РТ, автором многих историко-краеведческих трудов, активным краеведом и музееведом М. Г. Газымовым, директором Музея Л. З. Лотфуллиной и жителями села.

В ходе визита казанские гости презентовали номера историко-краеведческого журнала «Туган жир/Родной край» и от имени Совета ветеранов города Казани вручили Газымову Мидхату Гарифовичу памятный орден «100 лет Ленинскому комсомолу». В свою очередь, ветеран вручил А. А. Бурханову несколько своих краеведческих книг: «Зиреклем зирекләре. Кичу Адамча, Ерыклы тожъ» (Казань: Школа, 2009 (61,5 п.л.-493 с.), «Есть в деревне музей» (Казань: Школа, 2017 (11 п.л.-176 с.) и др.

В ходе встреч коллег были рассмотрены научно-организационные вопросы по подготовке и проведению в апреле 2019 г. в с. Зирекле Межрегиональной научно-практической, историко-краеведческой конференции «Человек и природа в бассейне рр. Шешма и Кичуй. Татарские сс. Зирекле и Утяшкино: проблемы истории и культуры». Проведение названного мероприятия планируется в апреле 2019 г. в рамках подготовки к 100-летию Татарской АССР и проведению 75-летия подвига Героя Советского Союза, татарского поэта Мусы Джалиля и его соратников.

Музей народного творчества и быта в селе Ерыклы (Зирекле) был основан в 1992 г. как филиал Национального музея РТ. Его основатель и директор с 1993 г. М. Г. Газымов собрал уникальную коллекцию произведений народного декоративно-прикладного искусства XIX–XX вв., созданных мастерами села Ерыклы, соседних сел и деревень в пределах бассейна рр. Шешма и Кичуй. Среди экспонатов музея – образцы узорного ткачества (полотенца, скатерти, подзоры на матицы и др.), тамбурной и золотошвейной вышивки (коврики для молитв – намазлык, свадебные полотенца, онучи, женские нагрудники, головные уборы и др.), костюмы,

ювелирные украшения, бытовая утварь из металла, дерева, лозы, бересты, народные игрушки, предметы нумизматики, виды инструментов и технических приспособлений для изготовления традиционных художественных изделий (ткацкие станки, прялка, «киергэ» (пэльцы для вышивок и др.). Собраны в музее также предметы и вещи советской эпохи. В музее хранится более 2000 экспонатов.

О музее с. Ерыклы неоднократно писали в СМИ РТ и РФ. Данные о музее опубликованы в научных статьях и монографиях, в том числе во II томе «Татарской энциклопедии». Коллекции быстро пополняются новыми экспонатами и Музей в с. Ерыклы часто посещают специалисты и туристы из районов и городов Татарстана, гости из регионов РФ и зарубежных стран. Небольшой коллектив музея успешно работает и продолжает активно развиваться!

А. А. Бурханов

УЧЕНЫЕ ТАТАРСТАНА В ЗАУРАЛЬЕ

Научно-исследовательская историко-краеведческая экспедиция «Общества татарских краеведов» при Всемирном конгрессе татар при поддержке Исполкома ВКТ и татарских общественных организаций Курганской области с 12 сентября 2018 г. вела научно-исследовательскую и научно-просветительскую работу в районах компактного проживания татар в Курганской и Челябинской областях.

За период работы в полевых условиях получены достаточно интересные новые материалы по истории татар Зауралья и Южного Урала, изучение которых продолжится уже в лабораторных условиях в Казани. О предварительных результатах исследований и встреч ученых и краеведов с местными жителями рассказал руководитель экспедиции, председатель РОО «Общество татарских краеведов РТ» – известный историк-археолог, востоковед и краевед Альберт Ахметжанович Бурханов.

«Мы с группой историков и краеведов из Татарстана, Челябинской и Курганской областей проехали по дальним дорогам татарской глубинки девяти районов Зауралья и Южного Урала, где наши земляки живут активной жизнью и всем сердцем болеют за судьбу народа и думают о проблемах языка и культуры. Нам повезло, где бы мы ни были, стояла теплая и солнечная погода, нас встречали с добрым лицом и счастливым настроем наши соотечественники – местные татары. Мы провели научно-исследовательскую и научно-просветительскую работы в Кунашакском и Красноармейском районах Челябинской области, Шатровском, Шадринском, Целинном, Звериноголовском, Куртамышском, Альменевском и Сафакулевском районах Курганской области. Основная цель поездки – сбор материалов о природных и историко-культурных объектах, налаживание контактов и связей с местными и региональными властями, специалистами и краеведами, общественными и религиозными деятелями, представителями СМИ и коллективами школ и гимназий для написания истории татарских сел и определения совместно стратегию развития наших сел и будущего нашего народа.

В составе нашей научно-исследовательской группы работали краеведы и общественные деятели: зав. Народным музеем-библиотекой им. Хади Атласи Фазыл Абдуллович Валиахметов (пгт. Карабаш Бугульминский район РТ), краевед Сайфутдинов Ризван Ризанурович (с. Усть-Багаряк Челябинская область), краевед Бурханов Марат Равилевич (с. Звериноголовское Курганская область), краевед Мадьяров Мухаметшариф Халиуллович и историк Зулькарнаев Вадим Мухаметжанович (оба из с. Альменево Курганская область), краевед Гаврищук Михаил

Юрьевич (с. Кондино Курганская область), краевед и религиозный деятель Хабибуллин Ахмадулла Шайдуллович (с. Юлдус Курганская область) и Закурдаева Зинфира Ахмадулловна (с. Сафакулево).

В ходе поездки по районам компактного проживания татар мы детально осмотрели и зафиксировали культовые и уникальные объекты природы: это камни и горы, озера и реки, родники и др. В ходе работ рекогносцировочно изучили места древних и средневековых культурных объектов (курганы, стоянки, поселения, городища, защитные линии), собрали у местных жителей новые артефакты (в том числе гуннский котел, наконечники стрел, копий, топоров и другие), познакомились с коллекциями частных, школьных, сельских и районных краеведческих музеев. Находки относятся к раннежелезному веку, раннесредневековой эпохе, к периодам Золотой Орды и Сибирского ханства, а также XVII–XIX вв.

Особое внимание было уделено фиксации эпиграфических объектов (намогильные плиты с арабскими надписями и тамгами) в сельских кладбищах: нами выявлено и зафиксировано около 200 плит. В частности, мы изучили в селе Звериноголовское 103 татаро-мусульманские плиты, с. Усть-Уйское – 2, Тангрыкулово (Кормаш) – 10, Казаккулово – 5, Учкулево – 2, Большое Дубровное (Махади) – 6, Альменево – 2, Трехозерка (Мишәр Өч күле) – 10, Бахарево (Кубәкәй или Бохар) – 2, Мансурово (Мансур) – 11, Карасево (Кара су) – 2, Атжитарово (Ат җитәр) – 32. Во многих селах отмечены камни без надписей, а многие плиты ушли в землю – видны лишь макушечные их части. Считаем, что полученный нами эпиграфический материал после детального изучения поможет получить достаточно новый и интересный материал о жизни сельчан в XVII–нач. XX вв. При изучении архивных данных они позволят получить дополнительные сведения о жизни татар региона.

Немало интересного зафиксировано из сохранившихся архитектурных объектов: это каменные и деревянные дома татарских купцов, религиозных деятелей и известных лиц, также здания медресе и мечетей. Такие объекты были зафиксированы в селах Звериноголовское, Усть-Уйское, Усть-Багаряк, Усманово, Альменево, Яңа авыл (Сибирка), Кызылбаево, Атжитарово и др. Мы даже зафиксировали следы былой засечной линии в виде земляных валов и рвов у с. Вишняково (Пишняк) и его округи в Куртамышском и Альменевском районах. Засечная линия была построена царской властью в XVII–XVIII вв. силами местных жителей и воинов против южных соседей.

Также зафиксированы следы былых промышленных сооружений – это остатки мельниц, рудников, торговых рядов и др. В частности, их отметили в селах Усть-Багаряк, Усманово, Звериноголовское и др. Местные

жители нам передали несколько старинных книг. После научного изучения найденные экспонаты и вещи будут переданы в музеи и библиотеки.

Кроме того, проведены встречи с краеведами и религиозными деятелями, работниками музеев и культуры, ветеранами, коллективами учителей и школьников школ и гимназий, слушателями медресе сел Юлдус, Сафакулево, Альменево, Боровое, Иванково, Усть-Уйское, Усть-Багаряк, Кунашак, Кызылбаево и др. Состоялись встречи в редакциях районных газет «Знамя труда» (с. Кунашак), «Трибуна» (с. Адьменево), «Трудовая слава» (с. Сафакулево), «Звериноголовские вести» (с. Звериноголовское).

Нашу группу приняли глава Сафакулевского района Курганской области Р.А. Хайрнасов со своими заместителями, заместитель главы Кунашакского района Челябинской области Р.Г. Вакилов, председатель Конгресса татар Курганской области М.Р. Юнусов, руководство Альменевского татарского культурно-просветительского центра «Туган як» и т. д. В райцентре Сафакулево мы встретились с муфтием Челябинской и Курганской области Ринатом хазретом Раевым и обсудили вопросы изучения истории татарских сел региона.

В ходе многочисленных встреч также презентовали краеведческий журнал «Туган җир/Родной край». Нами и нашими собеседниками были подняты вопросы написания историй и перспектив развития татарских сел, преподавания и изучения татарского языка, литературы и истории татар в школах и других структурах, сохранения традиций и культуры, изучения, сохранения и использования историко-культурного и природного наследия в татарских селах и их округах, планы издания книг по истории татарских сел, проведения научно-практических конференций по региональной истории в сельских регионах Южного Урала и Зауралья, проблемы воспитания и подготовки национальных кадров, а также развития татарского краеведения в регионах РФ.

По итогам работы экспедиции планируется издание книги и публикация статей. Детально представить итоги поездки и материалы о встречах мы планируем опубликовать в СМИ Татарстана, Зауралья и Южного Урала, в специальных передачах на TV и радио, а также в сайте Всемирного конгресса татар.

В заключении мы хотим поблагодарить руководство Всемирного конгресса татар за поддержку при организации экспедиции, а наших уральских и зауральских соотечественников – за теплый прием и помощь при проведении работ на месте».

Редакция журнала

ПИСЬМО ИЗ КРАСНОЯРСКА

После общения с Вами, появилось желание поделиться своими соображениями по поводу развития татарской нации. Постараюсь по возможности кратко, но ёмко выразить свои мысли в аспекте интеграции татарских диаспор в культурное пространство Татарстана. Думаю, лучше писать простым, понятным и конкретным языком, даже, если в некоторых вопросах это будет выглядеть резко. Зато точно!

На взгляд обычного обывателя, не историка, не этнографа и не социолога, нация, это, прежде всего, язык, история и культура.

Язык. Сразу скажу, что *в наших диаспорах родной язык вымирает*, исключение могут составить полные татарские семьи в сельской местности. Приведу себя и родственников в качестве примера. Я сразу рос на татарском и русском языках. Моё раннее детство прошло в частном секторе Красноярска, в районе р. Кача, где была достаточно компактно представлена наша диаспора. Язык органично сочетался с праздниками Ураза и Курбан Байрам, я помню абиларны и бабайларны, собиравшихся на праздничный намаз, помню свой любимый балиш с рисом, курагой и изюмом. Сабантуя не помню, чтобы праздновали, возможно, в сельской местности и было такое, но в городе точно не помню. Родной язык впитывался также с грампластинок Ильгама Шакирова. Песня «Сандугач» в исполнении И. Шакирова – это шедевр всех времён. Я уважаю творчество также и своего тёзки, но считаю, что Ильгам Шакиров непревзойдён, это наш Шаляпин. Я был на его концерте в Доме Офицеров зимой 1972 г., в зале был аншлаг.

Всё это и сформировало основу моего национального самосознания. У большинства татарских детей в диаспорах сейчас ничего этого нет – тогда откуда взяться национальному самосознанию?

Продолжая языковую ретроспективу, скажу, что уже в семье моего отца татарский занимал только второе место. Отец пару раз в год вдруг вспоминал о языковом вопросе: «А ну-ка, чукынган малайлар, узенчэ сулэшигэсь!». Этим всё и заканчивалось. Это плохо, но это так и было.

Триггером моего внимания к данной теме вообще-то послужил Федеральный Закон об исключении родного языка из обязательной школьной программы. До того я вообще не задумывался о такой проблеме. Я стал просматривать интернет на данную тему и, когда прочитал на каком-то сайте, что на улицах Казани татарский встречается гораздо реже русского, то как-то опешил, потому что всегда считал, что уж где-где, но в Казани то говорят на татарском! Для меня это было также естественно, как то, что зимой холодно, а летом тепло, а оказалось совсем не так. Девушка

из Института им. Марджани, у которой я взял Ваш телефон, тоже посетовала, что её дети на улице разговаривают на русском. Тут я уже просто расстроился, поняв, что это видимо, повсеместное явление.

Мне вспомнилась Канада, где я прожил с 1991 по 1996 гг. Я там знал небольшую русскоязычную общину в Оттаве, где мы иногда собирались по выходным. Дети русских канадцев (имеются в виду те, кто там родился) обычно, естественно, в силу возраста обособливались от взрослых, так как у них был свой круг общения по интересам, и они уже между собой сразу же переходили на английский. По-русски, в отличие от родителей, они говорили с заметным акцентом и построение фраз было таким, что, по сути, говорили по-английски, просто используя русские слова. Эта маленькая зарисовка процесса размывания русского языка и ассимиляции, растворения русской диаспоры в канадском англоязычном социуме. Конечно, в данном случае затрагивается не только собственно язык, но и мировоззрение. Хотя уже о родителях этих детей можно сказать, что вся их принадлежность к русскому этносу сводилась к языку и посещению службы РПЦ по воскресеньям, что же касается менталитета, то это уже были 100 % канадцы, чего уж говорить об их детях! Их можно сравнить с татарскими детьми, живущими в диаспорах на территории РФ. Процессы схожи. Но когда дело касается татарских детей в Татарстане, разговаривающих преимущественно на русском, то это уже совсем грустно. Здесь, думается, не нужно их ругать, нужно понять, как разрешить такую проблему, а стало быть, установить, где истоки этой проблемы.

История. Мне кажется, что один из истоков лежит именно в этой плоскости. Строго говоря, средний обыватель, будь он русский или татарин, не знает толком истории страны. Точнее, фрагментарно помнит что-то из школьной программы и всё. Что же до качества образования последней пары десятилетий, то тут, кроме прочего, не может не сказаться снижение его качества. Но это общий постулат, а более конкретно в контексте моего повествования, как мне кажется, значительную негативную роль сыграла необъективная оценка роли татар в отечественной истории, изложенная в школьных учебниках, во всяком случае, могу это сказать о периоде моего образования. Советская школьная историография внушала мне с детства, что мой народ сыграл исключительно негативную роль в период раннего средневековья, установив своё «иго» на территории «Руси». Свои негативные «5 копеек» добавили и произведения писателя Яна. Поэтому у меня в детстве возник комплекс неполноценности и вины за историческое прошлое своего народа.

Уже много позже, благодаря интернету и своему интересу к истории, я узнал, что «иго» на самом деле было связано с политическими

процессами, начало которым было положено формированием Великого монгольского государства, из которого впоследствии выделились другие евразийские политические образования, некоторые их которых положили начало государственному становлению Московского государства. Кроме того, если бы не битва при Лигнице, то население Восточно-Европейской равнины, возможно, говорило бы сегодня по-немецки. Это очевидно. Впрочем, я пишу вещи, которые Вы знаете гораздо лучше меня – обывателя и исторического дилетанта! Это так, но только беда в том, что я, в данном случае, более-менее информированный обыватель, а подавляющее большинство моих собратьев – обывателей вообще ничего из этого не знают. Они так и живут с этим багажом негатива из школьного учебника, принимая его за истину, а если они ещё смотрят такую глупость, как фильм «Орда» и подобные, то у них в голове полный винегрет! В данном конкретном вопросе, кстати, надо всё же отдать должное В. Путину, который распорядился убрать «изобретение» шарлатана Длугоша из учебников. Хотя, я лично никаких новых учебников истории не видел, поэтому не знаю постсоветскую трактовку означенного исторического периода.

Думаю, что путь к языку лежит именно через историю и потом уже через культуру: песни, спектакли, книги, стихи и др. Ну, как вот ребёнку, которого школьная программа напичкала бредом о дикой Орде, можно объяснить, что на самом деле у его народа, у предков история выглядит иначе? На мой взгляд, если он узнает, что эти предки были не какой-то дикой Ордой, а ведут свою историю со времён Тюркского каганата, то у него, возможно, возникнет интерес к своему языку. *Ведь у его предков великая и древняя история, поэтому, и язык предков заслуживает права на место в его жизни.*

Исходя из сказанного я предложил бы проект, аналогичный «Разведопросу» Д. Пучкова. Я прослушал лекции Клима Жукова обо всём, что, так, или иначе, касается периода от Западного похода армии Чингисхана и далее. Жукову можно выразить безусловный респект за ту степень объективности, которой нет у других авторов.

В продолжение хотел бы подробнее остановиться на языковом вопросе. Учебник татарского языка, что продаётся на Tatarmarket, при первом же рассмотрении напоминает академический формат советских времён. Это означает то, что он должно быть качественный с точки зрения методики преподавания, как всё советское образование, но и такой же скучный. Сейчас новые времена, да и актуальная задача, на мой взгляд, в том, чтобы люди, особенно в диаспоре, вообще заговорили бы на родном языке. Речь не идёт о продвинутом уровне. Кто будет сидеть учить язык в

старом скучном академическом формате? Разве кто-то собирается сдавать ЕГЭ на татарском?

Здесь не нужно ничего изобретать. Надо посмотреть новые курсы английского языка. Я недавно скачал пробный урок турецкого языка из школы дистанционного обучения Ешко. Просто послушав певицу Бенгю Эрден, посмотрев переводы песен, удивился, увидев, что в турецком есть похожие слова или даже одинаковые с нашим языком – до того я считал, что языки разные и совсем не похожи. Когда посмотрел скачанный урок турецкого, то удивился ещё больше возросшему количеству одинаковых слов. Потом понял – Первый Тюркский каганат и т. д., затем кимаки, кыпчаки и пр. Кыпчаки откатились в своё время, в том числе и на Анатолийский полуостров, принеся свой язык, который смешался с местными языками и с веками сформировался турецкий. Получается, что турки наши, если не двоюродные, то троюродные родственники?

Возвращаясь к методике изложения учебного материала, скажу, что турецкий в школе Ешко представлен в современном формате с красочным визуальным оформлением текста – просто даже смотреть приятно, а значит и учить тоже! Почему бы нам подобное не сделать для татарских семей, чтобы они заговорили на родном языке, вспомнили бы его, освежили бы в памяти? Ведь сейчас определённое число учителей татарского языка, наверняка, потеряли работу? Если бы их лучшую часть занять в этом проекте, было бы здорово!

Для детей из диаспор можно проводить языковые олимпиады, а победителей отправлять в детский лагерь в Татарстане – в лингво-группы. Сделать что-то вроде национального Артека, может, на базе уже существующего лагеря. Там дети могли бы продолжить общение со сверстниками из республики, познакомиться с национальной культурой: спектакли в Казани, концерты артистов нашей эстрады, экскурсии в Булгар, детский Сабантуй и т.п. Вообще, первым «пионером» в такой лагерь можно записать Алёшу Фролова из видеоролика в Ютубе «Мама, я татар».

Об историческом проекте. В идеале, здорово было бы сделать исторический документальный сериал, подобно Mongols: Storm from the East/ Монголы: Буря с Востока, пр-во BBC/NHK, кажется, 1994 г. Я смотрел эти 4 серии в том же году по DiscoveryChannel, в Ванкувере. Что сказать? BBC делает хорошие документальные исторические фильмы. Но, конечно, этот фильм стоит дорого. Поэтому оптимально было бы сделать проект исторического ликбеза в формате, подобном Разведопросу – это бюджетный вариант. Схема финансирования, которую я изложу в конце письма, думаю, вполне потянула бы такой бюджетный вариант.

Я совершенно убеждён в необходимости широкого исторического ликбеза нации. Далеко не всякий обыватель будет читать такую академическую книгу, которую Вы мне отправили. Я просто любитель истории, но таких, как я, думаю, по закону Парето 80/20, в реальности как раз будет менее 20% – вопрос насколько менее? А вот лекцию в Ютубе много кто посмотрит.

Мне представляется, что формат журналист + историк вполне оптимален. Только, что касается тов. Гоблина, то он, зачастую, вульгарен в попытках внести оживление в монотонность исторического повествования тов. Жукова, хотя я бы сказал, что Жуков рассказывает интересно. Единственно, что некоторые лекции занимают до 2 часов – это слишком долго для удержания внимания аудитории. Здесь важно подобрать историку правильное дополнение в виде журналиста, который отчасти играл бы роль дилетанта, задающего вопросы и дающего комментарии, присущие среднему обывателю. Так аудитория будет лучше чувствовать связь с историком, который может «уйти» в малопонятные широким массам академизмы и излишнюю для такого формата детализацию. Думаю, можно было бы шире, чем в Разведопросе, использовать картографию, какой-то исторический реквизит, возможно, компьютерную графику и пр.

Те исторические видеопередачи, что я видел в Ютубе об истории нашей нации, какие-то разно-форматные, хаотичные, оставляющие много белых пятен. Нужен фундаментальный, хронологически последовательный, качественный продукт в научно-популярном жанре, который бы охватывал историю нашего народа от Тюркского каганата до настоящего времени. Я понимаю, что историческая наука развивается, это процесс со своими проблемами роста и поэтому не все периоды и отдельные проблемные вопросы можно будет одинаково качественно и полно осветить, но и ждать нецелесообразно. Чего ждать? Через *2–3 поколения от диаспоры останется просто пшик!* Люди буду считать, что татарин это тот, кто раз в год ходит на Сабантуй, скачет там в мешках и кушает чак-чак! И большая ли будет польза, если историки к тому времени «докопаются» до новых, возможно, сенсационных фактов и выводов? Кому это будет интересно? Узким академическим кругам?

Культура. В СССР наши национальные артисты, как и другие, периодически приезжали с гастролями. Люди привыкли к такому формату и ходили на концерты. Сейчас я не уверен, что кто-то из них сможет собрать полный зал, как раньше Ильгам Шакиров. Даже такая звезда, как Томас Андерс (ModernTalking), например, давший концерт в Красноярске в марте этого года, выступал не во Дворце Спорта, а только в концертном зале.

Я посмотрел недавно в Ютубе наших артистов и стало грустно, что, оказывается, пропустил такую величину, как Хания Фархи. Из современных исполнителей, что просмотрел, мне понравилась Гульназ Асаева – красивое исполнение национального фольклора, хотя она только в начале творческого пути. В сети я нашёл магазин национальной музыки на ул. Петербургской в Казани и, позвонив туда, был неприятно удивлён, что на мой запрос выслать диск в Красноярск, девушка сообщила, что магазин ничего не высылает. Тогда я позвонил по телефону, указанному в качестве рекламы в одном из татарских музыкальных роликов в Ютубе – телефон не отвечал. Видимо, они тоже не заинтересованы в своём бизнесе. В конце концов, отыскал страницу Гульназ Асаевой «в Контакте» и, написав ей комплименты, попросил сообщить мне на E-mail, где можно купить её диск? В ответ – тишина. То ли у девушки преждевременная звёздная болезнь, то ли ей начихать на продажу собственных дисков, то ли вообще никакого диска у неё нет? Вот тебе и национальное культурное пространство, подумал я – всё как в чёрную дыру! Получается грустно и смешно, как в Золотом Телёнке, когда Остап (Сергей Юрский) сказал Корейко (Е. Евстигнееву): «Государство не считает нас покупателями!» в ответ на отказ лётчиков взять их на борт или продать самолёт.

На сайте Tatarmarket я нашёл всего несколько дисков, в основном, Рената Ибрагимова. Если бы были диски Ильгама Шакирова, digitallyremastered, то я бы купил, но выбор там совсем бедный. А ролики в Ютубе смотреть и слушать без слёз нельзя – это сжатый формат .mp3, в котором можно слушать радиоспектакли или аудиокниги, но не музыку! Но даже и в таком формате качество записи имеет дефекты. Нужен CD формат. Но он, видимо, доступен только жителям Казани.

Опять сошлюсь на Канаду, где в музыкальных магазинах я, к своему удивлению, увидел очень мало европейских групп, в основном продавались свои, североамериканские. Но там была такая фирма ColumbiaHouse, которая имела и европейский репертуар, не всё, что я хотел, но всё же немало. Я отправил оплаченный бланк заказа и получил DeepPurplre, ABBA и далее по списку.

Наша национальная музыка заслуживает CD формата и, конечно, доступности репертуара для всех диаспор потому, что наша лирическая татарская песня на редкость напевная и красивая. Что касается танцевальной музыки, то из всей тюркской, я бы выделил турецкую. У нас почему-то, к сожалению, нет таких звёзд, как у них, например, Бенгю (её ролик в Ютубе «Bengu звезда турецкой эстрады») – *бик матур җырлы кыз.*

К чему это всё? Я вот посмотрел расселение татар по РФ и увидел, что, оказывается, только 36 % живёт в республике, далее следует Башкор-

тостан и Тюменская область, в остальных же местах мы просто распылены… Думаю, что для сохранения самоидентификации нации и генофонда это, прямо скажем, плохо.

Вот вертится в голове концепция, которую я про себя «окрестил» так: «Большое Облако» – «Улуг Болыт» по аналогии с Улуг Улус (Улус Джучи). Смысл в том, чтобы сделать проживание татар более компактным в пределах РФ, а центрами притяжения признать Татарстан и в какой-то мере Тюменскую область. Что до Башкортостана, то не думаю, что башкиры будут рады такой миграции, или же перепишут татар в башкиры. Поэтому, если бы наше «Облако» стало, например, двухсоставным: Большое – Казань и Малое – Тюмень, то за будущее нашей нации можно было бы не беспокоиться! А там, где как в Красноярске, татары составляют около 1% населения, мы обречены на ассимиляцию, а стало быть на исчезновение этноса.

Лингво-проект мог бы стать одним из драйверов «Большого Облака» – название концепции можно поменять, не в названии суть. Дети обоих полов знакомятся при совместном отдыхе, и часть из них впоследствии создаст совместные национальные семьи. Впрочем, возможно и расширение возрастного ценза лингво-проекта в сторону его увеличения. Может вообще сделать национальный сайт знакомств?

Если получится из 64% татар, живущих outside, хотя бы 10% или даже 5% переселить в республику, и, сколько-нибудь – в Тюменскую область, это тоже был бы результат. Иначе в самой республике нация рискует со временем стать меньшинством – и тогда её с течением времени просто не станет или она останется как малочисленный реликт великого когда-то народа…

Конечно, читая этот текст, можно сказать, ну, это же полная ерунда: 10% туда, 5% сюда – чушь! Возможно, но то, что в собственной республике коренная нация составляет только 53% населения, разве не нонсенс? Ведь до достижения меньшинства всего 4%!

Схема финансирования. Она простая и, на мой взгляд, вполне реальная для осуществления в рамках ВКТ и для тех татар, которых волнует судьба нации.

Итак, допустим, что у меня бизнес по продаже хозтоваров, люди ходят ко мне в магазин, покупают у меня товар, а всю прибыль от этого (за минусом налогов, процентов за банковские переводы) я отдаю им, т.е. работаю «вхолостую», но и не в убыток себе. Думаю, любой мало-мальски толковый бухгалтер это легко объяснит.

Неверно было бы сказать, что я лично финансирую. Это, по-моему, будет такой mutualfunding, который может явиться самой оптимальной и

поэтому реальной формой финансирования. Надо иметь в виду, что просто сидеть и ждать каких-то больших спонсоров в наше нестабильное время, это какая то подвешенная неопределенность.

Я не уверен, что предложенная мною схема финансирования может помочь в осуществлении миграционных процессов, но думаю, что исторический, лингвистический и какие-то культурные проекты в бюджетных форматах, вполне реальны.

Распад СССР и как следствие – утрата советских маркеров самоидентичности советского народа, вызвали этническую поляризацию в сознании наций и переоценку самоидентичности. Это именно та причина, почему я сейчас пишу данное письмо – я тоже включён в процесс переосмысления – кто я, откуда, куда и почему? Наш паровоз, летевший вперёд, вместо обещанной остановки в коммуне, заехал в тупик посередине неизвестности и наш рулевой машинист, расписавшись в своей полной несостоятельности, просто всех нас распустил на все четыре стороны.

В пределах своих возможностей я готов помогать своей нации.

На мой взгляд, так я бы смог принести максимальную пользу своей нации, чем, например, привезя свою физическую оболочку на сессию ВКТ. Хотя, признаюсь, как-то переезжая уже во второй раз через Кордильеры на автобусе, я подумал, что вот жизнь бросает меня как щепку по планете. И мне вспомнилась еврейская пословица, что куда бы ни ехал еврей, он все же всегда едет в Иерусалим. А что же тогда татарин, подумал я? Наверное, куда бы ни ехал татарин, он всегда едет в Казань? Думаю, что рано или поздно, моя мечта сбудется, и я приеду, увижу наш Кремль, услышу родной язык и поклонюсь земле своих предков, которые лежат уже давно в безвестных могилах, в безвестных курганах на берегах Идель-реки и на полях великих сражений.

В заключении хотел бы сказать, что нам всем, заинтересованным людям, нужно сделать то, что в наших силах для того, чтобы наша нация не исчезла, а сохранила бы самоидентичность, а Казань для всех татар стала бы тем, чем является Иерусалим для всех евреев.

С уважением, Ренат Я.

ЗАДАНИЕ СТРАТЕГАМ

В России нет единой государственной стратегии, удовлетворяющей всем нациям и народам, разномасштабным людским сообществам, группам людей, формирования которых происходило в естественной эволюционной среде и на сегодняшний день по мотивам и общим признакам в своих лучших побуждениях не противоречит мирному сосуществованию с другими. Отсутствие стратегии и неспособность её формирования очевидны, и обусловлены тем, что сама причина и болезнь находятся внутри общего организма. Болезнь до сих пор не обозначена, её поиск, диагностирование ведутся ложными и неэффективными методами. Болезнь эту, которая выявляет своим наличием отсутствие всевозможных балансов в организме – организмом назовём сегодняшнюю Россию – необходимо четко определить: имя её – эгоизм (Я лучше, ты хуже; Я(Мы) имею больше прав, чем ты(вы)) и низкая культура. Банально, но очевидно, что низкая культура не может не только установить лучшие коммуникации между различными сообществами или группами людей, но и не позволяет поднять культуру, в том числе и любого производства.

Стратегии, которые всегда разрабатывались и до сих пор разрабатываются различными группами, при сегодняшних подходах обречены на провал или на существование лишь в бумажном варианте. Они далеко не безобидны и не безопасны. В основе своей недальновидные и непродуманные стратегии продолжают терзать в целом Россию, а также её народы, продолжают истощать её ресурсы, её энергию и, самое главное, уничтожать потенциал самого общества.

Если ты заблудился в пещере, в которой по воле случая ты оказался, то знай: в ней есть минимум один выход – это вход, через который ты в неё вошёл. Россия на стадии своего становления и развития проходила очень сложным, крайне болезненным и кровавым путём. И эта боль и несогласие, чувство несправедливости до сих пор сидит в болевом теле множества народов и их представителей.

Насильственный грубый захват территорий, раскулачивание, убийства, террор, высылки, массовые депортации – за эти методы до сих пор не найдены ответственные, пусть даже обобщённые. Всевозможные проведённые и проводимые официальные «реабилитации» на сегодняшний день показали свою формальность, отсутствие глубокого содержания, потому что любой осознанный урок влечёт за собой изменения к лучшему, которых, судя по множеству последних событий, до сих пор нет. И формирование мудрой, так необходимой всем нам общей стратегии,

остаётся несбыточной мечтой, при этом за любую стратегию сегодня готовы взяться все, кому не лень – лишь бы платили за это деньги.

Апеллируя к теории и законам систем, обращу внимание на вопрос довольно многих: Когда нет стратегии у локального Целого (Россия по отношению ко всему человечеству локальна), может ли выстраивать стратегию Частное или оно должно безучастно пойти ко дну вместе с бездействующим Целым? Если перефразируем этот вопрос, он будет звучать так: Может ли Татарстан или любой иной субъект федерации выстраивать собственную стратегию на общем фоне множества провалов самой России (самыми очевидными из которых является практически полное отсутствие качественного товарного производства и, как следствие, социально не ориентированная пенсионная реформа)?

Отвечу, опираясь на системные законы: Может. Но только, учитывая все реалии, приняв во внимание интересы того же, не пробужденного. Целого. Однако, не решив вопросы перегруженного болевого тела каждого органа, нельзя решить общие задачи.

Хочется сказать сегодняшним заказчикам и исполнителям, как глобальных, так и локальных стратегий: Пожалуйста, не тратьте время и деньги. Люди, принадлежащие к системе, узкофункционально встроенные в её структуру, не могут мыслить масштабно, потому что ограничены вертикальными, горизонтальными и, прежде всего, внутренними зависимостями. Потому что исполняют заказ, а не находятся в свободном творчестве, в горении относительно сути и глубины вопроса. Обращусь к достойным внимания словам одного известного бизнесмена и политолога: Формируя какую-либо стратегию, самое главное, не забудьте выйти к людям, к различным слоям потребителей вашей стратегии, чтобы спросить их мнение, узнать их потребности. Потому что всё это делается для общества, для тех, кто собой и представляет государство.

Любая стратегия является лишь плодом определённой философии. Узкая философия, не учитывающая разумных интересов всех, не исходящая из воззрений Высшей эволюционирующей Природы с её высочайшим Разумом, не способна сдвинуть «общую телегу» с места. Если в любой программе, в её носителях будет иметь место скрытый, завуалированный и противоречивый смысл, где нет или мало места другим, то на исполнение выработанной ими стратегии не будет санкции Неба. Поэтому, в основе должна лежать чистота помыслов и способность поставить себя на место других. Чтобы не повторялись чечено-ингушские ошибки (в частности, последний конфликт по территориальным вопросам), необходимо планы и стратегии разрабатывать с учётом интересов всех, с периодическим информированием общества и глубоким всесторонним

анализом, с проведением публичных и непубличных «круглых столов», встреч с общественностью. Нынешний руководитель общественными делами должен отказаться от устаревшей авторитарной модели. Прежде всего, ему пора быть грамотным координатором, умелым хозяйственником большого хозяйства. Его задача – побуждать всех к личному совершенствованию, к принципам саморегуляции, к развитию лучших коммуникаций. Во все века особо ценилась способность грамотно договариваться, ибо верные договорённости несут основательность, устойчивость и длительную во времени стабильность. Неверные решения и непродуманные стратегии сиюминутны, не автономны и губительны.

Поэтому просьба к заказчикам и исполнителям жизненно важных стратегий, уже взявшихся за них: Не торопитесь, выйдите на берег, оглянитесь и всё взвесьте. Осмотритесь, кого вы забыли, все ли учли? Открыто ли вам Небо? Следствием неверно принятого решения может быть потопленный большой корабль – наш общий Дом. Деньги здесь далеко не самый главный критерий. Цена вопроса – это самое ценное, что всем нам дано – сама Жизнь.

Фанис Набиуллин, психогенетик

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат

Рецензияләр

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

ЯҢА КИТАП: БӘЙРӘМОВА ФӘҮЗИЯ ӘҮХАДИ кызы. «ГӨЛӘЙЗА»

Фәүзия Бәйрәмованың бу яңа романы татарларны көчләп чукындырулар турында. Романда тасвирланган вакыйгалар XIX гасырның беренче яртысында, тарихи Болгар – Биләр төбәгендә, Чистай өязендә бара. Элек әби-бабалары көчләп чукындырылган татар – мишәрләрнең нәселе дә патша хакимияте һәм чиркәү тарафыннан керәшен дип исәпләнә, аларга ислам диненә кайтырга рөхсәт ителми. Моның өчен бу мәкруһ татарларны Себер төрмәләре, каторга, монастырьларга ябу, туган авылларыннан урыс арасына сөрү, хатыннарын ирләреннән аерып, урысларга кияүгә бирү, балаларын христиан гаиләләренә тапшыру көтә. Әмма шушы куркыныч җәзаларга карамастан, милләт чукынудан баш тарта, мөселманлыкта кала, ачыктан-ачык һәм яшереп ислам динен тота. Чулман аръягында йөзләгән татар-мишәр авылы көчләп чукындыруга каршы баш күтәрә, судлар һәм төрмәләр тагы татарлар белән тула...

Романның төп каһарманы – мөселман-татар хатыны Гөләйза. Чиркәү кенәгәсендә «керәшен» дип язылганны сылтау итеп, аны еллар буе суд юлында йөртәләр, империя кануннары буенча, ул татар иреннән аерылырга һәм аннан туган балаларын чукындырырга тиеш була. Әмма Гөләйза үзенең иманы, гаиләсе, балалары өчен ахыргача көрәшә. Бу әсәр – татар халкының үз дине һәм милләт булып яшәү хокукы өчен империя сакчылары белән тиңсез тартышуы турында. Бу әсәр – аяк-куллары богауланып Себерләргә сөрелгән, төрмәләрдә җан биргән, монастырьларга ябылган, әмма барыбер мөселман булып калган иманлы милләтебез турында. Әби-бабаларыбыз нинди зур авырлыклар белән, чиксез корбаннар биреп саклап калган динебезнең, телебезнең, милләт булып яшәүнең кадерен белсәк иде, – ди безгә әсәрнең авторы. Укучы бу әсәрне укып, гыйбрәт алсын, безгә дин-милләтне тапшырып, дөньядан киткәннәргә догада булсын, – дигән фикерен үткәрә Ф. Бәйрәмова.

ЯҢА КИТАП: БӘЙРӘМОВА ФӘҮЗИЯ ӘҮХАДИ кызы.
«ГӨЛӘЙЗА»

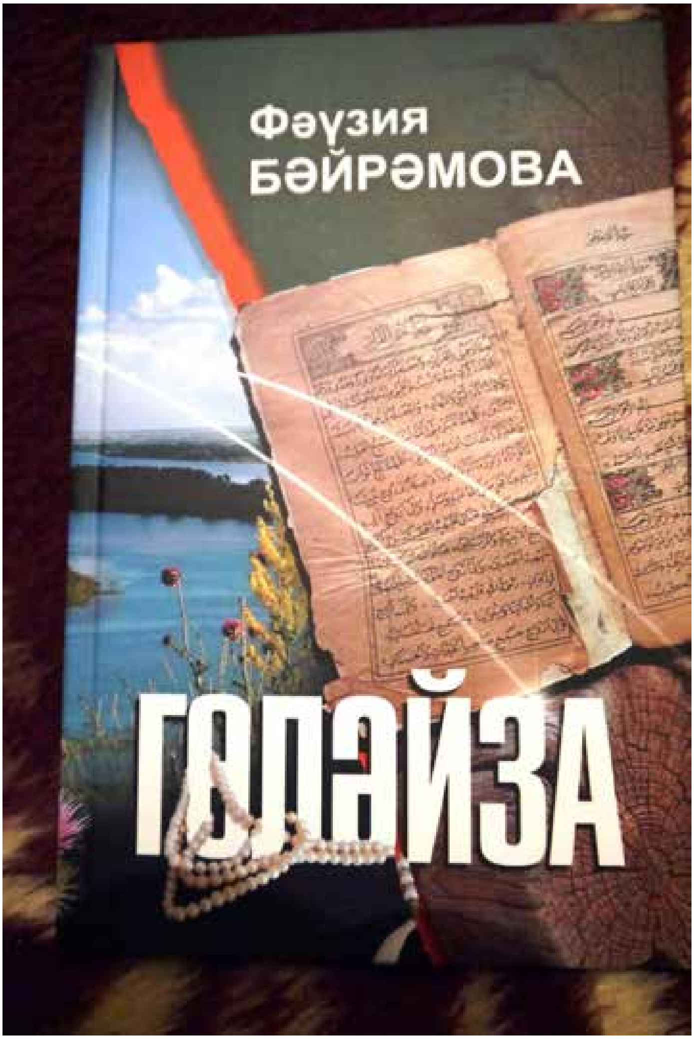

«Туган җир/Родной край» журналы редакциясе

ТӘТЕШЛЕМ – ОҖМАХЫМ

Башкортстандагы Тәтешле районы күпчелек укучыларыбызга эстрадабызның күренекле осталары, сәхнәбез йолдызлары Салават Фәтхетдинов, Хәния Фәрхиләрнең туган ягы буларак мәгълүм. Өлкәнрәк яшьтәге әдәбият сөючеләр аны Әнгам Атнабаев, Саҗидә Сөләйманова, Илдар Юзиевларның туган ягы дип тә яхшы белә. Гомумән, бу төбәктән милләтебезнең бик күп мәшһүр кешеләре чыккан. Күптән түгел Татарстан китап нәшриятында әлеге районның уңган кешеләре турында шул төбәктә туып үсеп, хәзер башкалабызның «Теплоконтроль» заводында баш метролог булып эшләүче Томас Нигъмәтҗәновның «Тәтешлем – оҗмахым» («Мой Татышлинский рай») дигән саллы китабы, энциклопедиясе дөнья күрде. Китап хакында әңгәмә кору өчен без аны редакциябезгә чакырдык.

«Бу эшемдә төп ярдәмчем булды», – дип ул үзе белән якташын, Казан шәһәренең 5-нче гимназиясендә татар теле укытучы, шагыйрә Галия Гайнетдинованы да алып килде.

– Томас әфәнде, ничек туган авылыгыз белән генә чикләнеп калмыйча тулаем районны алырга, төбәкнең шанлы кешеләре турында язарга җөрьәт иттегез? Бу эш күпме вакытны алды?

– Бу хезмәтнең беренчесе алты ел язылды. Монысы өч елга, бөтенесе тугыз елга җыела. Дөресрәге, әле генә чыкканы тулыландырылган икен-

че басма. Иң әүвәл Әнгам Атнабаевның туган авылында – Иске Күрдемдә тәкъдим итү кичәсе оештырылды. Ни өчен анда дисәгез, алар бик нык чакырган, әзерләнгән иде. Тизрәк кайтыгыз дип көтеп тордылар. Анда музей, яхшы гына китапханә дә бар. Беренче китапка караганда икенче басмасында Әнгам аганың үзенә дә күбрәк урын бирелде. Бик матур кичә булды ул. Безнең Тәтешле районында 76 авыл бар. Бу китапта һәрберсе хакында да мәгълүмат бирелде. Башта авылларның кыскача тарихын, кемнәр оештырганын, нигез салганын, күмәкләшү башлангач, кемнәр колхоз рәисләре булып торганын, нинди атаклы кешеләр чыкканын яктырттым.

– Ничәнче гасырдан башладыгыз – XIX–XX гасырлармы? Элгәрерәк чорлар да яктыртыламы?

– Төрлесендә төрлечәрәк. XVII–XVIII гасырлар да бар. Борынгырак чорларга караучылар да юк түгел. Әле бит бу 76 авылдан тыш, инде бүген беткәннәре, яшәүдән туктаганнары да бар. Мин бу эшкә туганнарымны да җәлеп иттем. Алар Уфадагы архивка керде, интернетта озак эзләнде. Әйтик, китапларымны сатып-таратып йөрүче туганнан туган абыем Өлфәт Хаҗиәхмәтов – гомер буе мәктәптә тарих укыткан кеше. Ул инде миннән башка үзе мөстәкыйль рәвештә Хәмитавыл (аны Ялгыз Нарат дип тә әйтәләр) тарихына багышланган ике китап бастырды. Башка авылларга килгәндә, менә фикердәшем, якташым Рафаэль Шакирҗанов, Уфага, архивка барып кайтты. Ул анда үзенең туган авылы – Кашкар турында язар өчен мәгълүматлар туплады. Калган 74 татар авылы турында язганда мин дөнья күргән башка фәнни китапларга да таяндым. Әйтик, башкорт галимнәре Әсфәндияров, Кузеев китапларын файдаландым. Мин үзем Тәтешледә туып үстем. Әти-әни Ялгыз Нараттан. Башлап авылның нигезенә Хәмит дигән кеше килеп утырган. Шуңа күрә аны халык Хәмитавыл дип йөртә. Рәсми исеме – Ялгыз Нарат. Хәмит – күренекле кеше. Пугачев заманында этисе – Шәрип Кияков, яуга кушылып киткән. Инде соңрак улын эзәрлекләүдән яшерәм дип, урман эченә урнаштырган. Шулай итеп бу туфракта төпләнеп яшәгән беренче кеше – Хәмит.

– Шушы 76 авыл арасыннан иң борынгы тарихлысы кайсы?

– Иске Чокырдыр. Гали Чокрыйның туган авылы ул.

Татар конгрессының Башкортстандагы вәкиле Алик Локманов китабымны бик югары бәяләде. Һәрхәлдә, укыган, танышкан кешеләр, райондашлар, якташлар яратып кабул итте. Мин үз машинамда, җәй көне районның бөтен авылларын йөреп чыктым, шулай шактый мәгълүмат тупладым. 76 авыл – әйтергә генә җиңел. Анда күпме кеше белән очраштым, аралаштым мин. Шактый гына авылда кызыклы шәҗәрәләр табылды. Әйтик, минем үземнең нәсел агачы XII гасырдан башлана. Укырга кы-

зык булсын өчен, китабымны төбәгебездән чыккан шагыйрьләрнең шигырьләрен дә кертеп җибәрдем. Шуңа күрә урыны-урыны белән әдәби альманахны хәтерләтсә, гаҗәпләнмәгез. Шигырьләр татарча да, урысча да бирелде. Тарихның тере шаһитлары булган бик күп фотолар урын алды. Икенче китап бик калын булыр дип Бөек Ватан сугышында һәлак булган районташларымның исемлеген монысына кертмәдем. Алар урынына янә биш йөз кеше хакында кыска гына мәгълүмат бирдем. Дөрес, монысында репрессия корбаннары, әсирлеккә төшеп, концлагерьларда утырганнар төшеп калмады. Халкыбызның зур фаҗигасе бит ул.

Сараштыбаш кызы

– Шушы төштә әңгәмәбезгә Томас әфәнденең фикердәше, Сараштыбаш авылы кызы Галия Гайнетдинова кушыла.

– Сараштыбаштан булгач, димәк, Сез елга буенда, башланган җирендә туып үстегез.

Әйе, авылыбыз бик матур, Әнгам Атнабаевның туган авылына – Күрдемгә бик якын ул, алты гына чакырым. Риваятьләргә караганда, монда иң әүвәл Сараштыгән кеше килеп урнашкан. Шуны әйтеп узасым килә: бу китапка турыдан-туры өлеш кертмәсәм дә, аның язылу тарихын бик яхшы беләм. Китап язу барышында бик еш районга кайтып йөрдек. Ай саен Тәтешлегә кайтмый калмый идек. Авторның төннәр буе компьютерда басып утырганы да мәгълүм. Моңа бик күп көч, үҗәтлек таләп ителә. Инде ул яшь кеше түгел: быел җитмешен тутырды. Томас әфәнде бик оста тәрҗемәче дә. Бу китапка тәрҗемә итеп, унҗиде шигыремне кертте. Китап басылып чыккан көнне ук ул аны Башкортстанга алып кайтып җиткерде. Бүгенге көндә исән булып, үзләрен шушы китапта күргән кешеләр өчен бик зур бәхет бу. Мин үзем бу китапка кертү өчен үз авылым хакында шактый күп мәгълүмат бирдем. Ачуелга авылыннан бер укытучыны да керттем.

– Томас әфәнде, бу эшне дәвам итәргә исәп бармы соң әле?

– Мәгълүматлар җыелып тора. Насыйп булса, тагын да нәшер итәрбез. Мин беренче китабымда әтидән алган – ул районның ветераннар советы рәисе иде – сугыш чорына бәйле бик күп мәгълүматлар биргән идем. Хәрби коммиссариат ярдәм иткән булса да, анда да әле шактый нәрсә керми калган булган икән. Аларны икенче китапка керттем. Билгеле, барча авылларның да килеп чыгышы хакында документ табып бетерү кыен. Әмма соңрак барлыкка килгәннәрне, әйтик, Ялгыз Наратны, ачыклау кыен булмады. Аңа 1775 елда гына нигез салынган. Районыбызның иң борынгы авыллары Иске Чокыр белән Зелемзидер, мөгаен. Зелемзига 1550 елда нигез салынган дип уйлыйм. Асам дигән кеше беренче булып килеп урнашкан диләр. Зелемзи татарча Җиримҗи була инде.

Шуның зур файдасы булды: мин әүвәл район халкына, якташларыма авылыгыз, туганнарыгыз хакында мәгълүматлар, язмалар җибәрсәгез, китапта басылып чыгачак, дип район газетасы аша мөрәҗәгать иттем. Беренче китапка мәгълүматларны шактый чиләнеп, интегеп җыйган идем. Ә инде китап чыккач, нигә минем хакта берни язылмаган, дип дәгъва белдерә башладылар.

Иске Күрдемнән соң, без бу китапны Тәтешләнең үзендә тәкъдим иттек. Район китапханәсенә бик күп кеше җыелды. Дөресен әйтим: китапны чыгару җиңел булмады. 450 мең сум бурычка алып торырга туры килде. Билгеле, бу китап беренче чиратта Тәтешледә торучылар, анда туып – үсеп, хәзер читтә яшәүчеләр өчен кадерле. Ни кызганыч, макталган җырчыбыз Салават әле бер китап та сатып алмады. Монда хатыны Ләйсәннең әтисе хакында шактый гына мәгълүмат бар, югыйсә.

Соңгы 50 елда районыбызда унбишләп авыл беткән. Мин китабымда булдыра алган кадәр болар хакында да мәгълүмат бирергә тырыштым. Бетәргә торган авыллар да бар монда. Миңа калса, бу китапны кулланып район мәктәпләрендә туган як тарихын укытырга була. Шуңа күрә һәр мәктәптә булырга тиеш ул. Кабат көчләп башкортлаштыру башланса, бу авыллар инде тарихлы – алар китапка татар салалары булып керде.

Әңгәмәдәш – Рәшит Минһаҗ

СЕБЕР СУ АСТЫНА КИТМӘСЕН ДИСӘК

Менә Искер җыенының 2018 елгысы – унберенчесе узып китте. Җыен кысасында гыйльми-гамәли конференция дә булды. Җыр-биюгә, нәфис сүзгә мөкиббән кардәшләребез сәхнә түреннән сәләтләрен дә күрсәтте. Шул уңайдан әлеге гамәлнең башында торучылардан берсе булган, Тубыл татарларының «Мирас» оешмасын коручы галимнәрдән, аеруча җан атып йөргән тарих фәннәре кандидаты Зәйтүнә Әптерәшит кызы Тычинскихка мөрәҗәгать итеп, әлеге чараның тарихын искә төшерүен, ниятләгәннәрне ни дәрәҗәдә тормышка ашырып булуын, киләчәген ничегрәк фаразлавын сораштык.

Дөресен генә әйткәндә, җыенны оештыруга алынганда бу чара болай зур колач алыр, дәвамлы булыр дип ышанып бетмәгән идек. Менә, рәхмәт яугыры, унберенчесе булды. Бер гамәлне ун елдан артык оештыру – халкыбызда мондый гамәлгә – тарихыңны искә төшерүгә, бөекләребезне зурлауга ихтыяҗ бар дигән сүз. Моңа, себер татарларының милли

үзаңын уятуга, узган гасырның туксанынчы елларында ук этәргеч бирелгән иде инде. Бу гамәл Искер җиренең халкыбыз тарихы өчен никадәр әһәмиятле икәнен аңлаудан башланды. Билгеле, без – тарихчылар, әлеге эшнең зарурлыгын яхшы аңлыйбыз. Кызганыч, халкыбыз белеп, аңлап бетерми әле. Татарстанда асылыбызга кайту, дәүләтчелегебез тарихын искә төшерү, халыкка җиткерү еллары чагыштырмача ансат узса, безнең шартларда бу – шактый катлаулы эш. Бабаларыбыз – себер татарлары бу җирләргә күп гасырлар элек килеп төпләнгән. Шул ук вакытта әле монда XV–XVI гасырларда да Себер ханлыгы булганлыгын, себер татарларының дәүләт тотканлыгын белмәүчеләр бар. Әле дә татар булмаганнар арасыннан: «Сезнең ватаныгыз – Татарстан, телегезне, мәдәниятегезне саклап яшисегез килсә, Татарстанга китегез», – дигән сүзләр ишетерегә туры килә. Имеш, монда ханты-мансилар гына яшәгән. Шушы рәвешле фикер йөртүчеләр аз түгел Себердә.

Аңлаган кешегә, ягъни себер татарларына, биредә дәүләтчелегебез, башкалабыз булуы, Искер җирендә яугир бабаларыбызның җәсәдләре ятуы, әлеге туфракларның изге җир икәнлеге – зур горурлык бит ул! Бу туфраклар безнең өчен барысыннан да бигрәк дәүләт тоткан бабаларыбызга бәйле булуы белән кадерле. Шуңа күрә безнең өчен Искер – Себер ханлыгының башкаласы, ислам динен кабул иткән изге җир генә түгел, милли тиңдәшлегебезнең билгесе, алтын баганасы ул. Шуңа күрә аның әһәмияте әйтеп бетергесез зур! Биредә яшәүче татарлар өчен генә түгел, барча татар халкы, милләтебез өчен, әйтик, Болгар кебек мәшһүр, мәгърур урын бу.

Болгар кебек изге җир

Искер җыенны уздыра башлар алдыннан, әлбәттә, күз уңында Болгар җыены булды. Шуны өлге итеп алдык дисәм дә, һич арттыру булмас. Ялгышмасам, Болгар җыены утыз еллап, һәрхәлдә ике дистә елдан артык уздырыла. Шуңа күрә әлеге ике җыен арасында рухи күпер булуын танып, билгеләп китәргә тиешбез. Идел буе татарлары өчен Болгар нинди әһәмиятле урын булса, себер татарлары өчен Искер дә – шундый мөһим, изге урын, ләбаса. Тик, ни кызганыч, җирле татарларыбыз моны әле аңлап бетерми. Мондый башкалалар булуы үзе генә дә татарның зур дәүләтчелеге булуы, дәүләтләр тотуы хакында сөйли. Мондый символларны, милләтебезнең алтын баганаларын билгеләп армый-талмый халыкка төшендерергә кирәк.

Искер – борынгылыгыбызны искә төшерү, тарихи хәтерне яңарту урыны ул. Тик мәктәпләрдә туган якны өйрәнү дәресләрендә дә, җирле музейлар эшчәнлегендә дә Себер татарларының дәүләтле чагын искә төшерү бик каралмаган, планлаштырылмаган.

Нәрсә соң ул Искер?

Ун – унбиш ел элек бу хакта җирле халыклар арасыннан гына түгел, себер татарлары арасыннан да белүчеләр бик аз иде. Тарих белән кызыксынучылар, белгечләр хәбәрдар булса гына инде. Инде менә хәзер, бу җыенны уздыра башлагач, Себер ханлыгы, аның башкаласы хакында белүчеләр шактый нык артты. Тарихны адәм баласының күңеленә сабый чагында ук сала башласаң яхшы нәтиҗә бирә.

Табигать кочагында, башкала урынында бәйрәм – Искер җыены уздыру бер хәл, аның тарихын фәнни-популяр пропагандалау да кирәк һәм ул бик мөһим. Җыенга бәйле рәвештә фәнни-тикшеренү эшләре дә башланды. Бу да – бик әһәмиятле. Дөрес, соңгы елларда монда киң археологик казыну – тикшеренү эшләренә керешелмәде әле. Әмма моңа этәргеч бирелә дип авыз тутырып әйтә алам. Тарихчы буларак, мине беренче чиратта борынгы башкала урынының отыры җимерелә баруы, Иртыш елгасы кочагына күчә баруы борчый. Мин бу изге җиребездә өченче ел булган идем. Былтыр килеп күрү насыйп булмады. Инде менә берничә көн элек тагын барып күрдем. Әлеге ике ел эчендә борынгы башкала мәйданы тагы да кечерәйгән дисәм әллә ни арттыру булмастыр. Бу җирләр коточкыч тизлектә ишелә бара. Тик менә хәзер анда археологик казынуларга тотынсак, исән калган мәйданны да җимерәчәкбез. Хәзер алдыбызда ике юл бар. Моның беренчесе – казып карарга да, туфрак астында сакланган барча ядкарьләрне җыеп алып, шуны музейлаштыру. Икенче юл – заманчыл технологияләр кулланып, Иртыш ярын мөмкин кадәр ныгыту, борынгы башкалабыз урынын исән-имин киләчәк буыннарга тапшыру. Дөрес, өченче юл да бар. Монысы – көрәкфәлән тидермичә, Ходай Тәгалә тарафыннан күпме вакыт бирелгән, шул кадәр яшәсен-торсын дип тә карау. Шулай да бу тарихи һәйкәлне ничек тә саклап каласы, ныгытасы иде. Үз заманының алдынгы кешеләре, әйтик, православлау дине әһеле Боголюбов әле XIX гасыр ахырында ук Искер ярларын ныгытырга, тарихи мирасны сакларга чакырган. Ул вакытта мөмкинлекләр дә чикле булгандыр инде (дөрес, ул чакларда да агач утыртып, һәртөрле ишелүләрне туктату, киметү юллары, ысуллары булгандыр). Әмма йөз елдан артык вакыт узды. Ярларны ныгытуның һәртөрле мөмкинлекләре табылды. Тик моңа алынырга, вәзгыятьне яхшыртырга тотынучы күренми. Бу проблема күптән көн кадагында торса да, ни гаҗәп, һаман хәл ителми. Алай гына да түгел, мондый омтылышлар сизелми, ишетелми. Рәсми хакимиятләр һаман бу проблеманы күрмәмешкә, белмәмешкә салыналар. «Мирас» оешмасы, башка татар иҗтимагый оешмалары да төрле дәрәҗәдәге хакимият органнарына хатлар язып, аптыратып тора. Тик уңай җавап күренми. Югыйсә, мәдәни мирасны саклау, яшь буынга җиткерү хакимиятләр алдында да иң зур бурычларның берсе булып кала.

Искернең тагын бер исеме бар. Аны кайчандыр Себер дип тә йөрткәннәр. Бу атама шушы бинаһая зур җирләргә, Уралдан алып Тын океанга кадәр исем булып киткән. Димәк, бу җирнең исеме шул күзлектән карaганда да бик зур тарихи әһәмияткә ия – себер татарлары өчен генә түгел, монда яшәүче башка халыклар, Россия дәүләтчелеге өчен дә мөһим. Искер, ягъни, Себер, ишелә, су астына китеп бара бит. Искер җыены оештыру бу яктан да зарур, димәк. Экология казасы гына түгел, мәдәни югалту, мәдәни фаҗига да ул – Искер ярларының ишелүе. Искер җыенын оештырып, без халыкка, хакимиятләргә бу зарурлыкны да искәртәбез.

Иганәчеләр кирәк

Бу изге җирне халыкка таныту өчен иганәчеләр бик кирәк. Башкортстаннан килеп, безнең якларда төпләнгән милләттәшебез, эшкуар Дамир Ибраһимов менә шушы зарурлыкны аңлап безгә ярдәм итә башлаган беренче кеше булды. Ул хәзер Искер җирлегендә берничә бина корды. Хәзер аның җитәкчелегендәге осталар биредә ике манаралы, ике катлы мәчет торгызу белән мәшгуль. Бу мәчет – үзе бер билге. Ул еpактан биредә татарларның изге җире, гыйбадәт кылу урыны бар дип чакырып, дәшеп торачак.

Иганәче Дамир Ибраһимов

Гомумән, атамага килгәндә, бу изге җирнең әле тагын бер исеме бар – Кашлык, ягъни каш урын, яр буе. Шулай да, иң борынгы исеме – Себер, аннан – Искер. Ягъни иске, борынгы җир (йер). Кашлык, күрәсең, географик үзенчәлегенә карап кушылган. Тубылны хәзер урыс шәһәре дип язалар. Югыйсә, үз заманында монда татар шәһәре булган. Исеменнән дә татар атамасы, татар җире икәне күренеп тора. Бәлкем, бу шәһәр – урынның исеме элек Себер булгандыр. Искер исә ханның бер тукталу, җәен ял итү урыны вазыйфасын гына үтәгәндер. Тора-бара гына башкала монда күчкәндер. Әлеге мәсьәлә әле һаман ачыкланмаган, ак тап булып кала бирә. Тарихтан шунысы да мәгълүм: Тубыл шәһәренең элеккеге исеме Яңа Себер булган. Бу күзлектән караганда, Иске Себер – Искергә әйләнгән. Яңа Себер урынында урыслар Тубыл дигән шәһәр – кирмән төзегән булып чыга. Бу факт урыс елъязмаларында теркәлеп калган.

Җыен-фестиваль

Шөкер, хәзер Искер җыены мәдәният, сәнгать бәйрәме итеп тә үткәрелә. Бәйрәм шатлыгын уртаклашырга, милли үзенчәлекләрен, сәләтләрен күрсәтергә башка төрки халыкларның вәкилләре дә килә башлады. Быел да ул күңелле, күркәм узды. Килеп катнашканнар канәгать калгандыр, Милли аң бит тиз генә формалашмый. Әйтергә теләгән сүзең, җиткерергә уйлаган фикерең, кемгәдер көй-моң, җыр-бию, кемгәдер нәфис сүзең, аша тизрәк барып җитә. Ягъни кеше милли рухны әүвәл йөрәге белән кабул итә, аннан аңы аша үткәрә. Шуңа күрә бу чара үзенә йөкләнгән вазыйфаны яхшы үти дип уйлыйм. Дөрес, анда каберләр бар, элгәреләребезнең җәсәдләре саклана, шуңа күрә изге җир җырлау, бию урынлы түгел, дип исәпли кайберәүләр. Чынлап та, тора-бара сәнгать фестивален монда түгел, тулысынча Тубылның үзендә генә үткәрергә кирәктер. Без бу эшкә алынганда Искерне таныту бурычын куйган идек. Инде бу бурыч нигездә үтәлде. Киләчәктә ничегрәк оештырырылыр – уйларга, киңәшергә кирәк. Бәлкем Искердә дини җырлар, мөнәҗәтләр фестивале уздыру вакыты җиткәндер. Рәвешен, оештыру ягын уйлыйсы бар. Әлегә җыен, фестиваль итеп үткәрү үзен аклый. Бу хакта бергәләп утырып сөйләшербез, уйлашырбыз әле алга таба.

Инде яшьләргә килгәндә, алмаш бармы дигәндә, бар. Сәләтле, мирасыбызны белгән, узмышыбыз белән кызыксынган яшьләр үсә. Яшьләрнең үзаңын формалаштыру өчен дәреслекләр язарга, ул дәреслекләр буенча мәктәпләрдә укытырга кирәк. Себер татарлары тарихы дәреслеге язуны күз уңында тотам мин.

Милли үзаң тәрбияләүне мәктәпкәчә яшьтәге балалар өчен чыгарылган матур, сурәтле китаплар нәшер итүдән башлыйсы иде. Милли тел

беләң беррәттән милли тарих булдыру – лаеклы алмаш үстерүнең төп шартларыннан берсе. Бу җәһәттә 2018 елда чыккан «Көнбатыш Себер татарларының тарихы һәм мәдәнияты» дигән зур монография бик яхшы нигез, җирлек булып тора, минемчә. Хәзер бу тарихны киңрәк популярлаштырырга, халыкка җиткерергә кирәк. Мәктәпкәчә тәрбия биргәндә, мәктәпләрдә менә шушылай милли аң тәрбияләп була. Без укытучылар өчен себер татарлары тарихы буенча ярдәмлек тә эшләдек инде. Туган як тарихын өйрәнгәндә бу хезмәтләрне рәхәтләнеп кулланырга мөмкин. Менә шундый уртак эшкә һәркем кулыннан килгәнчә өлешен кертә ала һәм кертергә тиеш тә. Бу зур эш – себер татарларының тарихи – мәдәни мирасын саклау һәм үстерү аркылы бара ала.

Әңгәмәдәш – Рәшит Минһаҗ

В ЗНАК ДРУЖБЫ И ТОРЖЕСТВА МЫСЛИ

Руслан Айсин

Между мифом и явью
Носит буря ошмётки снов.
Между светом и тенью
Триумф воплощённых слов.

Ломают в тишине порядок мира,
Пальцем в небо тычет взгляд –
Где бы найти такого эликсира
Чтоб пройти магический обряд.

Между будущим и настоящим
Ты стоишь скрестив чела.
Гордый прищур во след сопящим,
Мысль опять воскрешена

Тело не сломит духа,
Всадник ищет своего скакуна.
Наша жизнь вечная проруха
В неистовство заключена.

ОСНОВЫ СОХРАНЕНИЯ БОЛЬШОЙ СЕМЬИ – СЕМЬИ НАРОДОВ

Ф. М. Набиуллин

В мире событий всегда были и есть процессы, которые открыты, проявлены для публичного пространства, понятны для большого количества людей, которые не требуют сложных интерпретаций и распознавания скрытых смыслов. В то же время, вне всяких сомнений, есть процессы невидимые, завуалированные, с глубокими смыслами, природа которых не доступна для сознания, большинства.

Довольно многие сейчас при наличии и доступности бескрайнего информационного пространства знакомы с матрицей Эйзенхауэра, описывающей приоритеты по степени важности дел, обозначенные и ограниченные определёнными временными рамками. Дела, обозначенные интервалом «Важные, но не срочные», включают в себя все сложные и достаточно серьезные вопросы, которые человек, сообщество или любая управляющая группа откладывает вследствие своей несобранности, неготовности, отсутствия компетенции и при этом они до поры до времени на поверхностный взгляд не несут в себе срочности. Впоследствии подобные откладываемые дела часто переходят в разряд «Срочных», осложнённых хроническими процессами и требующих уже для решения значительно больших ресурсов или достигают критической точки невозврата, будучи упущенными возможностями. Поэтому, именно от умения правильно расставлять приоритеты во многом зависит успешность и своевременность выполнения всех имеющихся задач.

Начиная эту статью, в которой в публичное пространство выкладывая личные размышления о скрытом или открытом противостоянии, конфликте народов, наций (этносов) – касаются ли они религии, языка, истории или чего-либо другого – исключаю в ней ссылки на Конституцию, на Конвенцию о защите прав человека и тому подобное (например, на мнение или высказывание какого-либо политического лидера). Любая попытка в диалогах, в выражении своей мысли опереться на Конституцию, на священные книги, на высказывания авторитетного политического или государственного деятеля нередко выдают неспособность последовательно и основательно раскрывать (с помощью той же философской мысли) суть разбираемого вопроса. Причиной может служить страх, некомпетентность, некое устрашающее обстоятельство или коньюнктурные соображения.

Когда человек болен гриппом или воспалением горла, для него это недомогание преходяще, он уверен, что будет здоров и поэтому подобное состояние не способно повлиять на ход его мышления. Он продолжает придерживаться своих взглядов, отстаивать своё мировосприятие. Но когда он узнаёт, что у него онкология в очень серьёзной стадии и все применяемые для излечения средства не дали результата, уходит драгоценное время, угасают силы, этот человек начинает панически искать решение в тех сферах, которые до тех пор он не посещал, не рассматривал (и, возможно, игнорировал). Его внутренний слух, его утончающееся сознание готово ухватиться за любую соломинку, несущую в себе основательность и смысл. Он готов двигаться навстречу тому, что раньше вызывало снисходительную улыбку или отторжение. В одной из своих книг С.Лазарев описывает поведение человека, осознающего, что он умирает:

1 стадия – Полное неприятие болезни и подкрадывающейся смерти. Больной упорно цепляется за свои планы, цели и задачи. Он не может и не хочет представить, что вскоре потеряет свою жизнь, расстанется с ней.

2 стадия – Это ненависть, неприязнь к окружающему миру и близким, желание найти виноватого и сбросить на него отрицательные эмоции. У многих больных, особенно раковых, эта стадия является самой протяжённой, нередко последней.

3 стадия – Больной панически ищет выход, с мольбой смотрит на врачей, ищет поддержки или хотя бы отсрочки своей смерти.

4 стадия – Больной осознаёт бесплодность своих попыток. Лихорадочные метания переходят в пассивность. Больной спокойно и смиренно принимает приближающуюся смерть.

5 стадия – Больной начинает задумываться о вечности. Просыпается вера в Бога, переосмысливается отношение к миру, близким и к себе. Душа незаметно наполняется любовью. Хочется отбросить всё, что мешает любить. Неожиданно человек начинает просить прощения у своих близких, с теплом и сочувствием вспоминает о людях, которые раньше вызывали у него ненависть и осуждение. То, что представлялось несчастьем, начинает восприниматься как школа жизни, драгоценный опыт познания мира и умения любить. Умирающий понимает, что смерть неотвратима и перестаёт бояться будущего. Он отпускает все сожаления о прошлом. У некоторых неожиданно наступает озарение. Любовь, это то, что будет жить и после смерти.

Почему я предлагаю этот материал, описывающий указанные стадии? Конечно, для глубокого анализа и размышления.

Наше общество поражено онкологией. Все признаки налицо: бесперспективность и безысходность, отток сил и потеря ресурсов. Мы всё

больше и больше сваливаемся во вторую стадию. Почему говорю общество, а не государство? Потому что ведро для воды, а не наоборот. Потому что всё, что называется государством со всем его многосложным устройством, должно служить для человеческого общества, для человека и никак не иначе.

Каждый народ, каждая нация сильны своей ментальностью, под которой мы подразумеваем длительные процессы развития при особенностях климата и географической принадлежности, своеобразный обобщённый характер, темперамент, ни с кем и ни с чем не сравнимый опыт, своеобразные способы коммуникации, конечно, язык, с помощью которого этнос каждого из нас сохранил Жизнь, донёс и передал её нам.

Каждое государство, каждая страна сильны именно народами, их населяющими, совокупностью ментальностей, способностью коммуницировать, вибрировать на высокой частоте, сохранять способность во всех процессах действовать из побуждений своей высокой, а не низкой природы. На это необходима добрая воля.

Когда я задумался о глубоком значении слова «ментальность», у меня родился образ полкового знамени – флага, именно того символа со своим цветом, гербом, особыми высокочтимыми знаками, в которые заложен глубинный смысл ценностей, за которые можно отдать жертву во имя высокого общего и целого, где есть место (законное по праву принадлежности) каждой малой индивидуальности и, прежде всего, детям, потомкам каждого. Потеря воинского полкового знамени приравнивалась и приравнивается до сих пор, к поражению, ибо она несет в себе потерю ценностей и смысла, что равносильно птице, покидающей гнездо после обнаружения гибели птенцов. Ментальность – это то, что питает дух, она из области глубинного бессознательного незримо вливает силы. Ментальность – это не только прошлое, это неразрывно связанные в том числе сегодняшнее и будущее.

«Языковая» проблема, возникшая теперь уже во внутреннем российском пространстве, не является неожиданной или случайной, она является системно закономерной. События, повлекшие развал Советского Союза и сепарацию множества народов, содержат в себе различные уровни причин, но чаще в информационном пространстве упоминаются внешние причины-катализаторы, на самом деле в основе их лежат ментальные, скрытые причины. Уроки, не извлечённые из тех событий, жёстко и неумолимо переходят на более глубокие внутренние территории и угрожают более опасными процессами, прежде всего, всё большей потерей автономии и жизненной силы всей России, ведущих к неумолимой потере границ.

Возвращаясь к языковому вопросу, мы должны отметить, что уже более года эта проблема так и не нашла и не находит своего лучшего решения. Она оголила очевидную неспособность определённых групп нашего общества двигаться друг другу навстречу. То, что сегодня считают более или менее приемлемым решением, на самом деле является полумерой, не несёт полного согласия и удовлетворения, а стало быть, в долгосрочной перспективе будет порождать свои следствия. Системные законы и тонкие правила мира не подчиняются человеческим авторитетам и неподкупны. Повторю одно из правил системного закона, которое работало и работает во все века: «Если твои действия удовлетворяют всех членов системы, то вся система поднимается вверх, вырастает. Если твои действия удовлетворяют только некую часть (пусть даже большую) системы, то система остаётся на месте или опускается вниз». Потому, что в этом случае разные члены системы не сдвигаются в единую точку смысла (необходимо напомнить о божественном принципе Единоначалия), тогда вся система будет топтаться на месте или находиться в иллюзии роста.

До сих пор этот и другие подобные вопросы, касающиеся этносов, их культур, традиций, свободы реализации их развития, решали политики, депутаты, представители министерств культуры, образования и т.д., а также различные политологи и юристы. Итоговые результаты показали недостаточность компетенции этих кругов в РФ, несогласованность выработанных ими подходов, отсутствие охвата глубины проблемы с их стороны.

Нынешняя ситуация требует иного, более комплексного и масштабно осмысленного подхода с привлечением учёных – специалистов-конфликтологов, знатоков семейно-родовых и этносистем, философов, метафизиков, а также необходимых профильных специалистов-экспертов с привлечением внимания широкой общественности, чтобы обозначив глубокие причины явления, указать на губительность последствий противостояния, широко исследовать проблемы, чтобы осознать природу побуждений и выработать поэтапную разрешающую стратегию. Предмет исследования, поиск решений в данном вопросе необходимо перевести в глубоко обоснованную системно-аналитическую, а также психическую сферы, а не политическую или политэкономическую, которые не выявляют, а лишь вуалируют истинную природу побуждений и причины конфликтов.

Нередко государства, не достигшие высокого развития, своевременно не сориентировавшие свои воспитательно-образовательные процессы на этику, поведенческо-нравственную культуру, в своём обществе при столкновении с подобными проблемами, в конечной инстанции решают

их репрессивно – силовыми методами, запугивая, уничтожая инициативность, творчество и индивидуальность, что бросая общество в прошлое на пять шагов назад, тем самым разрушет своё же будущее, будущее всех без исключения. Пассионарные личности, которые как индикаторы указывают на определённые несоответствия, на поломки и нарушения в системе, должны быть не подавлены, не уничтожены, а сонаправлены и переориентированы в необходимое общеполезное русло. Этого можно добиться лишь через последовательную грамотную разъяснительную практику. При этом надо учесть, что вопросы Целого не могут быть решены без решения вопросов Частного, вопросов сохранения права на индивидуальность.

Языковой конфликт свою природу несёт из далёкой глубины (уж точно возраст ему не 25 школьных лет вопреки мнению некоторых обывателей, если коснуться непосредственно татарского языка). Природа конфликтов народов, которые происходили от времён зарождения человечества, подробно описывались мудрецами, философами, мыслителями во множестве запечатлённых трудов. Исследуя скрытые причины конфликтов, я направляю внимание читателя к уникальной работе – книге немецкого ученого-профессионала Берта Хеллингера «Большой конфликт», в которой он широко раскрывает множественные причины известных нам конфликтов между различными народами, привлекая такие понятия, как личная и коллективная совесть, право на принадлежность к системе (роду, народу, этносу, определенной религии).

У многих из нас есть ложное представление о себе, что мы независимы и свободны в своём выборе поступков. Однако, поведенческие и иные моральные границы, запреты, установки и ограничения, утвердившиеся в ходе длительного эволюционного процесса в родовой и более глобальной этнической группе, сформировавшие критерии права принадлежности к системе и обозначенные как коллективная совесть или совесть группы, всегда незримо и жёстко регулируют наши реакции и наше поведение через бессознательное – неизбираемое нами по доброволию право на принадлежность.

С давних времен право принадлежности к какой-либо родовой или более глобальной этнической группе наделяло нас ощущением и пониманием большей безопасности и большей свободы внутри и вне группы. Чувство защищённости, получаемое человеком от корневой группы через коллективную совесть, требовало от каждого своего члена твёрдого соблюдения принятых, установленных границ, сформированных в процессе эволюции группы и, как компенсация за безопасность, на уровне той же совести требовало по первому призыву встать на защиту ментальных

и реальных физических границ. В случае несоблюдения этого требования защиты интересов группы, индивиду, члену группы угрожало отторжение, исключение из своих рядов, потеря иммунитета на безопасность, его охватывал страх, одиночество и глубокое чувство вины. Коллективная совесть очень тесно переплетена с чувством вины, через которую она в случаях нарушения границ регулирует поведение каждого члена.

Право принадлежности к этнической и родовой группе приходит к нам через родителей, лояльность к которым гарантирует нам любовь, заботу и защищённость. И если эта любовь, забота были реальными, то, как естественная компенсация, в нас возникает огромная ментальная сила и так называемая «чистая совесть», как бы дающая нам право, некий мандат на уничтожение любого препятствия во имя своей группы. Вот этим чистая совесть сильна, но и опасна в своей непредсказуемости и неуправляемости. Все глобальные войны, великие преступления совершались с чистой совестью. В то же время, именно ментальная сила, где есть место детям, семье, родителям, бабушкам-дедушкам, предкам, их живой истории, а не абстрактная любовь к условной большой Родине, формирует ответственность и готовность встать на защиту территории важных жизненных ценностей.

Совесть бывает разной: имеет разную силу и несёт разную иерархию ценностей. В первую очередь совесть служит семейным узам. Поэтому наша совесть чиста, если мы ведем себя так, что можем рассчитывать на принадлежность к семейной системе. А нечистая совесть появляется, если мы ведём себя так, что приходится опасаться, не проиграли ли мы право на данную принадлежность. Совесть позволяет точно распознавать, что нужно делать, чтобы оставаться членом семьи (системы), и каких поступков следует избегать, чтобы не потерять это право. Это восприятие инстинктивно. Его можно сравнить с чувством равновесия. Когда мы теряем равновесие, нам становится плохо, и мы сразу пытаемся что-то исправить, пока баланс не восстановится. Подобное происходит и с совестью. Как только мы чувствуем, что мы теряем связь с семьёй, нас начинает мучить совесть. Угрызения совести настолько неприятны, что мы меняем поведение, чтобы вновь принадлежать семье. Те же самые состояния испытывает человек при его взаимодействии с коллективной совестью своего народа или этноса.

Мы можем уверенно утверждать, что совесть в каждой семье своя (так же и в народе) и что совесть работает на уровне инстинктов. Каждый человек создав семью это сразу узнает. Муж думает то, что в его семье считалось правильным, должно быть нормой во всём мире. А жена полагает –то, что в её семье считалось правильным, тоже общая норма. И они

борются друг с другом с чистой совестью, пытаясь заставить партнёра соблюдать правила своей первоначальной семьи.

Приводя эту аналогию с межконфессиональными или межэтническими конфликтами, важно уяснить, что здесь также включается подобная не менее сильная «чистая совесть», питающая силу воли к уничтожению. Какие силы или страхи её питают? Прежде всего, стремление к выживанию. Поскольку конфликты, с одной стороны, служат выживанию, а с другой, подвергают жизнь других опасности, люди испокон веков пытаются находить мирное решение конфликтов, например, с помощью договоров, чётких границ, объединения в небольшие группы с общим вожаком и законами. Правовая структура удерживает смертоносные конфликты в рамках, прежде всего, за счёт монополии на насилие лидера – она сдерживает силовое решение между отдельными личностями или группами. Правовой порядок определяет рамки индивидуальной воли к уничтожению и защищает индивида, группы от насилия. А если рамки стираются, скажем, в ходе войны, или порядок рушится, например, в революцию, стихийная воля к уничтожению высвобождается с ужасными последствиями.

По нарастающим требованиям эволюции ко всему сущему нагнетание кризисных процессов, конфликтных ситуаций и состояний будет происходить всё с более учащающимися ритмами по различным поводам и причинам. Конфликты и войны выходят на более глобальные разрушительные уровни. И все эти масштабные глобальные или локальные войны также подпитываются волею к уничтожению с чистой совестью из чувства справедливости. Кто-то может возразить: «Какая тут «чистая совесть?». Это капитал, некая каста, возведшая себя в разряд исключительных и избранных, регулирует все политические и экономические потоки, правит миром!». Но кто же против?! Однако, этому капиталу не под силу поднять народы на войну с девизом «За мою нефтяную скважину!».

Не уделяя внимания развитию и росту сознания всех конфликтующих сторон и, в целом, всего человеческого сообщества (речь не об **IQ**, а о разумном системном мышлении), нам в перспективе предстоит соприкоснуться с более разрушительными глобальными кризисами.

В книге «Большой конфликт» Берт Хеллингер проводит глубокий анализ, параллели, аналогии, исследуя природу конфликтов между немцами и евреями, между немцами и русскими, между инками и испанцами, поляками и украинцами и многими другими. В главе «Мир между народами» Хеллингер обозначает главное и безоговорочное условие мира между народами: «И между народами, например, между русскими и немцами, мир возможен, только если обе стороны признают, что они

равноправны, хотя и отличаются друг от друга. Только так добьёшься мира. А пока говоришь «мы русские» или «мы немцы», не смотришь на отдельные личности, видишь только членов группы. Поскольку совесть связывает нас с группой, мы чувствуем своё превосходство по отношению к ним. И тогда у таких конфликтов нет решения. Чистая совесть каждый раз пробуждается с новой силой. Унижение, недооценивание, нивелирование или исключение чужой ментальности, под любыми завуалированными соусами, предлогами, будь-то религия или язык, неизбежно будут подготавливать новые очаги напряжения, продолжать ослаблять экономику, доразрушать некогда доверительные отношения и, как следствие, ставить будущее своих детей под большое сомнение».

Пусть будет интригой для многих, но у любых вопросов (и у языкового тоже) есть лучшие варианты решений, однако, вибрации наших сознаний ещё не готовы уловить подобную частоту. Требуется общий единый резонанс, созвучие. Для этого есть единственное универсальное условие: увидеть друг в друге равных.

«Мир начинается в душах. Как мир может начинаться в душе? Откуда мир берётся? Можно ли его добиться усердием? Нет. Мир – это подарок. Что значит мир? Мир значит: нечто было раньше разделено, и части, вероятно, боролись друг с другом, а теперь они обрели друг друга в любви и уважении. Как это возможно? Это возможно, если разрозненное соприкоснулось с некоей силой, управляющей одинаковым образом обеими частями. А как соприкоснуться с этой силой? Что для этого нужно? Нужно собраться. Как же собраться? Собраться – значит отвлечь внимание от поверхностного и направить его на нечто другое, на первопричину всех вещей...».

Для любого разумного, достаточно мудрого человека, думаю, является очевидным, что на любую конфликтную ситуацию лучше смотреть не как на конфликт между субъектами, а как на вселенский урок Высшей Небесной инстанции, требующий консолидации всех сил, наличие трезвого рассудка, здравомыслия и доброй воли. У любого урока есть Учитель. Учитель уготовил решение, он ждёт своих учеников с этим решением на более высоком уровне сознания.

Одно из сложных и в то же время важных и необходимых условий в цепи верных шагов – не обвинять никого: ни управляющую группу, ни какие-либо общественные объединения, пассионарную личность, исходящую из чистых побуждений. У каждой стороны есть своя правда и своя этика. Каждая сторона, будучи обусловленной своими функциями и будучи обременённой ещё несовершенными качествами характера, по инерции выполняет свои задачи. Однако, до сих пор нет общей точки

сборки (термин метафизиков), нет единой глобальной стратегии. Нынешнее состояние общества и его управляющей группы по степени развития, по степени своих обусловленностей (условий, которые связывают) несёт и утверждает лишь уровень достигнутого и не более. Метафизические трансформационные механизмы изменений ни тем, ни другим неведомы.

Между тем, благоразумным людям необходимо усвоить один очень важный принцип: каждое живое достаточно развитое существо содержит в себе два начала: низший и высший. И каждый по мере своей развитости реагирует, действует, принимает решения из обсуждений низшей или высшей природы. Когда мы злимся, видим всё самое худшее, не по-доброму обсуждаем человека или любую условную группу, тем самым в нём или в них мы вызываем, пробуждаем, взращиваем разрушительную силу низшей природы. И то же самое с высшей природой. И вот когда до нас доходит принцип действия тонких сил, представим, какую силу мы настойчиво вызываем у того же президента, тысячами генерируя в анонимном интернете, разные послания при условии, что в его руках сконцентрировано управление и находится чрезвычайный чемоданчик?! Этот же принцип действует между народами, между любыми группами. В каждой группе, в каждом народе необходимо вести диалоги с лучшими и достойными уважения представителями, которые любую конфликтную ситуацию поднимут до лучшего разрешения, неизменно влекущего за собой рост сознания всех сторон.

Как первый разрешающий шаг, верным решением было бы организовать именно масштабную научную конференцию с привлечением специалистов-учёных и системной психологии, философии и сфере коммуникаций, людей с планетарным мышлением, признанными и уважаемыми всем разумным мировым сообществом.

У организаторов конференции и у докладчиков должна быть общая стратегия и цель – «Сохранение мира в большой семье народов». В процессе конференции должны быть осознаны и выработаны ключевые безоговорочные тезисы, рекомендации и соответствующие стратегии, обозначены все запретные территории, возобновляющие новые витки конфликтов. Если последние большинством основательно разобраны и осознаны, в обществе и в семье народов будет сформирован иммунитет и здравый подход к подобным или аналогичным ситуациям. Языковой вопрос также найдёт лучшее разрешение.

Даниил Андреев в своём философском трактате «Роза Мира» даёт следующее определение злу: «Формами и масштабами оно разнообразно почти до бесконечности, но основа всегда одна и та же: стремление к утверждению себя за счёт остальных и всего остального». Пропасти

человеческих войн и масштабной тирании в мировой истории периодически (и даже циклически) с нарастающей силой разверзаются перед человечеством. Люди, не способные утвердить Мир в своей семье, не справляясь с побуждениями своей низкой природы, часто оказываются совершенно беспомощными в более глобальных вопросах сохранения добрых отношений в семье народов. Люди, не имеющие или не утруждающиеся сохранять в себе добродетельные качества, особенно в период испытаний, при решении сложных задач не способны разглядеть, различить в спорных вопросах наличие реакционных или прогрессивных форм.

Не лишне будет напомнить эти последние добродетели: Чистота, Надежда, Терпение, Доброта, Снисходительность, Великодушие, Вера, Смирение, Справедливость, Бескорыстие.

РОДНОЙ ЯЗЫК: ЗНАТЬ ИЛИ ЗАБЫТЬ

Камиль Тангалычев

Американские учёные утверждают, что языки исчезают быстрее, чем редкие растения. Ежегодно в мире пропадают около четырёхсот языков. Недавно на языковую проблему обратил внимание и Президент России Владимир Путин, который вспомнил, что в советские времена были специальные программы по сохранению национальных языков. Глава государства также заявил: «Сейчас, конечно, нужно это всё возрождать, причём на современной, новой основе». Об этом было сказано и на Северокавказском молодёжном форуме «Машук-2018» активным молодым людям, у которых уже есть идеи и проекты по возрождению родных языков. И это – важное заявление главы государства, потому что о силе государственной национальной политики свидетельствует прежде всего забота о родных языках народов многонациональной страны.

Язык – не этнографический экспонат из бабушкиного сундука, а живая, национально – жизнетворная материя. И здесь уместно содружество стихии народного языкотворчества и государственной языковой политики. Один из ярких исторических примеров приводит доктор филологических наук, писатель из Нальчика **Мадина Хакуашева** в своём письме **Владимиру Путину**: «*На Гавайских островах в 80-х годах XX в. родной язык знали около 800 человек, но благодаря правительственной программе численность носителей языка возросла до 10 тысяч человек*». В письме кабардино-балкарский учёный и писатель от имени представителей общественности республик Северного Кавказа с огромной тревогой напоминает о «тихой языковой катастрофе, которая реально переживается нерусскими коренными народами России, более всего – в Северокавказском регионе» и просит главу государства о помощи.

Однако из уст некоторых «экспертов» до недавнего времени звучала мысль о том, что «*ряд субъектов России использует национальный компонент в образовании для достижения самостоятельных политических целей, как институт этнической мобилизации молодёжи…*». В этом, кстати, нередко сторонники «единства» образовательного и культурного пространства упрекали те регионы, прежде всего – Республику Татарстан, которые пытаются как-то сохранить языки и самобытность народов в условиях жестокой глобализации и растущего этнического нигилизма.

Не может многонациональная Россия укрепляться, не защищая культурное достоинство каждого своего народа, не создавая всевозможные условия для сохранения родных языков. И улучшать культурное и духовное самочувствие россиян важно не только и не столько на помпезных этнокультурных фестивалях. Активисты «Машука» придумали свои проекты по сохранению родных языков. Будут привлечены и национальные театры. Язык должен даже зрелищно заинтересовать, привлечь внимание. Но главное – изучение языков в школе, которая тоже должна увлекать детей родными языками, при этом внушая юному поколению ценность национальных корней, ценность этнической родословной. Может, государство прислушается к Мадине Хакуашевой, которая считает целесообразным изучать школьные предметы на родных языках «хотя бы до 5 класса». Или же более предпочтительными окажутся другие идеи, исключающие жёсткую принудительность в изучении языков, но повышающие их культурную привлекательность.

Однако усилий только государства в спасении языков недостаточно. Потому уместен вопрос: насколько часто мы говорим на родном языке, например – на татарском? Более того, не стесняемся ли родного языка в «многонациональном обществе»?

С трибун общественных, государственных, научных мероприятий мы слышим правильные слова о необходимости изучать тот же татарский язык, говорить на нём. Но знают ли родную речь сами те люди, которые призывают «возрождать» язык? Владеют ли татарской речью их дети и внуки? В обращении к другим людям нет более убедительного аргумента, чем личный пример. Только личный пример владения родной речью может дать публичному человеку моральное право к этому призывать и других людей. В обратном случае – пустое сотрясение воздуха, дискредитация идеи национального самосохранения. Народный поэт Татарстана **Роберт Миннуллин** однажды написал в стихотворении, посвящённом мне: «И без языка можно быть татарином, но без языка невозможно быть народом».

Вряд ли и татарином можно быть без знания татарского языка. Часто говорят о существовании некоего «национального самосознания» у людей, даже не владеющих родным языком. Вроде как знание языка в национальной жизни – уже и не самое главное. Однако, владение языком очень важно, если хочешь остаться народом. Костюмы могут меняться и ветшать, но без постоянного живого языкотворчества не бывает национальной жизни народа.

Без языка не может быть истинной цивилизованности, полноценного национального самосознания. Язык – основа народной самобытности

и суверенитета в истории. Без знания языка очень трудно ощутить себя частью своего народа, в котором нас родила история. Человек редко чувствует личную ответственность за весь народ. Но если даже быть ответственным только за самого себя, то язык и отдельного человека делает крепче, духовно здоровее. Язык укрепляет наши человеческие основы. Язык каждому народу природой и историей дан не для того, чтобы что-то скрывать от других народов, но для того, чтобы открывать себе только тебе предписанный секрет мировой истории. Можно, сказать и так: родной язык помогает природе творить уникального человека по её изначальному плану.

Научный руководитель Института этнологии и антропологии РАН **Валерий Тишков**, судя по его записи в Фейсбуке, выступает и за «право на забывание языка». Но «забывание» языков и так прогрессирует, как бурьян на заброшенных землях. Северокавказские языки, о плачевном состоянии которых Хакуашева написала Президенту России, ЮНЕСКО уже объявило вымирающими. Неужели это явление надо ещё одобрять с высоты официального научного статуса, а потом, может, ещё и от имени государства? Это всё равно, что отстаивать «право» земли на запустение и деградацию. Без языка непременно наступает этническое запустение в народе. Язык является историческим материалом для творения народа; потому было бы более гуманно – укреплять, а не разрушать непреходящую ценность именно родного языка в жизни человека, не делать «академически» туманным само понятие «родной язык». Это прежде всего язык того народа, в котором человека родила история; это язык, на котором из глубины веков история разговаривает с человеком как с частью народа. Родной язык неотделим от этнической родословной народа. И народ не может, подобно древнегреческому Антею, быть оторван от родного языка, непременно родного для каждого человека в этом народе.

Потому знание, а не забывание родного языка, есть дань божественной исторической справедливости. Например, научный руководитель Института океанологии РАН **Роберт Нигматулин**, родившийся и выросший в Москве на Арбате, специально потрудился и выучил татарский язык. Он считает, что исторический долг человека – знать и передавать следующим поколениям язык и обычаи, полученные от предков; а исторический долг народа – сохранять себя народом, сохраняя прежде всего свой язык.

Академик Тишков, конечно, имеет личное «право» быть сторонником и «забывания» тем или иным человеком своего родного языка, но вот многонациональному государству, на мой взгляд, следует быть очень осторожным по отношению к подобной позиции даже известных и ува-

жаемых этнологов. Кого нужно специально убедить в существовании «права на забывание языка»? Тех, кто и без напоминания о специальном на то «праве» уже благополучно забывает родные языки?

Благородный долг государства – помогать каждому своему народу сохранять его язык. Это, на мой взгляд, является основой государственной национальной политики России. И государственная программа, о необходимости которой было заявлено на высшем уровне, явит уважение Россией сокровенной сущности каждого её народа, которая заключена именно в языке. Языки, возрождаемые великодушным государством, укрепляют государство изнутри; язык, сохраняемый народом, изнутри укрепляет и исцеляет этот народ для долгой жизни в истории.

И государственная национальная политика будет успешной при искреннем содружестве государства и личности в сохранении того или иного родного языка.

Можно ли быть, например, поистине выдающимся татарином без татарского языка? Это невозможно: без языка татарский народ не мог бы много веков сохраняться под высокими звёздными небесами. Академик РАН, выдающийся астрофизик планеты **Рашид Сюняев,** сумел при желании и необходимости освоить не только русский, но и немецкий и английский языки. А вот татарским языком он владеет неуверенно, в чём сам признался с трибуны съезда Всемирного конгресса татар в Казани летом 2017 г.

Выбор дарован каждому из нас – небесами, звёздными, но беспристрастными даже к выдающимся, признанным на Земле астрофизикам. Быть в народе – значит, быть и в его языке, благодаря которому народ жив на свете. Даже выдающимся людям с татарскими именами, если для них по-настоящему важно полноценно оставаться в плоти родного народа, когда-то приходится определяться: быть или не быть в стихии языка, а значит – в стихии народа. А быть в стихии родного народа всё-таки важно – для исторической устойчивости: академик Сюняев в своём выступлении хотел донести до Казани мысль о том, что Казань как центр татарского мира не должна отторгать и тех татар, которые не владеют татарским языком.

Знание родного языка порой даётся трудно. Но без этого труда – нет отдельного человека в народе в полной мере. Океанолог Нигматулин, потомок темниковских мурз – патриотов Отечества, намеренно выучил татарский язык на том уровне, что смог уверенно выступить по-татарски и с трибуны съезда Всемирного конгресса татар. А это как раз тот уровень публичности, где можно показать себя миру реально значительным представителем татарского народа.

А в сегодняшнем мире татарам, как и любому другому российскому народу, наверное, особенно важно, чтобы именно такие всемирно знаменитые люди знали язык народа. Чтобы прежде всего знанием родного языка помогали народу сохранить себя в океане глобализма под холодной луной; чтобы своим красноречивым примером владения родным языком помогали родному народу себя сберечь. С тех, кому больше дано природой, история народа вправе и больше спрашивать. Особенно сейчас, в условиях ассимиляции, когда твоему народу грозит опасность оказаться в бездне этнического небытия. Потому сегодня было бы ценно – авторитетно, своим личным примером свободного владения национальным языком, отстаивать необходимость возвращения родного языка даже к тем, кто был невольно отлучён от него.

Академика Сюняева в дни того же съезда Всемирного конгресса татар я случайно встретил возле башни Сююмбике. Он сказал, что знает моё творчество по интернет-источникам, читал чью-то критику в мой адрес, будто я не владею татарским языком, а тут вдруг оказалось, что владею. И почему-то даже удивился этому, хотя – чему удивляться: я вырос в татарской деревне, и выбор русского языка для литературного творчества у меня был одновременно и естественным, и осознанным, как у многих татар России. Русским языком ещё в раннем детстве мне был дарован органичный, уютный простор для художественного самовыражения. При этом необъятный, за многие века проникшийся и татарской национальной историей русский язык не потребовал от меня отрыва от татарского языка, следовательно – от татарского народа.

Народный поэт Дагестана **Расул Гамзатов** в стихотворении «Родной язык» писал: «*Если завтра мой язык исчезнет, то готов сегодня умереть*». Но у него есть и другое стихотворение – «Русский язык», где он пишет о том, что на русском языке Россия подарила ему не только русскую литературу, но и **Шекспира, Мольера, Гёте, Шевченко**. У Гамзатова в связи с этим спросили – разве можно одному и тому же человеку одновременно сесть на двух коней? Поэт ответил: «*Это невозможно. Но две лошади можно запрячь в одну телегу*».

Вот так и нас, народы России, стремительно несут по жизни родной и русский языки, как две лошади, впряжённые в одну телегу. Нашей многонациональной стране, стремящейся сохранить и укрепить себя, необходимо постоянно помнить о том, как она устроена, из кого она состоит. Только на таком искреннем понимании своей сущности самой Россией может основываться качественная государственная национальная политика. Если за многие века никакой из российских народов не постигла участь американских индейцев, то значит, национальная политика в Рос-

сии всегда была в целом здоровой и основательной. Важно – чтобы она и оставалась такой в современном взрывоопасном мире…

В деревенском детстве не только друг с другом, но и со своими коровами, лошадьми, овцами, гусями, курами, собаками мы разговаривали по-татарски. Будто слышат, будто понимают они родной язык людей. Будто и деревья, ещё не занесённые в Красную книгу, возле татарских сёл шелестят по-татарски. Возле мордовских сёл – по-мордовски, возле чувашских сёл – по-чувашски. Природа создала народы и языки для устойчивости, многогранности мира. Потому мир становится неустойчивым, когда исчезают языки. Они, оказывается, вымирают быстрее, чем растения…

https://litrossia.ru/item/rodnoj-jazyk-znat-ili-zabyt/

ИДЕЛ БУЕНДА МАТУРИДИЛЕК ҺӘМ МӘРҖАНИ

Ибраһим Мараш
(Төркия)

XIX гасыр башыннан башлап Идел-Урал төбәгендә барлыкка килгән татар җәдитчелек хәрәкәте күп гасырлар дәвамында оешкан Матуридилекнең акыл-вәхи линиясенә корылган нечкә тигезләнешне яхшы аңлаган һәм ул тигезләнешне уяныш, яңарыш хәрәкәте буларак сакларга тырышкан. Дини фикердә яңару белән бәйле буларак башланып киткән бу хәрәкәт, исламның глобаль хәбәрен, бер яки берничә мәзһәбнең билгеле бер заман эченә бикләнүенә каршы чыгып, барысын да үз эченә ала торган бер тел кулланырга тырышкан. Татар җәдитчелегенең иң әһәмиятле вәкилләре арасында Габденнасыйр Курсави (ү. 1812), Шиһабетдин Мәрҗани (ү. 1889), Ризаэтдин Фәхретдин (ү. 1936), Мөхәммәт Нәҗип Түнтәри (ү. 1930) һәм Муса Җаруллаһ (ү. 1949) бар. Җәдитчеләр иҗтиһат капкалары ачылуыннан башлап ислам мәдәниятының классик чыганакларының тәнкыйтенә кадәр, ул вакытка кадәр тәнкыйте тыелган булган бик куп темаларны уртак платформага куеп сөйләшүдә әйдәп баручы булганнар. Үзләреннән элек яшәгән бөтен галимнәр, суфиләр, философларның мирасына мөрәҗәгать итүдән дә тартынып тормаган җәдитчеләр, Коръән белән Сөннәтнең яңадан аңланырга тиешлеген алга сөргәннәр. Өстен вәзгыятьтә булган Әшгари тәгълиматының кайсыбер карашларына каршы Матуридинең рациональ концепциясен алга чыгарулары һәм Әһле-Сөннәт тәгъбирен тар мәгънәдән коткаруның төп сәбәбе шул булган. Алар тарафыннан җирләштерергә тырышылган, бөтенсен үз эченә алучы бер караш эчендә генә бикләнмичә, ачык фикерле булу, аларның җәдитче дип аталуларына сәбәп булган да.

Төрки һәм ислам дөньясының иң оригиналь яңарыш хәрәкәтләреннән берсе булган татар җәдитчелек хәрәкәте Матуриди концепциясенең игътибардан төшүенә каршы чыкканнар. Ләкин алар бу юлдагы галимнәргә каршы тәнкыйди бер караш барлыкка китерсәләр дә, үзләре дә хаксыз рәвештә Әшгариләрне ялгышалар дип гаепләгәннәр. Мәсәлән, җәдитчеләрдән Ризаэтдин Фәхретдин: «Фазыл Тафтазани Хәнәфи әсәрләренә уңай мөнәсәбәттә буларак, аңа шәрех язганда, күп кеше аңлый алмаячак бер рәвештә Хәнәфи ысулын көчәйтү максатында булуын белгәненә күрә җәдитче хәким Әбу Насыр Курсави, бәлки Хәнәфи галимнәренә ихлас дус булып күренеп кайвакыт аларга каршы җаваплар да язган» [Фәхретдин: Асар, 3.т., 113 б.], – дип әйткәндә вакыйганың эчтәлегенә ишарә итә.

Ризаэтдин бин Фәхретдин Габденнасыйр Курсавига мөмкин булганча киң урын бирелгән биографик хезмәтендә аның дошманнары тарафыннан Курсавига каршы язылган хатларга да урын бирә. Бохарада әмир Хәйдәр дә араларында булган 16 кеше тарафыннан имзаланган фарсыча беренче хатның ахырында Курсавиның могътәбәр Әшгари чыганакларын игътибардан төшерүен белдерә. Икенче фарсыча хатта исә аның Аллаһның сыйфатларын заты белән вәҗип итеп кабул итүен, сыйфатларны арттырудан тыюын, ревелятив (нәкъли) гыйлемнең акылга өстен булуын әйтеп бозык бер игътикадта булуын бәян итә. Бу икенче хат Шәйхелислам Мәхдум Гатауллаһ Хужа Мөфти, казый Мирза Шәмсетдин Хужа һәм мөфти Мирза Габдеррахман Әгъләм тарафыннан имзаланган. 1810 елда язылганлыгы белдерлгән, казый Турсун Бакый бин Габдеррахим әл-Бохариның хатында исә, Курсави батыйл игътикад иясе булу, бидәгать һәм көферлек кылу, Могътәзиләгә иярүендә гаепләнгән [Фәхретдин: 99–101 б.]. Ризаэтдин бин Фәхретдин әсәрендә урын алган башка бер хат 1810 елның 11 ноябрендә, Казан тирәсендәге Оры авылы ахуны Фәтхулла Хөсәен улы (ү. 1843) тарафыннан язылган. Хат авторы Курсавины мөҗтәһидлек дәгъва итүдә, Аллаһның сыйфатларын заты белән вәҗип кабул итеп, аларны арттыруны кире кагуда, нәкълне (ревелятив белемнәрне) акылга өстен чыгаруда һәм нәтиҗә буларак бидәгатьче бер игътикадка ия булуда гаепли [Фәхретдин: 108–109 б.]. Югарыдагы хатларда күренгәнчә, бөтен гаепләүләрдә уртак булган нокталарның берсе Матуридинең сыйфатлар белән бәйле фикерләрен яклаган җәдитчеләрнең бозык игътикад һәм Могътәзилә дип гаепләнүләредер.

Татар җәдитчеләренең Матуридилекне көчәйтеп, өстен вәзгыятьтә булган Әшгари концепциясенә каршы чыгуларына икенче бер үрнәк беренче җәдитче галимнәрдән булган Габденнасыйр Курсавиның Фирка-и Наҗиягә кемнәр керүе хакында язганында: «Китап Һәм Сөннәткә каты ябышучы, нәфес һәм бидәгатьләрдән ерак торучы, сәхабә һәм табигиннәр һәм сәләф-е салихләр юлын үзләренә маяк итеп алган, ягъни Әбу Хәнифә, Малик бин Әнәс, казый Әбу Йосыф, Мөхәммәт бин Хәсән әш-Шәйбани, Шәфигый һәм Әбу Мансур әл-Матуриди кебек шәехләребез һәм сәләфләребез юлы» [Курсави: Сөләймания: 1394/1. 3 б.), – дип язган вакытта, Әшгариләргә урын бирмәвендә күренә. Югарыдагы бәян шулай ук җәдитчеләрнең зиһенендә бер Матуриди фикеренең булуын күрсәтә. Шулай ук Курсавиның сыйфатлар белән бәйле, заты белән вәҗеп фикерен белдергән вакытта Аллаһның җәлалына лаек булмаган бөтен «мөмкин булган» кимчелекләрдән пакъ булуын белгертүе Әшгари традициясендәге «сыйфатлар үз нәфесендә мөмкин» фикеренә җавап булып тора.

Югарыда язып үтелгәннәрдән аңлашылганча, татар җәдитчеләре әһәмиятле кайбер темаларда Әшгари традициясе фикерләрен тәнкыйть иткәннәр. Җәдитчеләр тарафыннан аеруча игътибар бирелгән мәсьәләләр арасында Аллаһның сыйфатларының мәңгелеге. Заты белән бар булуына инанулары, яхшылык һәм яманлыкның шәригать белән бәйләнешеннән элек акыл белән ирешелүе, Фирка-и Наҗиянең бары тик Әшгариләргә бәйле булуын кире кагу урын алган. Җәдитчеләрнең бу мәсәләләрдәге кайсыбер фикерләрен язудан әүвәл шуны да әйтеп китү кирәк: әгәр тирәнерәк карасак, бу төп бәхәс тарихи бер үткәнгә ия. Ул күптәннән үк дәвам итеп, вакыт узу белән читкә тибәрелгән, хәтта оныттырылырга тырышылган Матуридилек фикере белән Әшгари фикере арасындагы төп фикер үзгәлекләрен яңадан искә төшереп, рационализмга ясалган басым һәм боларның барсын да үз эченә алачак бер тел эзләүдер. Бигрәк тә Мәрҗанинең, бер яктан, кайсыбер мәсьәләләрдә Әшгариләрне тәнкыйть итүе, икенче яктан фәлсәфи мәсьәләләрдә аларны яклап чыгуы да, бәлки, шуның өчендер.

Идел-Урал төбәгендә Матуридилек таралуының икенче бер мисалы, төбәктә басылган гыйлме-хәл һәм гакыйдә китапларында күренә. Бу әсәрләрдә Матуридилекнең төп үзгәлекләренә басым ясалуын күрергә мөмкин. Мисал өчен, «Мохтасар Иман» исемле китапта «Аллаһы Тәгалә үзе һәм сыйфатлары кадимдер, ягъни әүвәле юктыр, даимдер, ахыры юктыр» [*Иман:* 1910. 4–5 б.], – дип әйтелсә, «Көйле Иман» әсәрендә янә сыйфатларның кадим булуы әйтелеп [Гата: 1918. 2 б.] икесендә дә Әһле-Сөннәт терминыннан башка үзгәлек юктыр. Җәдитче язучы Гобәйдулла Мөхәммәт Фәйзи тарафыннан язылган «Мофассал Гыйлме-Хәл» әсәрендә исә иманның мөһимлеге, гамәлнең икенчел булуы, Матуриди һәм Әшгаринең араларында кайбер ихтилаф булса да икесе дә хак мәзһәб булуы, яманлыкның Аллаһыга нисбәт ителә алмавын, яманлыкның кешеләр өчен күрелә белгән бер хакыйкать тәшкил иткәнлеге, Коръәннең Аллаһның кәламы (сүзе) мәгънәсендә булганлыктан, кәламның нәфси һәм ләфзый буларак икегә аерылып, Коръәннең язулары һәм хәрефләре мәхлук мәгънәсенең исә мәхлук булмавы турында әйтелә [Фәйзи: 1933. 1,14, 38–40 бб.].

Казан төбәгендә иң киң таралыш тапкан әсәрләрнең берсе булган, Төркестандагы Суфи Аллаһиярның (ү. 1724) «Сөбател-Гаҗизин» әсәренә шәрех-аңлатма буларак язылган «Рисаләи-Газизәдә»дә Таҗетдин Ялчыгол (ү. 1838) еш кына имам Әгъзамга һәм кайвакыт имам Матуридигә мөрәҗәгать итә. Автор Суфи Аллаһияр кебек үк Хәнәфи традициясе буенча язылган гакыйдә бүлегендә Суфи Аллаһияр тарафыннан игътибарга алынмаган кайсыбер хосусларны ачыклап китә. Кайвакыт исә үзе

дә гади халык өчен язуын сәбәп итеп тирәнгә кермичә, өстән генә үтеп китә. Аеруча Коръәннең мәгънә буларак яратылмавын, сүз буларак яратылуын ачыклаган өлештә, хакыйкать әһеленең мәзһәбе шул булуын әйтеп үткәннән соң башка шәрех биреп тормый [Ялчыгол: 1897. 29–34 бб.]. Аның Аллаһның сигезенче сыйфаты буларак Тәквингә урын биреп артык тирәнгә, кермичә Таҗетдин Ялчыгол Тәквин белән Мөкәвввәннең бер булмавын белгертүе шул бәет белән дәлилләргә тырыша:

«Тәквин илә Мөкәвввән булмады бер, бу сүзне хәтереңдз әйлә әзбәр,

Ошал, Тәквин мәфһүм ки әзәлдер, Мөкәвввән хәдис улса кандә бирдир» [Ялчыгол: 1897. 35 б.].

Суфи Аллаһиярның «Сөбател-Гаҗизин» әсәрендә Хәнәфилек турында искә алынса да имам Матуридинең исеме бер дә очрамый. Ә Таҗетдин Ялчыголның шәрехендә имам Матуриди һәм имам Әшгари хакында искә алына. Тәквин хакында язылганнан соң, Аллаһның кешеләрнең гамәлләрен яратуы һәм аларга өлешчә ихтыяр бирүе хакында әйтеп, җәбер терминының ялгыш булуын аңлата. Ялчыгол җәбернең мәҗбүри бер мәгънәдә булмыйча, өлешчә бер ихтыяр бирелүен һәм Матуридиләр белән Әшгариләр арасындагы аерманы нечкә тәнкыйди бәетләр белән ачыклый:

«Әбел-Мансур Шәех Матуриди, Хәнәфи мәзһәбе дәһрнең фәриде.

Ни тәфвизә ни җәберә мәел итәдер, ул әмере бәйнә әмерәйн китәндер.

Хода халиктыр, анҗак габед касиб, бу тәхкыйк үзәредер бу сүз мөнасип.

Тавассуты җәберә заһиб Әшгаридыр, болар да көфре бидәгатътән биредер.

Бәлидер (сөйләр) Әшгари, әй диле нигарым, минем мохтар юктыр ихтыярым.

Бераз бар мәдхале фигылемдә әһелем, мөҗәррәд фигылә анҗак бер мәхалем.

Моваххид-е игътизалдан ни лаек гыбадуллаһ дыр фигылене халик.

Кибар-ы Мавараэннәһер биһад диде хәл-е Мәҗүс бондан әсгад.

Гаҗәб зәм булды ул каум-е хабисе, Мәҗүс һазиһил-өммәтнең хәдисе.

Улыр габеддә мәгал-фигыль иститәгать, боныңла кәсеб улыр гыйсъян вә тәгать.

Ки Таҗетдин беләдер мәзһәб-е хак, белә язмыш Мәшарикътә бу сабак [Ялчыгол: 1897. 36 б.].

Югарыда искә алып үтелгәннәрдән аңлашылганча, Казан төбәгендә Матуридиның рациональ фикерен алга чыгаруга юнәлтелгән бер хәрәкәт, тырышлык күренә. Без монда бу бәхәсләрдән бары тик ике үрнәк биреп, аларның кайсыбер үзенчәлекләрен билгеләп үтәчәкбез.

А. Яхшылык-яманлык мәсьәләсе (Хөсен-Кубух мәсьәләсе).

Татар җәдитчеләре арасында киң чагылыш тапкан мәсьәләләрнең берсе – акылның тоткан урыны һәм яхшылык белән яманлык мәсьәләсе. Бу мәсьәләне уртага куйган җәдитче галим Шиһабетдин Мәрҗани Әшгариләрнең яхшылыкны Аллаһ кушкан, яманлыкның исә тыйган нәрсәләре буларак кабул итүләрен әйтә һәм аларның мөбах булганны әмер ителгән бер нәрсә буларак кабул итмичә, сәвап яки мактау белән бер бәйләнеше булмавы фикерен яклауларын белдерә. Үзе исә әмер ителгән нәрсәләрнең шәригать кушудан элек тә күркәм тарафы булуы хакында Хәнәфиләр белән Могътәзиләләрнең бер фикердә булуларына басым ясый. Мәрҗани Нәхел 90, Әгъраф 28 һәм 157-нче аятләрне дәлил итеп күрсәтеп, әмер ителгән нәрсәләрнең гаделлек һәм гүзәл белән сыйфатланган булуына ишарә итүен, тыелган нәрсәләрнең исә күркәмсезлек белән сыйфатланган булуына ишарә итүе фикерен яклый. Хәнәфиләрнең яхшылык һәм яманлык әмер белән тыюны кирәклеген, аларның ишарәтләренең хитап барлыкка килүдән элек тә сабит булуына басым ясый. Бу хакта Хәнәфиләрнең Могътәзиләдән башка төрле фикерләүләренә ишарә иткән Мәрҗани, Могътәзиләнең акылны әмер итүче буларак кабул итеп, акыл яман күргән нәрсәләрне харам, яхшы күргән нәрсәләрне хәләл итеп кабул итүләрен, хәлбуки Хәнәфиләргә күрә әмер итүченең бары тик Аллаһ булуы, шунлыктан аларның бары тик шәргый хөкемнең фәкать тик хитап белән сабит булуын белдерәдер. Ягъни, асылда Могътәзилә белән Хәнәфиләр арасындагы аерма кечкенә, ләкин ул бик мөһим. Шунлыктан булса кирәк, Мәрҗани Тафтазани сөйләгән кебек бары тик кайсыбер Хәнәфиләр белән Могътәзиләнең аерым гамәлләрнең яхшы яки яманлыгын гамәлнең затында яки сыйфатында булып, акыл ярдәмендә беленә алуын һәм аның ярдәмендә гамәлне кылган кешенең макталуын һәм ахирәттә бүләкләнүен, яман гамәл булганда шелтәләнеп җәза бирелүе фикерен яклаулары хакында биргән мәгълүматы тулы, төгәл түгел. Чөнки аның уенча, бу караш Хәнәфиләрнең кайберләре тарафыннан гына түгел, ә барысы тарафыннан да уртак кабул ителгән бер караш. Монда Тафтазани аңлый алмаган нокта Хәнәфиләр арасындагы фикер каршылыгының ул уйлаганча түгел, ә бары тик шәригать әмер итүдән элек яхшылыгы һәм яманлыгы мәгълүм булган нәрсә белән бәйле бер хөкемнең булуы яки булмавы мәсьәләседер [Мәрҗани: 1307/1889. 241–245, 266 б.; Kudaynetov: 2008. 101–104 ss.].

Муса Җаруллаһ яхшылык һәм яманлык (әхлакый яхшылык һәм яманлык) белән бәйле ислам фикер тарихындагы карашларны Әшгариларның шәригать хөкемнәренә таянып, Могътәзиләләрнең исә бары тик акылга таянып аңлатуларын әйтә. Иман-шөкер кебек кайбер нәрсәләрдә Хәнә-

филәрнең дә: «Яратучының барлыгына иман һәм нигъмәт иясенең нигъмәтләренә шөкер итү акылның хөкеме белән вәҗиптер», – дип Могътәзиләләргә иярүләрен белдерә. Ләкин ул Хәнәфиләрнең бу карашларының Могътәзиләләрдәге кебек Аллаһны мәҗбүр итүгә нигезләнмәгән булуын да белдерүне кирәк дип таба. Җаруллаһ Могътәзиләләрнең карашларын бәяләгәндә бу карашның да өлешчә дөрес булуын, әмер һәм тыюлардагы файдаларны акыл аңлый алачагын һәм акылның хәлифәлек шәрәфе белән шәригатьтә идарә итә алачагын белдерә. Ибн Гарәбинең дә «Фотухат» исемле әсәрендә бу карашны яклавын белдергән Җаруллаһ, бу фикере белән акылның, әйберләрнең, ягъни предметларның, хакыйкатен һәм хикмәтен белә алачагын белдерүче имам Матуриди юлын дәвам иттерәдер.

Шулай итеп, Җаруллаһ яхшылык һәм яманлык хакында үзенең дә шуны кабул итүен белдергән өченче бер караш, «имамларның имамы», ягъни Әбу Хәнифәнең, фикере хакында әйтеп уза. Бу карашка күрә яхшылык һәм яманлык акылга нигезләнәдер. Фәкать акыл хөкем бирүче түгелдер. Акылның хөкемнәрне һәм мәсләхәтләрне аңлый алачагын белдерү белән бергә, аның аеруча җәмгыяви мәсләхәтләргә нигезләнүе белән бәйләгән Җаруллаһ, монда мәҗбүр итүнең булмавын да өстәп куя. Могътәзилә карашындагы акылның кайбер гамәлләре җәмгыяви мәсьәләләрдә хөкем бирә алмавындагы читенлекләрне бу мәзһәбнең, ягъни Хәнәфиләрне, хәтта Әшгариләрне дә узуын язган Җаруллаһ, Хәнәфиләрнең карашларын «Инсан хөрриятенә, акылның иҗтиһадына һәм һәр бер хосуста фикерләүгә иң кулай мәзһәб», буларак күрә.

Б. Сыйфатлар мәсәләсе.

Татар җәдитчеләре арасында Курсавидан башлап иң күп игътибар бирелгән мәсьәлә сыйфатлар мәсьәләседер. Бу хакта иң беренче булып телгә алган җәдитче галим Габденнасыйр Курсави (ү. 1812). Ул Гомәр Нәсәфинең (ү.537/1142) *«Гакаид»* исемле әсәренә язган шәрехенең кереш өлешендә үк моңа урын бирә. Курсави Тафтазаниның бу китапка бер шәрехе булуын, ләкин аның бу шәрехне гаклый карашлар һәм фәлсәфи кагыйдәләргә нигезләүләр белән тутыруын белдерә [Курсави: 2–4 бб.]. Курсави кайсыбер Әшгариләрнең Аллаһның сыйфатларын мөмкин буларак белгертүләрен бозык бер караш буларак кабул итүен, аларның болай сыйфатлауларының нигезендә әгәр вәҗип булса, вәҗипләр артачагыннан курку булуын, хәлбуки, болай булуының мөмкин түгеллеген белдерә. Чөнки, аның фикеренә күрә, сыйфатлар Аның затындадыр һәм шул ук вакытта үзләреннән башка бер нәрсә түгелдер, шуңа күрә Аллаһның заты сан ягыннан да бер вәхдәт (берлек) белән сыйфатландырылгандыр [Курсави: 16–17 бб.].

Сыйфатлар турында Мәрҗани ни кадәр генә Әһле Сөннәт вә әл-Җәмәгать Аның «заты белән (гайны) бер үк тә түгел аерым (гайры) да түгел», – дип белдерсә дә, бу сүзнең ике төрле мәгънәсе булуын бәян итә. Беренче интерпретация Аллаһның үзен Коръәндә камил сыйфатлар белән сыйфатлавы. Шулай ук пәйгамбәребезнең дә моны дәвам итүе, нәтижәдә аңа охшаш бер нәрсәнең дә булмавына басым ясалуы. Мәрҗани тарафыннан игътибар ителгән нәрсә монда шул: Аллаһның сыйфатларының барлыгы хакындагы карашның бөтенесе тарафыннан да кабул ителеп, үзенең әйтүенчә моны гавам халкына аңлатылачак өлешедер. Бу беренче интерпретация, аның фикеренә күрә, имани, ягъни кабул итүгә нигезләнгән интерпретациядер. Аның тарафыннан Икани-Гыйрфани дип аталган икенче интерпретация исә сүздән бигрәк мәгънәгә әһәмият бирүче, рациональ бер ачыклау рәвеше. Бу карашка күрә, Мәрҗани сыйфатларның мәгънә буларак Аллаһның затыннан булуын һәм бар булу ягыннан Аңардан аермалы булмавын яза. Бу икенче интерпретациянең философлар һәм суфи-фәлсәфәчеләрнең төшенчәсе икәненә ишарә иткән Мәрҗанинең Мулла Җаминең философия,тәсаввуф һәм кәламны үзара килештерергә тырышуы *«Дөррәтел-Фахирәсеннән»*, Садретдин Ширазинең *«Әсфар-ы Әрбагасыннан»*, Ибн Гарәбинең *«Фотухатыннан»*, аеруча Газалидән мисаллар китерүе [Мәрҗани: 1287/1870. 7–8, 223 бб.; Мәрҗани: 1888. 156–157 бб.] аның нинди чыганаклардан фикер илһамы алуын өйрәнү өчен мөһим урын алып тора. Аеруча ул санап иткән шәхесләрдән Мулла Җами, искә алып үтелгән әсәрендә, бар булу табигатенең Аллаһта һәм башка мәхлукларда бер булуы хакында имам Әшгаригә каршы төшә һәм аның карашының ялгыш булуын дәлилләп «вөҗүднең мәхлуклар өчен уртак булуын турыдан туры түгел, ә мәгънә буларак» [Бу фикер хакында карагыз: Şamil Öçal: 1999, cilt:1. 81–104 ss.] кулланылу фикерен яклый.

Мәрҗани борынгы чор Хәнәфи галимнәренең, кайсыбер фәкыйһләрнең һәм суфи шәехләренең Аллаһның сыйфатлары хакында шәригать тарафыннан исбат ителгәннәрен исбат итеп, кире кагылганнарының кире кагылуларын һәм гайны (Аның белән бер үк) гайре (Аңардан башка булган) бәхәсләренә катнашмауларын белдерә. Хәлбүки Әшгари һәм аңа иярүчеләр үз терминнары белән сыйфатның гайны һәм гайры булуын кире какканннар. Ул Тафтазани мисалындагы кебек сыйфатларның була алуын кабул итүчеләрнең дә булуын, аның бу фикере, бәлки, Фәхретдин Разидән алынган булуы ихтимал икәнен белдерә. Ләкин шунда ук Разинең мондый фикерне сөйләмәвен дә өстәп куя. Аның фикеренә күрә, Рази сыйфатларны мөмкин һәм затка гайре буларак тасвирлый. Ләкин ачык рәвештә сыйфатлар мөмкиндер дип әйтми. Разиның максаты «сыйфатларның вәҗибәтүн би-зател вәҗип» булуын бәян итү

[Карагыз: Мәрҗани: 98. 107 бб.]. Асылда Мәрҗани философлар белән кәлам галимнәренең һәр вакыт үзгәреп торган вакыйгаларны сабит бер кадимгә арадашчысыз бер бәйләнештә булулары фикерендә бер үк карашта булуларын, бары тик бу бәйләнеш хакында гына бәхәсләшүләрен әйтә. Аның фикеренә күрә философлар моңа соңы булмаган вакыйгалар дип әйтсәләр, кәлам галимнәре бу мәсьәләдә икегә бүленәнләр. Беренче төркемгә ирадә тәгаллукаты, икенче теркемгә исә ирадә сыйфаты дип исем бирелгән. Мәрҗани бу ике төркемнең фикеренә каршы чыга. Ирадә сыйфаты бәйләүче буларак кабул ителгәндә вакыйгаларның барлыгына сәбәп булган һәм аны билгеләгән нәрсәнең дә үзгәрүчән булуы киләчәген белдерә. Шулай ук ирадәнең тәгаллукаты бәйләүче булганда да моңа охшаш бер вәзгыять барлыкка киләчәк, тәгаллукат үзгәргәч, Аллаһның үзе дә үзгәргән нәрсәләргә һәм заман үтүенә бәйле булачак [Мәрҗани: 1317. 25 б.]. Нәкъ менә монда безнең фикеребезгә күрә, Мәрҗани Аллаһның сыйфатларына да заты кебек кадим һәм сабит булуын сөйләве рәвешендә философлар белән Матуриди фикере арасындагы якынлыкны күздә тота. Чөнки аның башка бер әсәрендә дә искә алуына караганда, философлар билгеле бер «мөмкин»нең борынгылыгын дәлилләргә тырышуда, мәңгелек һәм үзгәрүчән өлешләрнең бер-бер артлы килүче, дәвам итүче табигатьне исбат итүгә тырышудыр. Чөнки бу дәвам итүчән табигать дәвам итү җиһәтеннән кадим булган бер яратучыдан, ягъни Тәңредән барлыкка килеп, үзгәрүче өлешләре җиһәтеннән дә вакыйгаларның барлыкка килүендә бер башлангыч булуыдыр [Мәрҗани: 1317. 39 б.; Мәрҗани: 1888. 69 б.]. Мәрҗани һәм аның эзеннән баручы Мөхәммәт Нәҗип Түнтәри кебек җәдитчеләр бер яктан тәүхид белемен кәламнан аерырга тырышып, инанырга тиешле нәрсәләрне тәүхид белеменә керткәннәр. Икенче тарафтан исә аннан читтә калганнарының бәхәс темалары булуларын әйткәннәр. Моның белән бәйле кәлам галимнәре белән философлар арасындагы бәхәсләрне килештерергә тырышкан җәдитчеләрнең фикер тарихы буенча бик күп мәсьәләдә уртак фикердә булган философ һәм суфи-философларның карашларына өстенлек бирүләре дә игътибарны җәлеп итә.

Югарыда язып үтелгәннәр белән тарихи чынбарлыкларны чагыштырганда, Әшгариләрнең башлангыч чордагы текстларында бары тик Матуридиләргә генә хитап итмәүләре, ә бәлки аның урынына Хәнәфиләргә бәйле Могътәзилә, Кәррамийә һәм Нәҗҗарийәгә хитап итүләре ачыктыр. Шулай булгач, Әшгариләр бары тик Матуридиләрне генә игътибарсыз калдырмаганнар. Шул ук вакытта Хәнәфилек белән бәйле акыл, мәгърифәтуллаһ, хикмәт, яхшылык һәм яманлык кебек мәсьәләләрдә Могътәзилә исеме белән, иман мәсьәләсендә Мөрҗигә исеме белән, гамәлләр

белән бәйле буларак, Нәҗҗарийә исеме белән тәнкыйть иткәннәр [Ка1аусі. 296 б.]. Монда аларның пассив булулары хакында әйтелсә дә, чын мәгънәсендә бер пассивлыкка караганда үз-үзләрен саклау һәм хакыйкатьне эзләргә тырышу дип әйтергә мөмкин. Хакыйкатьтә татар җәдитчеләренең тырышлыклары яңа бер фикерләү барлыкка китерү һәм хакыйкатьне табарга тырышудан гыйбарәт иде.

Әдәбият

Имам Әхмәт Гәрәй бин Мехәммәт Гата. Көйле Иман, Казан 1918.

Гобәйдулла Мөхәммәт Фәйзи, Мофассал Гыйлме-Хәл, Tokyo 1933.

Курсави, Шәрхел-Җәдит Галә ән-Нәсәфи, Сөләймания, Хаҗи Мәхмут Әф., 1394/1.

Мохтасар Иман, Казан, 1910.

Мәрҗани, Азбел-Фурат. Истанбул, 1317.

Мәрҗани, Бәркыл-Вамиз, Казан, 1888.

Мәрҗани Шиһабетдин. Китаб әл-Хикмәте әл-Бәлига әл-Җәннийә фи Шәрхи әл-Гакаид әл-Хәнәфийә, Вячеслав Матбагасы, Казан, 1888.

Мәрҗани Шиһабетдин. Назурател-Хак фи Фарзийети әл-Гыйша ин ләм Йәгыйб әш-Шәфәкъ. Хизанә Матбагасы, Казан, 1287/1870.

Мәрҗани Шиһабетдин. Хикмәтел-Бәлига.

Мәрҗани, Хизамәтел-Хәваси. Казан 1307/1889.

Ризаэтдин бин Фәхретдин, Асар, 3.т.

Таҗетдин Ялчыгол, Рисаләи Газизә Шәрхе Сөбател-Гаҗизин, Казан, 1897.

Ка1аусі. б. 296.

Said Ali Kudaynetov, Şihabüddin el-Mercânî'nin Usûl-I Fikih Analayşi-Hizâmetü'l-Havâşî li-izâhati'l-Gavâşi Adli Eseri Bağlaminda, AÜSBE Basilmamiş YüLisans Tezi, Ankara 2008, s. 101–104.

Şamil Öçal, «Mutlak Hakikat ve Diğerleri-Molla Cami'de Tasavvuf Felsefesi», Tasavvuf: ilmi ve Akademik Dergisi, 1999, cilt:1, s. 81–104.

ВЕХИ ЖИЗНИ И НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СИБИРСКОГО ЭТНОГРАФА Ф. Т. ВАЛЕЕВА *

К 100-летию со дня рождения **.

З. А. Тычинских

Фоат Тач-Ахметович Валеев родился 14 ноября 1918 г. в деревне Яланкуль (Еланлы) Большереченского района Омской области.

В анкетных данных о своем социальном положении Фоат Тач-Ахметович коротко сообщал – «родом из крестьян». Его отец, Валеев Тач-Ахмет (Тачи-Ахмет) Шарипович (1890–1984 гг.), был человеком грамотным, имел мусульманское образование. В 1927–1928 гг. он работал председателем сельского совета, а в 1930-е гг. – в сельском магазине потребительной кооперации, затем, вплоть до выхода на пенсию, в колхозе. Мать, Валеева (в девичестве Шихова) Фатиля Мукменовна (1990–1986 гг.), была домохозяйкой.

В 1934 г. Ф. Валеев окончил неполную среднюю школу, затем в 1934–1936 гг. учился на рабфаке Омского сельскохозяйственного института. В 1937 г. Ф. Т. Валеев поступает в Омский педагогический институт, где учится в 1937–1938 гг. на филологическом факультете, а уже в послевоенный период, в 1946–1948 гг., он продолжил учебу в том же институте, закончив исторический факультет. В 1936–1939 гг. Валеев работал учителем истории в родной д. Яланкуль.

Учебу и педагогическую деятельность прервала военная служба, а затем – Великая Отечественная война. Военная служба стала одной из важных составляющих в жизни Ф. Т. Валеева. Военнослужащий Советской армии в 1940–1945 и 1950–1961 гг., службу он закончил в звании полковника. Ф. Т. Валеев награжден тремя орденами Отечественной войны I и II степени и многими медалями.

* Публикуя эту статью, редакция в дальнейшем предполагает опубликовать в журнале и иные материалы, авторы которых придерживаются несколько других взглядов относительно средневековой этнической истории сибирских татар – важного звена средневековой татарской этнической общности Улуса Джучи и других татарских государств более раннего времени.

** Статья подготовлена в рамках темы ФНИ № 0408-2018-0001 и проекта РФФИ №16-01-00476-ОГН.

После окончания войны, в течение 1948–1950 гг., Ф. Т. Валеев работал начальником вечернего университета марксизма-ленинизма при Омском гарнизонном Доме офицеров и преподавал историю СССР в университете и Омском государственном педагогическом институте. В 1950–1961 гг. он находился на военной службе и работал преподавателем в Омском танково-техническом училище, а в 1960–1962 гг. – старшим преподавателем кафедры общественных наук Омского машиностроительного института и учебно-консультативного пункта Всесоюзного заочного финансово-экономического института.

В 1962 г., по окончании военной службы Фоата Тач-Ахметовича, семья Валеевых переезжает в Казань, где он работает сначала преподавателем кафедры общественных наук, доцентом кафедры марксизма-ленинизма (1962–1978 гг.), затем заведующим кафедрой (1979–1980 гг.), а с 1980 по 1991 гг. (до выхода на пенсию) – профессором кафедры политической истории Казанской государственной архитектурно-строительной академии.

Интерес к истории родного народа проявился у Фоата Тач-Ахметовича уже в студенческие годы. Он принимал участие в одной из первых этнографических экспедиций к сибирским татарам, которая состоялась в далеком 1938 г. – в экспедиции И. П. Струковой к татарам Омской области.

Сам родом из сибирских бухарцев, свою первую диссертационную работу Ф. Т. Валеев посвятил изучению данной группы. В июне 1965 г. на объединенном Ученом совете Отделения общественных наук Академии наук Узбекской ССР в г. Ташкенте, Ф. Т. Валеев защитил кандидатскую диссертацию на тему «Сибирские бухарцы во второй половине XIX–нач. XX вв. (историко-этнографический очерк)». Научным руководителем Валеева был известный специалист по истории Средней Азии и Восточного Туркестана, доктор исторических наук, профессор, заслуженный деятель наук и Узбекистана Х. З. Зияев.

В дальнейшем изучение сибирских бухарцев становится одним из важных направлений научных изысканий Ф. Т. Валеева. В монографиях и научных статьях он уделил значительное внимание истории узбеков, таджиков, каракалпаков и некоторых других народов Средней Азии, переселившихся в разные районы Западной Сибири на постоянное жительство и получивших обобщающее название «бухарцев» или «сибирских бухарцев». Им были введены в научный оборот новые материалы по истории и культуре сибирских бухарцев и показана роль последних в развитии культуры сибирских татар, а также и других тюркских народов Сибири и сопредельных территорий в XVII–XX вв.

Как определял сам Фоат Тач-Ахметович, на дальнейшее формирование его научных взглядов и позиций оказали большое влияние такие ученые, как доцент Омского государственного педагогического института Н.В. Горбань, профессор, заслуженный деятель науки Узбекистана Б.В. Лунин, доктор исторических наук С.И. Вайнштейн (Москва), доктор исторических наук З.П. Соколова (Москва).

Именно известный советский этнограф С.И. Вайнштейн стал научным консультантом Фоата Тач-Ахметовича по подготовке докторской диссертации на тему «Сибирские татары (проблемы этнокультурного развития во второй половине XIX–нач. XX вв.)», которая была защищена в 1988 г. в Институте этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР в г. Москве. Ученое звание доцента Ф. Т. Валеев получил в 1969 г., звание профессора – в 1989 г., заслуженного деятеля Республики Татарстан – в 1990 г.. А с 1997 г. он стал действительным членом Международной тюркской академии.

Основные результаты научных изысканий Ф. Т. Валеева изложены им в монографиях «Западносибирские татары во второй половине XIX–нач. XX вв.: Историко-этнографические очерки» (Казань, 1980 г.), «Сибирские татары: культура и быт» (Казань, 1992, 1993 гг.), «Сибирские татары: этнокультурные и политические проблемы возрождения» (Москва, 1996 г., в соавторстве с С. М. Исхаковой), «Татары Западной Сибири: история и культура (Новосибирск, 1996 г., в соавторстве с Н. А. Томиловым). Общее число его публикаций составляет более 200, в том числе более 130 научных статей и 4 монографии.

Таковы основные вехи научной и преподавательской деятельности Ф. Т. Валеева.

Что касается оценки научного вклада ученого в отечественную этнографию и историю, то такой известный специалист по этнографии татар Сибири Н. А. Томилов, определяет его следующим образом: «Серьезным представляется вклад Ф. Т. Валеева в изучение этногенеза тоболо-иртышских татар. Хотя данная проблема не может и сегодня считаться решенной до конца, все же вопросы о роли кыпчакского и алтайского компонентов в составе сибирских татар благодаря его исследованиям в какой-то степени можно считать изученными. Наибольшее внимание в своих работах Ф. Т. Валеев уделил типологическому и сравнительно-генетическому исследованию хозяйственных занятий, материальной и духовной культуры, семейной обрядности, общественному быту тоболо-иртышских татар. Ему удалось выявить общие черты в культуре разных групп сибирских татар, отметить многие особенности в этнокультурном облике отдельных этнических и этнографических групп, выделить этнокультурные

компоненты. Это позволило значительно углубить решение проблемы этнической истории сибирских татар, выявить их разнообразные этногенетические и историко-культурные связи со многими народами нашей и соседних стран».

Пожалуй, главным итогом научной деятельности ученого, является то, что он, по словам Н.А.Томилова, «первым в этнографии вышел на фундаментального уровня монографическое изучение самого многочисленного коренного народа Западной Сибири» – сибирских татар.

Сегодня многие направления исследований, которые были обозначены в работах Ф.Т.Валеева, продолжают сибирские этнографы, работающие в научных центрах Омска, Томска, Тобольска и Тюмени, а также исследователи из других научных центров (Казань, Москва и т.д.).

Важное место в исследованиях Фоата Тач-Ахметовича на протяжении всей его творческой деятельности занимала сфера духовной культуры. Ряд его статей посвящен реликтам домусульманских верований у сибирских татар. Фоатом Тач-Ахметовичем была изучена история проникновения ислама в Западную Сибирь, роль религии в распространении среди сибирских татар арабской письменности и восточной культуры. Ученый показал, что ислам, как одна из ведущих мировых религий, сыграл важную роль в развитии культуры сибирских татар, что благодаря грамоте, основанной на арабской графике, сибирские татары могли читать произведения писателей и ученых Средней Азии, а благодаря «мусульманскому» образованию, преподававшемуся в мектебе и медресе, уровень грамотности татарского населения, по данным переписи 1897г., был значительно выше, чем у других народов Сибири, включая и русских.

Большое место в научных изысканиях Фоата Тач-Ахметовича, особенно в последние годы, занимало изучение жизни и деятельности ярких представителей сибирско-татарского народа, оставивших заметный вклад в истории, культуре, общественной жизни. Он одним из первых обратился к изучению жизни и творческого наследия великого сына сибирско-татарского народа Габдрашита Ибрагимова, имя которого в годы советской власти старательно замалчивали, считая его «пантюркистом» и «панисламистом». Ф.Т.Валеев показал его большую просветительскую роль «не только в истории развития культуры татарского народа в целом, но и многих других тюркских народов-мусульман России в конце XIX и начале XXвв.».

В работах Ф.Т.Валеева освещена деятельность таких выдающихся представителей татарского народа, как поэт и педагог М.Юмачиков, меценат и просветитель Н.Сайдуков, сказитель С.Зайнитдинов, архитектор М.Булатов и многие другие.

Одним из важных для Ф. Т. Валеева являлся вопрос, который остается дискуссионным и на сегодняшний день – о степени консолидации сибирских татар в единую этническую общность и о характере данной общности. По мнению Ф. Т. Валеева, сибирские татары начали консолидироваться в «народность» в XV–XVI вв., в период Сибирского ханства, сформировавшись на рубеже XIX–XX вв. в так называемую «буржуазную» народность. При этом «буржуазную народность» сибирских татар ученый отличал от «буржуазной народности» поволжских татар. По мнению Ф. Т. Валеева, «сибирские татары представляют собой самостоятельную этническую общность с присущими ей такими устойчивыми признаками и свойствами, как язык и территория, экономическая общность и религия, этническое самосознание, эндогамия, а на раннем этапе своего развития и социально-политическая общность – Сибирское ханство». Определяющим этапом в формировании сибирско-татарского этноса Ф. Т. Валеев выделял период средневековья. Он отмечает, что «именно в рамках Сибирского ханства возникли основные предпосылки для объединения тюркоязычного населения в единую народность». Данная проблема лежит в русле общих дискуссий в исторической науке относительный подходов по выработке концепции формирования татарского народа.

Вместе с тем, активная научная деятельность Ф. Т. Валеева была направлена на то, чтобы на основе научных данных показать, что сибирские татары – коренное тюркское население Западной Сибири, формировавшееся на данной территории, имели древние исторические корни, свою средневековую государственность и богатое культурное наследие. И во многом ему это удалось доказать.

Фоат Тач-Ахметович глубоко понимал, что национальное самосознание народа неразрывно связано с его историей и культурой. Это самосознание является синтезом исторической памяти, зова крови, языковой и религиозной самоидентификации. И история только тогда приобретает значение для народа, когда становится частью его национального самосознания.

Одними из важнейших качеств личности Ф. Т. Валеева были цельность, честность, целеустремленность, бескорыстное служение своей Родине и народу.

Так получилось, что Ф. Т. Валеев прожил большую часть жизни в Казани, а умер и похоронен в Москве. Но свою жизнь он посвятил служению сибирским татарам, из среды которых он вышел.

ТОРМЫШНЫҢ ИҢ ГҮЗӘЛ МИЗГЕЛЕ

15 октябрь көнне Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты җитәкчесенең беренче урынбасары Данис Фәнис улы Шакиров гомеренең иң гүзәл бәйрәме – 30 яшьлек юбилеен билгеләп узды.

Данис Фәнис улы 2006–2011 елларда Казан (Идел буе) федераль университетының филология факультетында белем ала. Студент егет беренче көннән ук иҗтимагый тормышта кайный башлый: уку дәверендә факультетның профсоюз оешмасы җитәкчесе; «Шәхес-2009», «Шәхес-2010» программасының авторы һәм җитәкчесе. Аның Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма конгрессы уздырган чараларда даими катнашуы да эзсез калмый – 2011 елны Казан (Идел буе) федераль университетын кызыл диплом белән тәмамлап, ул бу оешманың Башкарма комитетына эшкә урнаша. КФУ аспирантурасында укуын тәмамлап, филология фәннәре кандидаты гыйльми дәрәҗәсен дә яклый. Хезмәт юлын әйдәп баручы референттан башлаган Данис Шакиров БТК Башкарма комитетының җирле оешмалар белән эшләү бүлеге мөдире вазыйфасын башкару дәрәҗәсенә дә ирешә.

2014–2015 елларда махсус чакыру буенча ул Татарстан Республикасының Мәгариф һәм фән министрлыгында төбәкара хезмәттәшлек секторы мөдире булып эшли. 2015 елдан Данис Фәнис улына Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты җитәкчесенең беренче урынбасары дилбегәсе тапшырыла.

Яшь булуына карамастан, эш дәверендә Данис Фәнис улы коллективта гына түгел, ә татар дөньясында да ихтирам казанырга өлгерде. Дөньяның төрле почмакларында, төрле даирәләрдә тәрбияләнеп, үзләренә хас менталитетлы, иҗтимагый оешмалар эшчәнлеген әйдәп баручы җитәкче, милләттәшләребез, Башкарма комитет хезмәткәрләре белән идарә итүнең җиңел хезмәт түгеллеген аңлап эш итә. Кем әйтмешли, һәркеменең үз көе, үз фикере, үз мәнфәгате. Оешма җитәкчеләренең күбесе, озак еллар эшләп, халкыбыз киләчәге өчен милли хәрәкәттә утны-суны кичеп чарланган, чыныккан, олы тәҗрибә туплаган шәхесләр. Һәркайсы белән уртак тел табып, эшлекле мөнәсәбәтләр урнаштырып, барысын бер йодрыкка туплау, мөгаен, яшь җитәкче өчен иң төп максатларның берсе булгандыр. Студент чагыннан ук җәмәгатьчелек белән эшләү тәҗрибәсе булу, җор телле, киң күңелле, һәрчак кешелекле була белүе максатына ирешүгә аңа моңарчы олы терәк булды. Аның үзенә генә хас холкы, тыйнак һәм сабыр була белүе көндәлек тормышында, көтелмәгәндә аяк астыннан килеп чыккан мәсьәләләрне чишүдә дә һәрвакыт ярдәм итеп килде.

Татар төбәк тарихы белән шөгыльләнүчеләр исеменнән без Данис Фәнис улын гомер бәйрәме белән тәбрик итәбез! Тормыш юлың җиңелдән булмаса да, тоткан кыйблаң – туры, күңелең – горур, рухың нык һәм көчле. Шулай калсын да. Ходай Тәгалә саулык-сәламәтлектән аермасын, озын-озак еллар милләтебезгә армый-талмый хезмәт итәргә насыйп итсен.

Иң изге теләкләр белән, «Туган җир/Родной край» журналы редакциясе.

ХУШЛАШУ

НЕКРОЛОГИ

БОЛЬШОЙ ПЕДАГОГ И НЕУТОМИМЫЙ КРАЕВЕД (памяти Г.Х. Хазиева)

Педагогическая и краеведческая общественность Татарстана и Кукморского района РТ понесла огромную утрату: ушел из жизни высокопрофессиональный учитель – педагог, неутомимый краевед-следопыт, отличный человек и друг Гомер Хашимович Хазиев (2.01.1959–25.07.2018).

Он посвятил свою жизнь обучению и воспитанию детей, много лет руководил в качестве справедливого и высокопрофессионального директора Олуязской средней школой, был активистом республиканского и всероссийского движения «Снежный десант», удостоен за свои благие дела и поступки звания «Человек-золотой сердце». Его имя занесено в энциклопедию «Лучшие люди России».

Писать о факте смерти этого замечательного человека, друга и коллеги, которого я хорошо знал с 1999 года, мне нелегко. Будто на его родине остановилось время. Я понимаю, как трудно его родным и близким, учителям и ученикам Олуязской школы (ее он строил вместе с ними и где он был до последней минуты своей жизни), коллегам-учителям и краеведам из районов Татарстана, активистам «Снежного десанта».

Тяжело всем, кто его знал, уважал и любил. Он был Личностью.

Но с другой стороны, писать о нем мне чуть легче, ибо я не участвовал в его похоронах (находился в командировке), узнал о трагическом факте позже, через друзей и коллег, через заведующего музеем-мемориалом Великой отечественной войны НМ РТ М.В. Черепанова и чрез его земляков – кукморцев.

Он был настоящим Человеком, истинным педагогом и руководителем. Все – свою энергию, душу и время он отдал школе, родным и землякам… Он постоянно думал о школе, до последней минуты находился на работе. Он ушел неожиданно – упал в пришкольном участке и его не стало. У него было много планов, даже невыполнимых. Он всегда торопился, хотел все успеть, всегда всем помогал. Учил молодых, советовал, пытался анализировать свои поступки и деятельность.

Документы, книги и письма писал скрупулезно, фундаментально, может быть чувствовал, что скоро уйдет. Кто знал, что его сердце остановится так быстро и мгновенно. Ему исполнилось всего 59 лет.

Гомер Хашимович родился 2 января 1959 г. После окончания Олуязской восьмилетней и Больше-Сардекской средней школ, стал студентом естественно-географического факультета Казанского государственного педагогического института. Затем Г.Х. Хазиев служил в рядах Советской Армии. После возвращения из рядов Вооруженных сил он исполнял обязанности директора Туембашской школы, позже работал заместителем директора по воспитательной работе Яныльского профессионально-технического училища(лицея). С 1994 г. до последней минуты жизни – он бессменный директор Олуязской средней школы. Как уже было сказано, внес большой вклад в строительство нового, современного здания сельской школы, всегда старался на благо учеников, учителей и родителей. Он был не только талантливым, но и уникальным идеологом. Основное внимание уделял как обучению детей, так и воспитанию у учащихся важнейших жизненных качеств: любви к родному краю и своему народу, преданности Отчизне, патриотизму, интернационализму, долгу и чести.

В этом деле и сам являлся живым примером: начиная с 1991 г. работая уже в качестве заместителя директора по воспитательной работе Яныльского ПТУ, ежегодно возил поисковую группу на экспедицию в Мясной Бор Новгородской области, на поиски останков неизвестных солдат Великой Отечественной войны. Он, вместе с поисковиками, жил в палатках в болотистых местах, через сердце пропуская кровопролитные события 1942 г.

Благодаря его деятельности и активности учеников пополнились экспозиции Кукморского районного историко-краеведческого музея, школьных музеев Яныля, Олуяза, Большого Сардека и других, а также Музея мемориала Великой Отечественной войны Национального музея РТ (в Казанском Кремле). По итогам поисковых экспедиций в Олуязской и других школах Кукморского района по инициативе Г.Х. Хазиева проводились научно-практические конференции, выпускались газеты, писались рефераты и конкурсные работы. Результаты этих поездок Хазиев, его ученики и коллеги докладывали на различных республиканских и всероссийских краеведческих конференциях.

Гомер Хашимович также являлся инициатором и автором выпуска «Книги памяти» (по Кукморскому району РТ), куда вошли имена земляков, павших смертью храбрых на полях брани в годы Великой Отечественной войны. В решении многих вопросов по этому направлению он активно сотрудничал с членами Главной редакции «Книги памяти РТ»

(гл. ред. – профессор А.А. Иванов) и Музеем-мемориалом Великой Отечественной войны НМ РТ (зав. – М.В. Черепанов) и Кукморским историко-краеведческим музеем (дир. – Л.А. Давлетшина). Мне также посчастливилось многократно встречаться и работать в различных направлениях с Г.Х. Хазиевым. Я часто приезжал в 2000-е годы в Олуязскую СОШ и принимал вместе со студентами ТГГИ и ТГГПУ (в которых я работал проректором по научной работе и заведующим кафедрой истории и этноархеологии) в региональных краеведческих конференциях, проводимых на базе сельской школы.

В 2003 г. с группой студентов ТГГИ мы ездили в Крым для знакомства с туристическими местами полуострова, где процветали великие цивилизации (в том числе Золотой Орды и Крымского ханства), а также с целью подписания договора о сотрудничестве между ТГГИ и Крымским государственным инженерно-педагогическим университетом и проведения игры КВН между командами двух братских вузов. В нашу команду влились Г.Х. Хазиев и две девочки-ученицы Олуязской СОШ, которые участвовали во Всероссийском конкурсе самодеятельных татарских групп «Сөембикә варислары» и стали дипломантами. В последний день поездки, во время церемония подписания Соглашения между ТГГИ и КГИПУ, Г.Х. Хазиев проявил инициативу и вручил коллективу Крымского вуза 2 экземпляра национальных татарских костюмов. Это был прекрасный сюрприз.

Отмечу также, что в 1999 и 2004 гг. Заказанский отряд Золотоордынской комплексной историко-археологической экспедиции ТГГИ и АН РТ (рук. – А.А. Бурханов) проводил рекогносцировочные и стационарные исследования в Кукморском районе РТ. В ходе работ в ряде селений в 2004 г. частичную материальную помощь экспедиции оказал Г.Х. Хазиев, наши студенты жили и питались на базе Олуязской СОШ. В дальнейшем наше сотрудничество продолжалось в ходе проведения Региональных научно-практических конференций по истории и культуре районов РТ, проведенных в городе Казани (на базе Казанского педколледжа), в райцентрах – г. Кукморе, г. Зеленодольске, г. Арске, с. Богатые Сабы, с. Базарные Матаки и др.

Оценкой работы Г.Х. Хазиева служат нагрудные знаки «За заслуги» Военно-мемориального центра РФ, «За активный поиск» Министерства обороны РФ. Он был награжден медалью «В память 1000-летия Казани» и «90-летие Татарской АССР», грамотами и благодарственными письмами Исполкома ВКТ, редакции «Книга памяти РТ», глав районов РТ.

Несмотря на высокую оценку деятельности и государственные награды, Гомер Хашимович всегда был и оставался человеком скромным, с

добрым сердцем и открытой душой, хорошим организатором, мудрым и спокойным учителем-педагогом.

Любовь к детям, верность профессиональному долгу, преданность к родному краю и своему народу сделали его Человеком с большой буквы.

Светлая и долгая память об этом добром Человеке, учителе и педагоге, краеведе и следопыте, друге и коллеге сохранится в сердцах близких и родных, учеников и коллег, жителей села Олуяз и Кукморского района РТ.

От имени всех татарских краеведов и ученых-историков –
заслуженный деятель науки РТ,
академик военно-исторических наук
Альберт Бурханов.

Милли мәзәкләр, анекдотлар

Национальные шутки, анекдоты

ТАТАР МӘЗӘГЕ

Бер урыс базарда попугай сатып алган. Өенә алып кайтса, ул, фәкать тик татарча гына сөйләшә икән. Урыс иртә белән торса, попугай:

Хәерле иртә!

Төш вакыты җитсә:

– Хәерле көн!

Ә кич белән:

– Хәерле кич, – дип әйтә икән.

Көн саен шушыны ишетеп, бу Иван агай попугаеннан бик туйган һәм бер танышыннан сорый икән:

– Нишләргә миңа моның белән?

Тегесе әйткән:

– Син аның читлеген бер чүпрәк белән капла да куй, утырсын шунда бер кемне дә күрмичә.

Попугай бер ай буена капланган килеш читлектә утырган. Шуннан соң читлектәге кошны хуҗасы ачып карарга булган. Чүпрәкне күтәреп җибәрсә, попугайдан ишетә:

– Уразагыз мөбәрәк булсын!

2018 ЕЛДА ЖУРНАЛДА БАСЫЛГАН ЯЗМАЛАР ИСЕМЛЕГЕ

Ел йомгаклары: Редактор сүзе №4.

Редакция исеменнән кереш сүз. №1.

Форумда катнашучыларга мөрәҗәгать. №1.

Документлар

II Бөтенроссия татар тарихын өйрәнүчеләр җыены резолюциясе. №3.

Журналның теркәү номеры. №2.

«Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыятенең» ТҖО теркәү таныклыгы. №2.

«Татарстан Республикасы төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыятенең» ТҖО Уставы. №2.

Киләчәккә юл

Алсу Исмәгыйлева. Васил Шәйхразиев: «Кем соң син, татар булмасаң?!». №4.

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Акчурин М.М. Үзәк һәм Көнчыгыш Азия күчмәннәрнең Идел-Урал татарлары этногенезына йогынтысы: генетик тикшерүләр буенча соңгы язмаларны күзәтү. №2.

Борһанов А.Ә. 2016–2017 еллардагы татар дөньясы төбәкләрендәге һәм

Татарстандагы төбәк тарихын өйрәнүче җәмгыятьләр эшчәнлегенең кайбер нәтиҗәләре. №1.

Гатауллин Р.Ф. Туган якның киләчәген җирлектән чыгып күрү. №1.

Гатауллин Р.Ф. Көньяк Урал артында таралып утыруның яңа каркасын формалаштыру. №2.

Гатауллин Р.Ф. Милли тәңгәллекне торгызуның икътисади нигезләре. №4.

Ислаев Ф.Г. Авыл тарихын хәзерләү өлкәсендә аерым методик киңәшләр. №1.

Исхаков Д.М. Халкыбызның эпик әсәрләрендә яшеренгән милли тарихыбыз: Беренче язма: «Түләк һәм Сусылу» дастанында тарих. №3.

Исхаков Д.М. Халкыбызның эпик әсәрләрендә яшеренгән милли тарихыбыз. Икенче язма: «Идегәй» дастанының серләре. №4.

Йосыпова Л.А. (Хәлилова). Дәүләт кемнеке, тел дә шуныкы. №3.

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

Алексеев И.Е. Казан өчен сугышта «Әрмән эзе». №1.

Алексеев И.Е. Патша үзенчәлекле баш киемендә. №2.

Алексеев И.Е. «Койрык очындагысы...». №4.

Борһанов А.Ә. Урта гасыр шәһәре – Арча-Арск. №1.

Борһанов А.Ә. Кабан шәһәрчеге – Казан шәһәре җирлегендәге табигать һәм тарихның уникаль һәйкәле. №2.

Борһанов А.Ә. Иске-Казан тарихи-мәдәни һәм табигый комплексы һәйкәлләре. 1 бүлек. Иске Казанның археологик һәйкәлләре. №3.

Борһанов А.Ә. Иске-Казан тарихи-мәдәни һәм табигый комплексы һәйкәлләре (дәвамы). 2 бүлек. Урмат җирлеге һәм Камай шәһәрлеге объектларын өйрәнүнең кайбер нәтиҗәләре. №4.

Бугарчев А.И., Емельянов *В.П.* Войкино шәһәрчегендә табылган төньяк акча сугу үзәкләренең XV гасыр алтын тәңкәләре. №1.

Бугарчев А.И., Степанов О.В. Татарстанның Лаеш районы Карташиха авылы тирәсеннән табылган XV гасыр тәңкәләре. №3.

Вәлиев Р.К. Гайнетдин әл Болгарины үтерү. №1.

Гариф Н.Г. Авыллар археологиясе. №2.

Гариф Н.Г. Үткәннәргә сәяхәт. №3.

Гариф Н.Г. Төрки-татар исемнәре һәм атамаларының килеп чыгышы турында. №4.

Ибраһимов М.Х. 1921–1923 еллардагы Урал-Идел буйларындагы ачлык. №2.

Исхаков Д.М. Бер шәҗәрә артыннан. №1.

Исхаков Д.М. «Дәфтәре Чыңгыз-намә» әсәренең бер урынына комментарий №2.

Степанов О.В., Бугарчев *А.И.* Олы Әтрәч авылы әйләнә-тирәсендәге яңа хәзинә (Татарстан Республикасының Тәтеш районы). №1.

Степанов О.В., Бугарчев А.И. «Шонгат» топонимлы тәңкәләр. №4.

Степанов О.В. Татарстан Республикасы Биектау районы Шәпше авылы тирә-ягындагы Алтын Урда тәңкәләре табылдыклары. №2.

Тычинских З.Ә. Саз як татарларында балыкчылык. №1.

Тычинских З.Ә. Саз ягы татарларының тарихи риваятьләре. №2.

Тычинских З.Ә., Исхаков Д.М. Күчем хан. Соңгы битләр. №3.

Хисамов О.Р., Закирова И.Г. Новосибирск өлкәсе татар авыллары. №3, №4.

Яхин Ф.З. Коръән сүзенең Идел буена беренче китерелүе. №4.

Әхәтов М. Ш. Чиләбе өлкәсе татар халкының гореф-гадәтләрен саклау һәм үстерү. № 1.

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

Батулла Р. М. Яңа Бистә теле һәм кайбер гадәтләр. № 1.

Биктимирова Т. Ә. Авылым фаҗигасе. № 2.

Бурнашев У. Х. Бурнашевлар нәселе. № 4.

Бәйрәмова Ф. Ә. Чыңгыз Айтматовның татар тамырлары. № 4.

Вәлиәхмәтов Ф. Ә. Максатым Халык йорты төзү. № 1.

Вәлиәхмәтов Ф. Ә. Ыру язмышы – халык язмышы. № 2.

Габдрахманов И. Г. Белем алу тарихыбыздан. № 1.

Галимов Ф. Г. Аккүл авылы тарихыннан. Аксакал хәтирәләре. № 3.

Гомәров И. Г., Закирова *И. Г.* Семипалатинск татарлары. № 2.

Дәминова Ф. К. Мәрҗани шәкерте Баруди. № 3.

Дәминова Ф. К. Кайтарылган исемнәр: Татарстан Республикасы музейларында әдәби һәм мемориал экспозицияләр төзүнең кайбер теоретик һәм практик мәсьәләләре. № 1.

Закиров Р. М. Карпаттагы вакыйга. № 1.

Имаметдинов К. И. Башкортстандагы татар миллли хәрәкәте тарихының кайбер этаплары (1988–2018). № 1.

Кутумова Р. С. Музейда эшләү тәҗрибәсеннән. № 1.

Кутумова Р. С., Хисмәтуллин С. З. Милли мәгариф бишеге. № 3.

Нотфуллина Р. Р. Олы Нырсы авылы тарихы «Изгеләр»дән башлана. № 3.

Нәҗметдинов З. М. Метрикаларда халкым язмышы, авылым тарихы. № 3.

Салиев Р. З. Аксубай районы Иске Кәрәмәт авылының барылыкка килү тарихы. № 2.

Салиев Р. З. Яла ягылган имам-хатыйб. № 3.

Салиев Р. З. Ләйлә Әхмәтова(Әхмәрова) әти-әнисенең билгесез тормыш битләре турында. № 4.

Сафиуллина Е. Ш. Зур террор дәвере. № 3.

Сәгыйдуллина М. Х. Себертатар халкы көнкүреше. № 1.

Сәетов Р. С. Бүләр (Бараҗ) шәҗәрәсе. № 4.

Таҗиев Д. Н. Кыям Җәгъфәров: автобиографик истәлекләр. Серле дәфтәрләр эзеннән. № 2, 3, 4.

Фәтхиев Р. И. Фәтхия ыруы. № 2.

Фәтхиев Р. И. Шүлгән алтыны кайда? № 3.

Фәтхиев Р. И. Тәтешле тамырлары гасырлар катламында. № 4.

Хафизов Г. Г. Сугыштан хат. № 2.

Хәбипова З. Г. Халкыбыз тормышында җыеннар. № 1.

Хәбипова З.Н. Баулы районы Исергәп авылының Әүлия кабере турында. №2.

Черепанов М.В. Татарстанлылар Сталинград сугышында. №1.

Шәйхетдин Д.И. Татар катламнары. №1.

Шәйхиева Г.Ф. Төркиядә татар эзләре. №3.

Шәйхиева Г.Ф. Касыймовлар авылы. №4.

Шәрипова Ә.Л. «Бөек Ватан сугышы музей-мемориалы» экспозициясендә «Сугыш чоры балалары» язмышы чагылышы. №1.

Ямаева Ә.Ф. Югары Чыршылы авылының өч гасырлык тарихы. №1.

Яушев Р.Р. Ясәви: «Халык дошманы». №3.

Әмирханов Р.Х. Төбәк тарихын өйрәнү мәсьәләләре. №1.

Әмирханов Р.Х. Җиде буынны барлаганданиләр белеп була. №4.

Әскарова Ф.Х. Авылымның күренекле кешеләре. №1.

Мәктәптә төбәк тарихын куллану

Габбасова К.Ә., Исхаков Д.И., Хәйруллина А.Д., Харисов Ф.Ф. Казанның Киров районы «15 номерлы татар гимназиясе» муниципаль белем бирү учреждениесендә Бишбалта бистәсендә татар халкының тормышы һәм Казан Адмиралтействосы тарихы музеен төзү буенча методик тәкъдимнәр. №3.

Гыйматдинова Р.Ф. Патриотик тәрбия факторы буларак укучыларның туган төбәк тарихы буенча эзләнү эшчәнлеге. №1.

Дәминова Ф.К. Татар халык язучысы Мөхәммәт Мәһдиев музее: эзләнүләр, табышлар. №2.

Заһиров Б.Ә. Әлмәт төбәгенең якты мәгърифәт учагы (Әлмәт шәһәре №1 мәктәбенең 100 еллыгына багышлана).

Орлова А.Ф. Туган якны өйрәнү чарасы буларак экскурсия. №2.

Сафин И.Х. Саба районы тарихы буенча дәреслек бастырып чыгару тәҗрибәсеннән. №1.

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

Яхин Ф.З. «Мәликә китабы» тарихы. №1, 2, 3, 4.

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаклар

1716–1717 еллардагы Ландрат халык санын алу материаллары. Казан өязе. №1, 2.

Көнъяк Урал буенда йомышлы татарларның 1 ревизиядәге саннары. №3.

Оренбург губерниясе Бөгелмә һәм Бузылык өязләренең V ревизия буенча (1795) татарларның этносослов төркемнәре. №1.

Оренбург шәһәре һәм өязенең Өфе буенча исемлек китабының алфавитында узган генераль ревизия буенча ирләр саны. №3.

Пермь татарлары тарихына кагылган материаллар. №1.

Татарларның тарихи риваятьләре. Самара өлкәсе Кләүле районы Иске Ярмәк авылы тарихыннан. №1.

Ф. Сафина. Самара губерниясе татар авыллары турында риваятьләр. №1

Авыл эшмәкәрлеге: хыялны чынбарлыкка әверелдерү

Дәртле егетләребез кайда? (Р.Р. Минһаҗ әңгәмәсе). №1.

Кымыз ясалган җирендә файдалырак (Р.Р. Минһаҗ әңгәмәсе). №2.

Тир тамызсаң, җир кызганмый (Р.Р. Минһаҗ әңгәмәсе). №2.

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

Абдерахманов Т. Татарстан архивларында эшләүче туган якны өйрәнүчеләр тап булган мәсьәләләр турында. №1.

Бәйрәмова Ф. Ә. Курган җирендә күргәннәр. №3.

Вакыйгалар хроникасы. №2, 3, 4.

Красноярск шәһәреннән хат. №4.

Курган татарлары тарихы. №3.

Нәбиуллин Ф. М. Стратегларга бирем. №4.

Сәет Вахидиның туган якларында. №4.

Татарстан галимнәре Урал артында. №4.

Яңа Чишмә җирлегендә очрашулар. №4.

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат. Рецензияләр

Минһаҗев. Алан – аланлыкта туган авыл. №2.

Р. Ф. Мөхәмәтдиновның. «Дөнья мәдәниятендә төркиләр» исемле яңа китабы турында. №3.

Тәтешлем – оҗмахым. №4.

Хәмидуллин Б.Л., Айнетдинова *Л.М.* «Россия Федерациясендә татарлар күпләп яшәгән төбәкләр»: фәнни-белешмә басма. ТФА ТЭТӨИ. №1.

Р.Р. Әминов: Р.Ф. Кушмухаметов китабына рецензия. №1

Котыптан килгән гыйлем нуры. №3.

Яңа китап: Рәхимҗанов Б.Р. Мәскәү Русе һәм XV–XVI гасырларда татар ханлыклары. №3.

Яңа китап: Бәйрәмова Фәүзия Әүхади кызы. «Гөләйза». №4.

Шәхесләребез

Минһаҗев Р.Р. Себер су астына китмәсен дисәк. №4.

Татар рухы

Айсин Р.В. Гогомагоги: татар гештальты һәм җенесләр көрәше. №2.

Айсин Р.В. Гаяз Исхаки: революционер, язучы һәм татар футурологы. №3.

Айсин Р.В. Дуслык һәм фикерләр тантанасы йөзеннән. №4.

Ибраһим Мараш. Идел буенда Матуридилек һәм Мәрҗани. №4.

Минһаҗев Р.Р. Миллилекне ничек сакларга? №3.

Нәбиуллин Ф.М. Татарда көч бармы? №1.

Нәбиуллин Ф.М. Халыклар гаиләсе – зур гаиләне саклап калу нигезләре. №4.

Сәгыйдуллина М.Х. Себер иленә сәяхәт. №2.

Тангалычев К.А. Туган тел: белү яки оныту. №4.

Юбилярлар турында сүз

Ветераннар һәм төбәк тарихын өйрәнүчеләр хәрәкәте активисты. №3.

Тычинских З.Ә. Себер этнографы Ф.Т. Вәлиевнең тормышы һәм фәнни эшчәнлеге чорлары. №4.

Рауза Яхина. Юбилярны котлау. №2.

Тормышның иң гүзәл мизгеле. №4.

Хушлашу

Борһанов А.Ә. Ул һәрвакыт татар халкы мәнфәгатьләре өчен көрәште. №2.

Олы укытучы һәм тынгы белмәс төбәк тарихын өйрәнүче. №4.

Тынгы белмәс төбәк тарихын өйрәнүче истәлегенә. №3.

Хәбибуллина Л.Б. Хушлашу. №2.

Шигырьләр

Абдрахманова Г. Соңгы хатым. №2.

Бекенин С.Х. Гаиләдә – татулык. №2.

Гыйсметдин Д.М. Авыл йорты. Шигырь. №2.

Милли мәзәкләр, анекдотлар

Татар мәзәге. №4.

СПИСОК МАТЕРИАЛОВ, ОПУБЛИКОВАННЫХ В ЖУРНАЛЕ В 2018 ГОДУ

Обращение к участникам форума. № 1.

Приветственное слово редакции. № 1.

Итоги года: Слово редактора. № 4.

Документы

Резолюция II Всероссийского форума татарских краеведов. № 3.

Регистрационный номер журнала. № 2.

Свидетельство о регистрации РОО «Общество татарских краеведов» № 2.

Устав РОО «Общество татарских краеведов Республики Татарстан». № 2.

Путь в будущее

Алсу Исмагилова. Васил Шайхразиев: «Кто же ты, если не татарин?!». № 4.

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

Акчурин М. М. О влиянии кочевников Центральной и Восточной Азии на этногенез волго-уральских татар: обзор последних публикаций по генетическим исследованиям. № 2.

Бурханов А. А. Некоторые итоги деятельности краеведческих обществ в Татарстане и в регионах татарского мира в 2016–2018 годах. № 1.

Гатауллин Р. Ф. Пространственное видение будущего родного края. № 1.

Гатауллин Р. Ф. Формирование нового каркаса расселения в Южном Зауралье. № 2.

Гатауллин Р. Ф. Экономические основы воспроизводства национальной идентичности. № 4.

Ислаев Ф. Г. Некоторые методические советы при подготовке истории сел. № 1.

Исхаков Д. М. Наша национальная история, запрятанная в эпческих произведениях народа: Первая публикация. История в дастане «Туляк и Сусылу». № 3.

Исхаков Д. М. Наша национальная история, запрятанная в эпических произведениях народа: Вторая публикация. Тайны дастана «Идегәй» (продолжение). № 4.

Юсупова (Халилова) Л. А. Кому принадлежит государство, тому принадлежит и язык. № 3.

Научные публикации по краеведению

Алексеев И.Е. «Армянский след» в битве за Казань. № 1.

Алексеев И.Е. Царь в особом головном уборе в виде шапки. № 2.

Алексеев И.Е. «Та, которая на конце хвоста...». № 4.

Ахатов М.Ш. Сохранение и развитие традиций татарского населения Челябинской области. № 1

Бугарчев А.И., Емельянов В.П. Золотоордынские монеты XV в. южных монетных дворов из находок на Войкинском городище. № 1.

Бугарчев А.И., Степанов О.В. Монеты XV в. из окрестностей села Карташиха Лаишевского района Татарстана. № 3.

Бурханов А.А. Средневековой татарский город Арча-Арск. № 1.

Бурханов А.А. Кабанское городище – уникальный памятник природы и истории на территории города Казани. № 2.

Бурханов А.А. Памятники Иске-Казанского историко-культурного и природного комплекса. Часть 1. Археологические памятники Иске Казани. № 3.

Бурханов А.А. Памятники Иске-Казанского историко-культурного и природного комплекса. Часть 2. Некоторые итоги изучения объектов Урматского поселения и Камаевского городища. № 4.

Валеев Р.К. Убийство Гайнанетдина аль Булгари. № 1.

Гариф Н.Г. Археология деревень. № 2.

Гариф Н.Г. Путешествие в прошлое. № 3.

Гариф Н.Г. О происхождении тюрко-татарских имен и названий. № 4.

Ибрагимов М.Х. Голод в Урало-Поволжье 1921–1923 годах. № 2.

Исхаков Д.М. По следам одной родословной. № 1.

Исхаков Д.М. Комментарий к одному месту произведения «Дефтери Чингиз-наме». № 2.

Степанов О.В., Бугарчев *А.И.* Новый клад из окрестностей села Большие Атряси (Тетюшский район РТ). № 1.

Степанов О.В., Бугарчев А.И. О монетах с топонимом «Шонгат». № 4.

Степанов О.В. Находки золотоордынских монет из окрестностей села Шапши Высокогорского района Республики Татарстан. № 2.

Тычинских З.А. Рыболовство у заболотных татар. № 1

Тычинских З.А. Исторические предания заболотных татар. № 2.

Тычинских З.А., Исхаков Д.М. Хан Кучум. Последние страницы. № 3.

Хисамов О.Р., Закирова И.Г. Татарские села Новосибирской области. № 3, 4.

Яхин Ф.З. Первое упоминание слов Корана в Поволжье. № 4.

Краеведение в научно-популярных публикациях

Амирханов Р.Х. Проблемы историко-краеведческого изучения региона. №1.

Амирханов Р.Х. Что можно узнать при выявлении семи поколений. №4.

Аскарова Ф.Х. Видные люди села. №1.

Батулла. Язык Новой Татарской Слободы и некоторые традиции слобожан. №1.

Байрамова Ф.А. Татарские корни Чингиза Айтматова. №4.

Биктимирова Т.А. Трагедия деревни. №2.

Бурнашев У.Х. Династия Бурнашевых. №4.

Валиахметов Ф.А. Цель – построить Дом народа. №1.

Валиахметов Ф.А. Судьба поколения – судьба народа. №2.

Габдрахманов И.Г. Из истории образования у татар. №1.

Галимов Ф.Г. Из истории поселка Аккуль. Воспоминания старожила. №3.

Гумеров И.Г., Закирова И.Г. Татары Семипалатинска. №2.

Даминова Ф.К. Возвращенные имена: некоторые теоретические и практические проблемы создания экспозиций литературных и мемориальных музеев. №1.

Даминова Ф.К. Баруди, ученик Марджани. №3.

Закиров Р.М. Случай в Карпатах. №1.

Имамутдинов К.И. Некоторые вехи из истории татарского национального движения в Башкортстане (1988–2018). №1.

Кутумова Р.С. Из опыта работы в музеях. №1.

Кутумова Р.С., Хисматуллин С.З. Колыбель национального просвещения. №3.

Назметдинов З.М. История сел, судьба татарского народа в метриках. №3.

Нотфуллина Р.Р. История села Б. Нырсы начинается со «Святых». №3.

Сагидуллина М.Х. Быт сибирских татар. №1.

Саетов Р.С. Родословная буляр (барадж). №4.

Салиев Р.З. История возникновения села Старая Киреметь Аксубаевского района. №2.

Салиев Р.З. Лейла Ахметова (Ахмерова) о неизвестных страницах жизни отца и матери. №4.

Салиев Р.З. Оклеветанный имам-хатыб. №3.

Сафиуллина Е.Ш. Эпоха большого террора. №3.

Тажиев Д.Н. Киям Жагфаров: автобиографические воспоминания. По следам таинственных тетрадей. №2, 3, 4.

Фатхиев Р.И. Род Фатхия. №2.

Фатхиев Р.И. Где же золото Шульгана? №3.

Фатхиев Р.И. Корни Татышлов в глуби веков. №4.

Хабипова З.Г. Джиены в жизни народа. №1.

Хабипова З.Г. Про могилу Святого в д.Исергапово Бавлинского района. №2.

Хафизов Г.Г. Письмо с фронта. №2.

Черепанов М.В. Татарстанцы в Сталинградской битве. №1.

Шайхиева Г.Ф. Татары в Турции. №3.

Шайхиева Г.Ф. Село Касимовых. №4.

Шайхутдин Д.И. Татарские пласты. №1.

Шарипова А.Л. Отражение судеб в экспозиции «Дети войны» в Музее-мемориале Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Национального музея Республики Татарстан. №1.

Ямаева А.Ф. Трехвековая история села Верхнее Чыршылы. №1.

Яушев Р.Р. Ясави: «Враг народа». №3.

Применение краеведения в школах

Габбасова К.А., Исхаков Д.М., Хайруллина А.Д., Харисов Ф.Ф. Методические рекомендации по созданию Музея истории Казанского Адмиралтейства и жизни татарского населения Адмиралтейской слободы Муниципального общеобразовательного учреждения «Татарская гимназия №15» Кировского района г.Казани. №3.

Гиматдинова Р.Ф. Исследовательская деятельность учащихся по краеведению как фактор патриотического воспитания. №1.

Даминова Ф.К. Музей татарского народного писателя Мухаммеда Магдеева: поиски, открытия. №2.

Захиров Б.А. Яркий очаг просвещения Альметьевского региона (К 100-летию школы №1 г. Альметьевска). №1.

Орлова А.Ф. Экскурсия как средство изучения истории родного края. №2.

Сафин И.Х. Из опыта издания учебника по истории Сабинского района. №1.

Наше историко-краеведческое наследие

Яхин Ф.З. История «Книги Малики». №1, 2, 3, 4.

Исторические источники по краеведению

Алфабет Уфимской из именной книги города Оренбурга с уездом, сколько по минувшей генеральной ревизии мужского пола душ. №3.

Исторические предания татар. Из истории села Старое Ермаково Клявлинского района Самарской области. №1.

Материалы Ландратской переписи 1716–1717 годов, Казанский уезд. №1, 2

Материалы по истории пермских татар. №1.

Сафина Ф.Ш. Из преданий о татарских селениях Самарской губернии. №1.

Этносословные группы татарского населения Бугульминского и части

Бузулукского уездов Оренбургской губернии по V ревизии (1795). №1.

Численность служило-татарского населения Южного Приуралья по 1 ревизии. №3.

Сельское предпринимательство: воплощение мечты в реальность

Есть ли у нас энергичные ребята? (интервью Р.Р. Мингазова). №1.

Кумыс полезен там, где сделан (интервью Р.Р. Мингазова). №2.

Пролил пот – от земли будет отдача (интервью Р.Р. Мингазова). №2.

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики.

Абдурахманов Т. Проблемы, с которыми сталкиваются краеведы, работающие в архивах Татарстана. №1.

Байрамова Ф.А. Об увиденном на Курганской земле. №3.

История курганских татар. №3.

Встречи на Новошешминской земле. №4.

Набиуллин Ф.М. Задание стратегам. №4.

На родине Саида Вахиди. №4.

Письмо из Красноярска. №4.

Ученые Татарстана в Зауралье. №4.

Хроника событий. №2, 3, 4.

Информация о краеведческих трудах. Рецензии.

Аминов Р.Р. Рецензия на книгу Р.Ф. Кушмухаметова. №1.

Луч света с Севера. №3.

Мингазов Р.Р. Алан – деревня, возникшая на поляне. №2.

Мой Татышлинский рай. №4.

Новая книга: Рахимзянов Б.Р. Московская Русь и татарские ханства в XV–XVI вв. №3.

О новой книге Р.Ф. Мухаметдинова «Тюрки в истории мировой цивилизации». №3.

Новая книга: Байрамова Фаузия Аухадиевна. «Гуляйза». №4.

Хамидуллин Б.Л., Айнутдинова *Л.М.* «Регионы компактного проживания татар в Российской Федерации»: научно-справочное издание ИТЭР АН РТ. №1.

Известные личности

Мингазов Р.Р. Чтобы Сибирь не оказалась под водой. №4.

Татарский дух

Айсин Р.В. Гогомагоги: татарский гештальт и борьба полов. №2.

Айсин Р.В. Гаяз Исхаки: революционер, писатель и татарский футуролог. №3.

Айсин Р.В. В знак дружбы и торжества мысли. №4.

Ибрахим Мараш. Матуридийство и Марджани в Поволжье. №4.

Мингазов Р.Р. Как сохранить национальную идентичность? №3.

Набиуллин Ф.М. Есть ли сила у татар? №1.

Набиуллин Ф.М. Основы сохранения большой семьи – семьи народов. №4.

Сагидуллина М.Х. Путешествие в Сибирь. №2.

Тангалычев К.А. Родной язык: знать или забыть. №4.

Слово о юбилярах

Активист ветеранского и краеведческого движения. №3.

Тычинских З.А. Вехи жизни и научной деятельности сибирского этнографа Ф.Т. Валеева. №4.

Рауза Яхина. Поздравление юбиляра. №2.

Самая прекрасная пора в жизни. №4.

Некрологи

Бурханов А.А. Он всегда боролся за интересы татарского народа. №2.

Большой педагог и неутомимый краевед. №4.

Памяти неутомимого краеведа. №3.

Хабибуллина Л.Б. Прощание. №2.

Стихи

Абдрахманова Г. Последнее письмо. №2.

Бекенин С.Х. В семье – согласие. №2.

Гисметдин Д.М. Деревенский дом. Стихотворение. №2.

Национальные шутки, анекдоты

Татарская шутка. №4.

2019 ЕЛГА ПЛАНЛАШТЫРЫЛГАН БАСМАЛАР. ПУБЛИКАЦИИ, ЗАПЛАНИРОВАННЫЕ НА 2019 ГОД

Айсин Руслан. Бег по заколдованному кругу: Россия – устремление в прошлое.

Аскаров Рамиль. Кигинские Терегуловы.

Батулла Рабит. Чыңгыз хан (вафат булуына 790 ел тулды).

Биккинин Ирек. Эстонская жена татарского солдата из Пензенской губернии, XVIII век.

Бурханов А. А. Памятники Иске-Казанского историко-культурного и природного комплекса (продолжение).

Гариф Нурулла. Нәсел тамырыңны барлыйм дисәң.

Гариф Нурулла. Эпиграфические (надгробные) памятники Казанского ханства. Казан ханлыгы чорына караган эпиграфик ташларны барлау һәм аларга статистик анализ.

Гатауллин Ринат, Аслаева Салима. Основные контуры институционального развития Республики Башкортстан в 1990–2017 гг.

Закирова Илсөяр, Хисамов Олег, Гомәров Илһам. Ангараның буйларында Өркет дигән кала бар.

Измайлов Искандер. Проблемы древних татар.

Исхаков Дамир. Халкыбызның эпик әсәрләрендә яшеренгән милли тарихыбыз. Икенче язма: «Идегәй» дастанының серләре; Өченче язма: «Чура батыр» дастаны һәм «киләчәк буыннарны кисәтү».

Камалов Ильяс. О роли татарских интелектуалов в развитии гуманитарной науки в Турции.

Минһаҗ Рәшит. Игелек эшлә дә суга сал...

Мөхәммәтҗанова Лилия. Иделдәнме, Себердәнме син, Идегәй?

Нигматзянов Томас. Моя родословная – знатная.

Таҗиев Дамир. Кыям Җәгъфәров: автобиографик истәлекләр (дәвамы).

Шәйхи Гөлназ. Польша татарларына сәяхәт.

Яхин Фәрит. «Мәликә китабы» тарихы (дәвамы).

Яхин Фәрит. Әүлияләр шәҗәрәсе. Тарихи аң романы.

Авторлар турында

Об авторах

Авторлар буенча белешмә

Айсин Руслан Валерьевич, политолог.

Алексеев Игорь Евгеньевич, Татарстан Республикасы Президентының эчке сәясәт мәсьәләләре буенча Департаментының дини берләшмәләр белән үзара хезмәттәшлек идарәсенең баш киңәшчесе.

Бәйрәмова Фәүзия Әүхади кызы, тарих фәннәре кандидаты, язучы, җәмәгать эшлеклесе.

Борһанов Альберт Әхмәтҗан улы, тарих фәннәре кандидаты, профессор, Татарстан Республикасы «Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте» рәисе, Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте Советы рәисенең беренче урынбасары.

Бугарчёв Алексей Игоревич, ТФА А.Х.Халиков исемендәге Археология институтының кече фәнни хезмәткәре.

Бурнашев Умид Хәсән улы, Рязань өлкәсе Азеево авылы старостасы, Россия Федерациясенең атказанган укытучысы.

Гариф Нурулла Гыймадетдин улы, тарих фәннәре кандидаты, педагогия хезмәте ветераны.

Гатауллин Ринат Фәйзлтдин улы, икътисад фәннәре докторы, РФА ӨФҮ СЭТИ.

Закирова Илсөяр Гамил кызы, филология фәннәре докторы, ТФАның Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре, гыйльми совет әгъзасы.

Исмәгыйлева Алсу Җәүдәт кызы, «Татар-информ» мәгълүмат агентлыгының татар редакциясе шеф-редакторы.

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы, журнал мөхәррире.

Мараш Ибраһим, фәлсәфә фәннәре докторы, профессор, Әнкара университеты теология факультеты.

Минһаҗев Рәшит Рәкыйп улы, «Ватаным Татарстан» газетасының бүлек мөдире.

Нәбиуллин Фәнис Масабих улы, табиб, психогенетик.

Салиев Равил Зөфәр улы, төбәк тарихын өйрәнүче, Россия Федерациясенең Мактаулы гомуми белем бирү хезмәткәре.

Степанов Олег Витальевич, нумизмат-тикшерүче, төбәк тарихын өйрәнүче, Бөтендөнья татар конгрессы каршындагы Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте идарәсе әгъзасы.

Сәетов Рәис Сәетмөхәммәт улы, төбәк тарихын өйрәнүче, Татарстанның атказанган авыл хуҗалыгы хезмәткәре, Минзәлә шәһәренең мактаулы гражданы.

Таҗиев Дамир Нәзир улы, Россия Журналистлар берлеге әгъзасы, Рафаил Төхфәтуллин исемендәге бүләк иясе, Әлмәт төбәгенең җәмәгать эшлеклесе, төбәк тарихын өйрәнүче. «ТаграС-ХимСервис» җаваплылыгы чикләнгән оешма (ООО) хезмәткәре.

Тангалычев Камил Әбидулла улы, Мордовия Республикасының халык шагыйре, «Юлдаш-Спутник» газетасының баш мөхәррире. Мордовия Республикасы башлыгының Әдәбият премиясе һәм Бөтенрәссәй конкурслар лауреаты.

Фәтхиев Роберт Ихсан улы, Башкортстан Республикасы һәм Россия Федерациясе журналистлар берлеге әгъзасы, «Илһам чишмәсе» төбәкара шагыйрьләр фестивале Гран-при иясе, әдәбият номинациясендә «Нить Ариадны» халыкара Мәскәү фестивале лауреаты.

Хисамов Олег Ришат улы, филология фәннәре кандидаты, Татарстан фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының фән эшләре буенча директор урынбасары.

Шәйхиева Гөлназ Фирдинат кызы, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының Мәгълүмати хезмәт һәм массакүләм мәгълүмат чаралары белән элемтә идарәсе җитәкчесе, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре.

Яхин Фәрит Зәки улы, филология фәннәре докторы, профессор, ТФА Г. Ибраһимов исем. ТӘСИ бүлеге мөдире.

Әмирханов Рәфыйк Хәзыйм улы, Татарстан Республикасының атказанган нефтчесе, «Әлмәт энциклопедиясе» иҗат төркеме җитәкчесе, төбәк тарихын өйрәнүче.

Сведения об авторах

Айсин Руслан Валерьевич, политолог.

Алексеев Игорь Евгеньевич, главный советник Управления по взаимодействию с религиозными объединениями Департамента Президента Республики Татарстан по вопросам внутренней политики, кандидат исторических наук.

Амирханов Рафик Хазимович, заслуженный нефтяник РТ, руководитель творческой группы «Альметьевская энциклопедия», краевед.

Байрамова Фаузия Аухадиевна, кандидат исторических наук, писательница, общественный деятель.

Бугарчёв Алексей Игоревич, младший научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Халикова АН РТ.

Бурнашев Умид Хасанович, староста с. Азеево, заслуженный учитель Российской Федерации.

Бурханов Альберт Ахметжанович, кандидат исторических наук, профессор, заслуженный деятель науки Республики Татарстан, первый заместитель председателя Совета Всетатарского общества краеведов, председатель Региональной общественной организации «Общество татарских краеведов» Республики Татарстан.

Гатауллин Ринат Файзлтдинович, доктор экономических наук, профессор, ИСЭИ УФИЦ РАН.

Закирова Илсеяр Гамиловна, доктор филологических наук, главный научный сотрудник отдела народного творчества Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ (ИЯЛИ АН РТ), член ученого совета ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ.

Исмагилова Алсу Завдатовна, шеф-редактор татарской редакции ИА «Татар-информ».

Исхаков Дамир Мавлявеевич, доктор исторических наук, Академик РАЕН, член Национального Совета Всемирного конгресса татар, редактор журнала.

Мараш Ибрахим, доктор философских наук, профессор, факультет теологии Университета Анкара.

Мингазов Рашит Ракипович, редактор отдела газеты «Ватаным Татарстан».

Набиуллин Фанис Масабихович, врач, психогенетик.

Саитов Раис Саитмухамедович, краевед, заслуженный работник сельского хозяйства Республики Татарстан, почетный гражданин г. Мензелинска.

Салиев Раил Зуфарович, краевед, Почётный работник общего образования РФ.

Степанов Олег Витальевич, исследователь-нумизмат, краевед, член Совета Всетатарского общества краеведов Всемирного конгресса татар.

Тазиев Дамир Назирович, краевед, член Союза журналистов РФ, лауреат премии им. Рафаила Тухватуллина, общественный деятель г. Альметьевска, сотрудник ООО «ТаграС-ХимСервис».

Тангалычев Камиль Абидуллович, народный поэт Республики Мордовия, главный редактор газеты «Юлдаш-Спутник», Лауреат Литературной премии Главы РМ и всероссийских конкурсов.

Фатхиев Роберт Ихсанович, член Союза журналистов РБ и РФ, Обладатель Гран При межрегионального фестиваля поэтов «Родники вдохновения», Лауреат международного московского фестиваля «Нить Ариадны» в номинации литература.

Хисамов Олег Ришатович, кандидат филологических наук, заместитель директора по научной работе ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Шайхиева Гулназ Фирдинатовна, руководитель Управления информационной службы и связям СМИ Всемирного конгресса татар.

Яхин Фарит Закиевич, доктор филологических наук, профессор, заведующий отделом ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Информация для авторов

Редакционный совет журнала «Туган җир/Родной край» сообщает что к публикации принимаются статьи и материалы как на татарском, так и на русском языках. В этой связи обращаемся ко всем заинтересованным в развитии указанного журнала авторам с предложением принимать участие в его издании. Для этого необходимо подготовить и направить соответствующие статьи в наш адрес.

Рекомендуемая тематика публикаций:

- методика и методология историко-краеведческих исследований;
- история краеведения и историко-краеведческое наследие;
- проблемы региональной истории;
- новые археологические, нумизматические, фольклорные и эпиграфические находки;
- публикация источников;
- история конкретных сел и деревень;
- история музеев и публикация музейных коллекций;
- жизнь и деятельность выдающихся краеведов и земляков;
- использование краеведческих материалов и музейных коллекций в школе;
- популярные статьи по краеведению;
- краеведческая хроника (конференции, встречи и т.д.);
- рецензии, обзоры книг на краеведческую тематику.

Статьи оформляются согласно указываемым ниже требованиям:

Технические требования к оформлению статей

1. Внутри публикаций ссылки оформляются следующим образом [Аминов 2017. С. 82.]; [Денисов 2012. С. 25; Черкас 2005. С. 16.]; [ГАОО. Ф 476. Оп. 3. Ед. хр. 609. Л.6.]

2. Список использованной литературы оформляются согласно ГОСТу и приводятся в алфавитном порядке в конце статьи в виде нумерованного списка:

Источники и литература

1. *Аминов Р.Р.* Татары–казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2017. – 348 с.

2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф. 98. Оп. 2. Ед. 25.

3. ГАОО. Ф. 98. Оп. 2. Ед. 26.

4. *Денисов Д.Н.* Очерки по истории мусульманских общин Оренбургского края (XVIII – начало XX в.). М. – Н.Новгород: Издательский дом «Медина», 2012. – 410 с.

5. *Черкас Т.Г.* Хронограф города. Орск: [Б.и.], 2005. – 67 с.

Редакционные требования к оформлению*:*

Инициалы и фамилия автора указываются справа, далее по центру публикации идет название статьи.

1. Текстовый редактор – Microsoft Word, в формате doc или docx.
2. А 4.
3. Поля: слева – 3 см, справа –1,5 см, сверху и снизу – 2 см. Нумерация страниц снизу справа.
4. Шрифт – TimesNewRomaп
5. Размер шрифта – 14
6. Межстрочный интервал – 1,5
7. Абзацный отступ – 1,0

Требования к иллюстративным материалам*:*

Фотоматериалы и рисунки (сканкопии) принимаются только качественные (в формате JPEG, объемом не менее 3,50 МБ).

Объем публикаций в пределах от 0,5 до 1,0 п.л. (20 000–40 000 знаков с пробелами). К публикациям прилагаются аннотации из 5–6 предложений, а также выделяются ключевые слова (4–5).

Сведения об авторе:

1. Фамилия, имя, отчество ________________________________
2. Ученая степень ______________________________________
3. Ученое звание _______________________________________
4. Занимаемая должность ________________________________
6. Почтовый адрес с индексом ____________________________
7. Адрес электронной почты (e-mail) _______________________
8. Контактный телефон _________________________________

Редакция отмечает, что после получения статьи от автора и детального его изучения членами редколлегии она в случае соответствия всем требованиям передается в печать. Если материалы не соответствуют техническим и научным требованиям, статья возвращается автору с замечаниями для устранения недостатков. В связи с большим объемом поступающих материалов редколлегия может ограничиться пересылкой автору, в случае необходимости, соответствующих правил оформления для приведения ее в соответствие с требованиями.

Редколлегия оставляет за собой право размещения публикаций в журнале согласно рубрикаций и наличия мест в выпускаемых номерах. После выхода журнала авторы статей могут получить по одному экземпляру издания.

Авторам выплачивается гонорар.

Электронная версия журнала размещается на сайтах Всемирного конгресса татар и «Всетатарского общества краеведов».

Материалы следует присылать по эл.адресу: monitoring_vkt@mail.ru с указанием темы: «Для журнала «Туган җир/Родной край». Допускается и прямая передача публикаций в редакцию, но лишь в электронных версиях. Для этого указываем адрес нашего журнала: Казань, ул.А.Пушкина, дом 52, офис 303, редакция журнала «Туган җир/Родной край».

Туган җир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал
4’2018

Подписано в печать 27.11.2018 г. Формат 70×100 1/16
Усл. печ. л. 19,5 Тираж 1000 экз.
Отпечатано с готового оригинал-макета.
в типографии ООО «Грумант»
В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов авторов

Зеленодольск

К материалу А. А. Бурханова

Казан шәһәренең 15-нче номерлы татар гимназиясендә

На родине Саида Вахиди

Себердә Хәтер көне

Уфада конференция
(фоторәсем Азатлык сайтыннан алынды)

«Татар кызы-2018» Халыкара бәйгесе җиңүчесе – Диләрә Гыйлметдинова (Удмуртия Республикасы)

Яңа ел мөбарәк,
Эшләрегез түгәрәк булсын!
Редакция